ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Сталінщина й розселянювання країни

Крах кірстовщини

С. І. Мишецький — автор «Історії козаків запорізьких»

Голод на Україні (1931—1933 рр.)

Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста

Сирмпник М. О. Перебудовними шляхами

Про нові підходи до періодизації історії Компартії України

Костомаров. Мазепа

11'89

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), **О. Ю. Гаврилюк** (заст. головного редактора), **В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, В. Ю. Мельниченко, М. Б. Озерова** (відпов. секретар), **В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов, І. М. Хворостяний.**

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко, Н. А. Ярко.**

Наукові редактори:
доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *О. Ю. Гаврилюк*,
канд. іст. наук *В. М. Ричка*

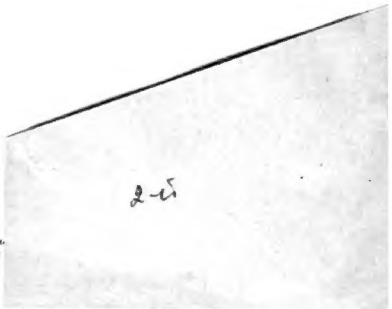

Художній редактор *В. П. Литвин*
Технічний редактор *М. Є. Любич*
Коректор *Є. І. Мічкова*

Здано до набору 12.09.89. Підп. до друку 27.10.89. БФ 27604. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,7. Обл.-вид. арк. 15,88. Тираж 5580 пр. Зам. 09-121. Ціна 90 к.

Київська книжково-журнальна друкарня наукової книги 252004, Київ, 4, вул. Репіна, 4.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ. № 11 (344). ноябрь. 1989. Институт истории Академии наук Украинской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (На украинском языке). Главный редактор М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка».

Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4.
Киевская книжно-журнальная типография научной книги. 252004, Киев, 4, ул. Репина, 4.

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 11 (344)
ЛИСТОПАД 1989

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Рибалка І. К. *(Харків).* Сталінщина й розселяння країни 3

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії Великої Жовтневої соціалістичної революції

Раковський М. Ю. *(Одеса),* Трубчанінов С. В. *(Кам'янець-Подільський).* Табір контрреволюції на півдні України в період інтервенції Антанти 13
Реєнт О. П. Крах кірстовщини 25

Маловідомі сторінки історії

Левченко В. О. С. І. Мишецький — автор «Історії козаків запорізьких» 36
Забарко Б. М. Перший міжнародний антифашистський конгрес 40

З історії церкви та атеїзму на Україні

Гамрецький Ю. М. Православна церква на Україні на зламі епох (1917—1918 рр.) 47

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Камінчук М. С. Участь інтелігенції УРСР у роботі міжнародних науково-технічних організацій (1976—1985 рр.) 60

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Кульчицький С. В. Суцільна колективізація на Україні 70

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Голод на Україні (1931—1933 рр.) (*Закінчення*) 78

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Волковинський В. М. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста *(продовження)* 91

Академія наук УРСР
Інститут історії

© Видавництво «Наукова думка», «Український історичний журнал», 1989

СТАТТІ Й ВИСТУПИ ПАРТІЙНИХ І ДЕРЖАВНИХ ДІЯЧІВ УСРР 20—30-х РОКІВ

Скрипник М. О. Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України) *(продовження)* 99

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Андрухів І. О. *(Івано-Франківськ)*. Невідома сторінка революційної боротьби 109

ОБГОВОРЮЄМО, ДИСКУТУЄМО

Меженін М. М. *(Ворошиловград)*. Про нові підходи до періодизації історії Компартії України 112

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Костомаров М. І. Мазепа *(продовження)* 117

НАШ КАЛЕНДАР

Кічий І. В. *(Луцьк)*. 70-річчя І кінної армії 132

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Дудукалов С. М. *(Миколаїв)*. П. С. Корниенко. Идейно-воспитательная работа Компартии Украины в массах (1918—1920 гг.) 140
Пушкарьов Л. М. *(Москва)*. Отечественная общественная мысль эпохи средневековья 141

* * *

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1989 р.) 143

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Яневський Д. Б. З приводу виступу Р. О. Медведева 148

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В Археографічній комісії АН УРСР

Дашкевич Я. Р. *(Львів)*. Східні джерела з історії України: проблеми видання 149

* * *

Котигоренко В. А., Лук'янчук Л. Я. Актуальні проблеми викладання суспільних наук 152
Асатуров С. К. IV суспільно-політичні читання «Молодь і актуальні проблеми історичної науки» 153
Попова Т. М. *(Одеса)*, Самойлов Ф. О. *(Одеса)*. Одеська обласна науково-практична конференція з історичного краєзнавства 154
Терентьева Н. О. III коллоквіум істориків СРСР і Греції 156
Шиловцева В. С. Захист докторської дисертації А. О. Бураченковим . 157

СТАТТІ

І. К. Рибалка (Харків)

Сталінщина й розселянювання країни
(закінчення) *

У статті висвітлюється процес проведення суцільної колективізації і ліквідації куркульства як класу на Україні в 1929—1932 рр. Показано, як Сталін та його прибічники ігнорували ленінські принципи кооперування селянства, здійснюючи примусову колективізацію, знищуючи в ході «розкуркулювання» багатьох сумлінних селян-господарів і завдаючи таким чином величезної шкоди сільському господарству і справі будівництва соціалізму.

Оскільки на селі створилося напружене становище, зумовлене незадоволенням селянства політикою партії, ЦК ВКП(б) в другій половині лютого — першій половині березня 1930 р. прийняв ряд постанов і вжив заходів, спрямованих на ліквідацію «викривлень» у колгоспному будівництві. У кінці лютого було проведено нараду секретарів крайових і обласних партійних комітетів. 2 березня в «Правде» було опубліковано зразковий статут сільськогосподарської артілі, в якому певною мірою були враховані прагнення селян. У той же день «Правда» надрукувала статтю Сталіна «Запаморочення від успіхів», в якій засуджувалися перегини (ігнорування специфічних умов різних районів СРСР, порушення принципу добровільності при створенні сільгоспартілей, чиновницьке декретування колгоспного руху, ігнорування сільськогосподарської артілі як основної ланки та ін.), але основна відповідальність за допущені викривлення перекладалася на місцевих працівників, які були звинувачені в «головотяпстві».

14 березня ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі», в якій вказав, що «...всі ці викривлення є тепер *основним гальмом* дальшого зростання колгоспного руху і *прямою допомогою* нашим класовим ворогам» [41]; зажадав від партійних організацій негайно усунути допущені помилки, зокрема в ставленні до середняків, дбати про зміцнення сільгоспартілей, вести наполегливу роботу по залученню до них селянства, продовжувати рішучу боротьбу з куркульством. У квітні було прийнято ряд постанов про пільги для колгоспів.

Вжиті заходи певною мірою зменшили напруженість на селі. Почався масовий вихід селян з колгоспів, у результаті чого зникали нежиттєздатні «паперові» артілі. Цей «відплив» тривав приблизно до серпня 1930 р., потім почалася стабілізація, на кінець року знову помітне деяке піднесення колгоспного руху. По країні у серпні 1930 р., коли «відплив» в основному припинився, колгоспи об'єднували 21,4 % селянських господарств [42]. Дані про зміни в рівні колективізації на Україні з весни до кінця 1930 р. подані в табл. 2.

Як видно з таблиці, з першої половини березня до серпня 1930 р. кількість селянських дворів у колгоспах зменшилася більше ніж наполовину (з 64,4 % до 29,5 %) і лише на кінець року трохи зросла.

Хоча у статті Сталіна «Запаморочення від успіхів» і його «Відповіді товаришам колгоспникам», а також у рішеннях ЦК ВКП(б) вказувалося, що під час проведення колективізації були допущені окремі

* Початок див.: Укр. іст. журн.— 1989.— № 10.

[41] КПРС в резолюциях...— Т. 4.— С. 378.

[42] Правда.— 1988.— 16 сент.

викривлення і помилки, насправді повсюдно панували адміністративна сваволя і насильство над селянами. Це пояснювалося як страшенним тиском зверху, так і тим, що в багатьох районах в умовах адміністративно-командної системи, яка тоді складалася і зміцнювалася, на платних посадах — в сільрадах, кооперації, інших установах і організаціях — опинилися люди, часто з партійним квитком, які думали тільки про власне благополуччя. Вони за будь-яку ціну намагалися втриматися на своїх місцях, не знали життя села, психології його мешканців, не хотіли «...вчитися у селян способів переходу до кращого ладу...» [43].

Таблиця 2 *

Дата	% колективізованих селянських господарств	% усуспільненої орної землі	Дата	% колективізованих селянських господарств	% усуспільненої орної землі
10 березня 1930 р.	64,4	70,9	1 серпня	29,5	36,5
10 квітня	44,3	53,2	20 серпня	29,2	35,2
20 квітня	42,4	51,7	1 вересня	28,4	34,8
1 травня	41,3	49,8	1 жовтня	28,7	34,1
1 червня	36,1	45,8	1 січня 1931 р.	34,4	41,9

дивилися на селян зверхньо, вважаючи, що підготовчу, роз'яснювальну і організаторську роботу можна замінити чиновницьким декретуванням, паперовими резолюціями про збільшення числа колгоспів, примусовим заганянням до них селян. Разом з тим серед цих працівників було чимало кар'єристів та хапуг, які думали тільки про те, щоб вислужитися перед вищим начальством, просунутися по ієрархічній адміністративній драбині і дістати нові привілеї.

Як і в багатьох інших місцевостях країни, на Україні з початку 1930 р. керівні працівники повністю ігнорували як відсутність матеріально-технічної бази для суцільної колективізації, так і настрої та бажання селян. Зокрема, 5 травня 1930 р. селянин-активіст С. Ю. Охота з с. Чернятка Тульчинського округу писав до редакції газети «Радянське село», що «просто зробили помилку взагалі ми всі, що зворушали суцільну колективізацію села, а не підготувались як слід... Ми не вивчали психології селянства...». Далі він продовжував, що в результаті роз'яснювальної роботи власники 40 господарств виявили бажання вступити до ТСОЗу, але у райвиконкомі сказали, що «ваше село Чернятка у цьому році всім селом до колективу». На його слова про те, що «загальна колективізація зірве її часткову», не зважили, скликали сільські збори, на які прибув секретар райпарткому, «прийшла маса ота», «підняли великий тарарам», внаслідок чого 18 березня колектив розпався «до центу», а самому С. Ю. Охоті довелося тікати з села [44].

Керівники Тульчинського і Шепетівського округів відзначались особливою запопадливістю в насильницькому проведенні колективізації. Характеризуючи їх дії, С. В. Косіор у Політичному звіті ЦК КП(б)У XI з'їздові КП(б)У (червень 1930 р.) зазначав: «Адміністрування, перегини по відношенню до середняка, штучне насадження колгоспів, методи насильства не тільки щодо середняка, а і бідноти в цих

---

[43] Ленін В. І. Доповідь про роботу на селі 23 березня: VIII з'їзд РКП(б). 18—23 берез. 1919 р. // Повне зібр. творів.— Т. 38.— С. 195.

* Історія колективізації сільського господарства Української РСР: Зб. документів.— Т. II.— С. 447, 449, 465, 476, 477, 484, 684; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР.— Т. I.— С. 373.

[44] ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 11, спр. 110, арк. 61.

округах набули характеру системи; кожний працівник на селі міг робити все, що йому завгодно» [45].

Таке становище було і в інших округах. Г. К. Орджонікідзе, який виїхав на Україну для подання допомоги партійним організаціям у виправленні помилок і перегинів, 22 березня 1930 р. повідомляв з Криворізького округу по прямому проводу И. В. Сталіну і С. В. Косіору: «Тут закручено по-звірячому: колективізовано 100 %. Окремим, хто виходить [з колгоспу], не видають ні коня, ні насіння. Відповідь: закінчимо сівбу, а потім будемо розмовляти... Вважаю, що в окрузі становище серйозне» [46].

Грубе, злочинне насильство і знущання над селянами були допущені при організації колгоспів у Луганському окрузі. Тут, зазначалося в інформаційному зведенні Луганської окружної контрольної комісії РСІ, мали місце викривлення лінії партії — порушення принципу добровільності при вступі до колгоспу (залякування, адміністрування тощо), перескакування одразу до комуни (усуспільнення всіх корів, птиці та ін.). У с. Передельському Петрівського району під керівництвом уповноваженого з округу була влаштована демонстрація з червоними і чорними прапорами. Демонстранти зупинялися біля кожного двору і пропонували господарю стати під червоний прапор, якщо він за соціалізм, або під чорний, якщо він за капіталізм. На хуторі Єлисюткіна Сорокинського району голова сільради на загальних зборах стукав кулаками по столу і погрожував: «Якщо не запишитесь у колгосп, зажену на Соловки». В Ровенецькому районі уповноважений народний суддя засудив селянина до двох років тюремного ув'язнення за те, що він не вступив до колгоспу, там же індивідуальним господарствам не відводили земельні ділянки, поки не усуспільнять майно. В багатьох селах, збираючи посівне насіння, проводили у селян обшуки і відбирали зерно. У Слов'яносербському районі створили комуну, усуспільнивши весь живий і мертвий інвентар, включаючи голубів [47].

Таке ставлення до селян було непоодиноким явищем, а системою, про що свідчили багато інших фактів. Так, в Ічнянському районі Ніжинського округу уповноважений райпарткому, побачивши, що збори селян не затверджують план колективізації, заявив: «Значить, ви всі куркулі і вас треба вислати на Соловки». У Володарському районі Маріупольського округу на загальних зборах селян голова сільради перед початком голосування попередив присутніх: «Голосувати проти колективізації — це однаково, що голосувати проти Комуністичної партії та Радянської влади». У с. Григорівці Амвросіївського району Сталінського округу місцевий кооператив з ініціативи сільради перестав видавати товари тим біднякам, які не вступили до колгоспу [48].

Різноманітними були й методи адміністрування. У Райській сільраді Краматорського району під керівництвом уповноваженого райвиконкому і райпарткому як метод забезпечення виконання селянами хлібних зобов'язань по контрактації використовувалися загальний опис майна і стягнення п'ятикратного штрафу, а також погрози продажу майна незалежно від соціального стану селянина. По сільраді було описано майно 49 господарств [49]. З колгоспу «Червоний партизан» (с. Рудня — Сидорівська Розважівського району на Київщині) 27 квітня 1930 р. члени сільгоспартілі повідомляли, що у них забрали багато речей, свині з голоду подихають, коні ледве ходять, тим, хто робить,

[45] XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (5—15 червня 1930 року): Стенограф. звіт.— С. 265.
[46] Вопр. истории.— 1965.— № 3.— С. 8.
[47] Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 36. документів.— Т. II.— С. 437—439.
[48] Косіор С. В. Вибрані статті і промови.— К., 1968.— С. 339.
[49] ПА ІПІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 10, спр. 1082, арк. 62.

дають по 1 фунту хліба і тарілці гарячого борщу. Змололи 15 пудів борошна, «керівники себе задовольнили»[50].

Безліч зловживань, які негативно позначалися на становищі середняків і навіть бідняків, було допущено при проведенні «розкуркулювання», що розгорнулося в 1929 р. і набуло широкого розмаху в 1930 р. Як вказував на XI з'їзді КП(б)У С. В. Косіор, було чимало товаришів, в тому числі окремі секретарі округкомів, які до розкуркулювання ставилися надзвичайно легковажно, вважаючи, що його провести можна нашвидкуруч. Нічого, мовляв, вести тривалі розмови, бідноту, середняків збирати — краще прямо без попереджень забирати у куркулів ремонт, худобу, майно тощо. Адміністративний підхід, легковажне ставлення до розкуркулювання мали місце в усіх округах України. При цьому часто до куркулів зараховували середняків і навіть бідних селян, які не вступали до колгоспу, не вивозили хліб по контрактації, не сплачували своєчасно податок, не передплачували позики, а інколи через особисту неприязнь керівних працівників.

На Україні, за даними динамічного обстеження 1927 р., із загальної кількості 5114,7 тис. селянських господарств дрібнокапіталістичними, тобто куркульськими, вважалися 4 % (204,5 тис.)[51]. З 1927 до 1929 р. проводилася політика обмеження і витіснення капіталістичних елементів за допомогою різних методів, зокрема посилення прогресивно-прибуткового оподаткування, регулювання оренди землі, заборони використання найманої праці, купівлі машин та інвентаря тощо. Особливо дошкульного удару куркульським господарствам завдали надзвичайні заходи при проведенні хлібозаготівель у 1928 і 1929 рр., а також введення у 1928 р. індивідуального оподаткування, що дістало назву «експертного».

Згідно із законом прибутки куркульських господарств і, відповідно, податки встановлювалися в індивідуальному порядку і могли підвищуватися в 2 рази проти звичайних[52]. Таке оподаткування часто приводило до розорення куркульських господарств.

Надзвичайні заходи 1928—1929 рр., зокрема конфіскація хліба і майна, посилене оподаткування, ускладнення з орендою землі і використанням найманої праці, вилучення земельних лишків, скорочення, а інколи й припинення кредитування й продажу засобів виробництва, серйозно підривали куркульські господарства. Їх власники почали ділити земельні ділянки між членами сім'ї, розпродували майно, знищували худобу, переїжджали до міст, де влаштовувалися працювати на промислові підприємства або будови. Внаслідок цього кількість куркульських господарств до початку масової колективізації значно зменшилася, хоча точних даних ми не маємо. Про зменшення куркульської верхівки протягом 1927—1929 рр. говорив, зокрема, на XI з'їзді КП(б)У нарком землеробства УРСР М. Н. Демченко[53]. За даними ЦСУ СРСР, частка куркульських господарств з 1927 по 1929 р. в РРФСР зменшилася з 3,9 % до 2,2 %, а на Україні — з 3,8 % до 1,4 %[54]. Якщо ці дані відповідали дійсності, то в 1929 р. на Україні було 72,8 тис. куркульських господарств.

До літа 1930 р. в країні було експропрійовано як куркульські 320 тис. господарств. Вартість конфіскованого у них майна, переданого в основному в неподільні фонди колгоспів, становила понад 400 млн.

---

[50] ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 11, спр. 110, арк. 53.

[51] Україна: Статистичний щорічник. 1929.— Харків, 1929.— С. 131.

[52] Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства. Української РСР.— Т. 1.— С. 275.

[53] XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України: Стенограф. звіт.— С. 612.

[54] Сдвиги в сельском хозяйстве СССР между XV и XVI партийными съездами: Статистические сведения по сельскому хозяйству СССР за 1927—1930 гг.— С. 67.

крб.[55] На Україні особливо активно розкуркулювання проводилося в перші місяці 1930 р. У 305 з 592 районів до 10 березня 1930 р. було експропійовано близько 62 тис. господарств, тобто 2,5 % загальної кількості. У розкуркулених було відібрано 586,4 тис. га землі, 58,6 тис. голів робочої худоби, майна на суму 40,3 млн. крб.[56] На 20 березня з України у віддалені малонаселені райони Півночі, Сибіру, Казахстану, Уралу було примусово виселено не менш як 18 тис. селянських родин[57], тобто близько 100 тис. чол.

На червень 1930 р. ліквідація куркульства на Україні проводилася в 450 районах. На той час було «розкуркулено» приблизно 90 тис. господарств, що становило 1,8 % селянських дворів[58]. На кінець року ця цифра зросла до 96 тис. господарств, тобто близько 2 % їх загального числа[59]. Майна було конфісковано на 90—95 млн. крб.

Власну вину за «перегини» й «викривлення» партійної лінії при проведенні колективізації і розкуркулювання Сталін та його поплічники переклали на місцевих партійних і радянських працівників, на сільський актив. Щодо них стали вживати репресивних заходів. Це викликало протести. На багатьох партійних зборах, особливо проведених напередодні XVI з'їзду ВКП(б), у листах, які надходили в ЦК, газети, комуністи критикували лінію ЦК і Сталіна, доводячи, що саме вони нав'язали нічим необгрунтоване прискорення процесу колективізації. Про це, зокрема, розповідалося на XI з'їзді КП(б)У у червні 1930 р. Делегат з Маріуполя Меркулов сказав, що в питанні про помилки, неподобства і недоліки при проведенні колективізації окремі працівники партійних, господарських і радянських організацій заявляють: «Бачите, мовляв, куди ЦК повів. Ті помилки, які робляться на місцях, це помилки Центрального Комітету партії, помилки, які були на місцях, є помилки тов. Сталіна»[60]. В партосередках університету ім. Артема, ЦКК—РСІ та інших у Харкові комуністи говорили, що «помилки в колективізації — це помилки ЦК», що «у ЦК запаморочення від успіхів», що «справа не в окремих особах, а в системі роботи», що «не можна обвинувачувати тільки стрілочників» і т. п.[61] Делегат з Луганська Зайцев сказав, що в осередку в Краснопіллі член партії Кожевников викривлення в колективізації оцінював так: «Нашої вини менше всього, в цьому винен наш твердий більшовик тов. Сталін. Де він раніше був? Коли почались повсюдні викривлення, тоді він почав писати»[62]. У листі в редакцію «Правды» Р. Н. Чумаченко з м. Березівки Одеської області про політику Сталіна писав так: «Я не знаю, як партія може терпіти такого типа, який, не знаючи постановки справи на селі, своїми виступами змушує робити два кроки назад і один вперед... Хай живе Комуністична партія, але без сталінських статутів»[63].

В окремих районах деякі комуністи відверто виступали проти насильницької політики щодо селянства, зокрема при проведенні хлібозаготівель. Так, у Долинському районі на Криворіжжі, як зазначав у звіті ЦКК КП(б)У на XI з'їзді Компартії України В. П. Затонський, «верхівка парторганізації... стала на шляху опору хлібозаготівлям».

---

[55] Вылцан М. А., Данилов В. П., Кабанов В. В., Мошков Ю. А. Указ. соч.— С. 219.

[56] Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917—1937.— К., 1987.— С. 166—167.

[57] Социалистична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР.— Т. 1. — С. 335.

[58] XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України: Стеногр. звіт. — С. 265.

[59] Очерки развития социально-классовой структуры УССР.— С. 167.

[60] XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України: Стеногр. звіт.— С. 42.

[61] Там же.— С. 117.

[62] Там же.— С. 355.

[63] Лит. газ.— 1988.— № 41.

Окремі комуністи, в тому числі деякі члени партійного комітету, поклали на стіл партквитки, заявивши, що не хочуть брати участь в хлібозаготівлях, бо «хлібозаготівлі є насильство над селянством»[64].

«Помилки» і «викривлення» при проведенні колективізації і ліквідації куркульства, а точніше надзвичайні, репресивні заходи, що стали системою, викликали масове незадоволення і опір селянських мас, навіть антиколгоспні, а інколи й антирадянські виступи. «Ці помилки,— вказувалося в резолюції XVI з'їзду ВКП(б) «Про колгоспний рух і підносення сільського господарства»,— викликали в ряді районів не тільки антиколгоспні виступи, а й в окремих випадках переростання їх під впливом куркульства в антирадянські виступи...»[65]

Цікавий матеріал про становище в українському селі і настрої його мешканців міститься в інформаційному зведенні Народного комісаріату земельних справ УРСР № 14, складеному за повідомленнями уповноважених ЦК КП(б)У, урядової трійки та союзного Наркомземсправ за час від другої декади до кінця квітня 1930 р. Характеризуючи загальне становище на селі, його автори пишуть: «У деяких місцях тривають далі випадки розбору коней з колгоспів, невихід на роботу, підпали, постріли у вікна і навіть збройні сутички і масовий опір представникам влади... Спостерігаються ворожі настрої одноосібників до колгоспів, гостре незадоволення доведенням до двору різних планів, випадки «бастування», навіть «без причин», незадоволення порядками і неполадками в колгоспах... Спостерігаються негативні явища в галузі контрактації за такими причинами: «Не було певної установки про доведення до двору»[66].

Про такі настрої і виступи селян надходили повідомлення з Шевченківського, Куп'янського, Глухівського, Лубенського, Кам'янецького округів, тобто майже з усіх регіонів України. Так, уповноважений по Шевченківському округу повідомляв, що, «як і раніше, райони Гельмязівський, Чорнобаївський і Канівський вважаємо за неспокійні. В окремих селах повторюються волинки, напр., в Канівському районі в селах Глинча, Бобрица і Хмільне страйкують по сіву, відмовляються від пільг, кредитів, сортового зерна, не з'являються на зібрання, погрожують, що взагалі сіяти не будуть. Такий же стан в двох селах Гельмязівського району (Лібляво, Келіберда) і в двох селах Чорнобаївського району (Красиновка, Франківка)»[67].

Багато сутичок між селянами і представниками влади виникало внаслідок бюрократичного принципу запровадження контрактації. Уповноважений Наркомземсправ СРСР Юхновський писав: «Контрактація і метод доведення до двору в своєму практичному застосуванні у деяких селах вилились у бюрократичну суху форму адміністрування. Селяни її називають продрозверсткою. Контрактація проводиться так: округ дає контрольну цифру району, район з деякою надбавкою (страхує себе) дає контрольну цифру сільраді. Сільрада цифру району з надбавкою (страхує себе), яка інколи досягає 50 %, розписує по селянських дворах. Селянину дають розписатися в тому, що він повинен здати вказану у відомості кількість продукції, і контрактація здійснилася. Оскільки бідняцькі господарства від контрактації звільнені, а куркульських не контрактують, то весь удар іде по лінії середняка»[68].

Цілком зрозуміло, що куркулі використовували незадоволення селян, їх негативне ставлення до дій керівних працівників у своїх інтересах і провокували антиколгоспні та антирадянські виступи. Але вважати такі виступи лише куркульськими було б неправильно, оскільки

[64] XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України: Стенограф. звіт. — С. 485.
[65] КПРС в резолюціях...— Т. 4. — С. 432.
[66] ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 11, спр. 104, арк. 16, 18, 19.
[67] Там же, арк. 16.
[68] Там же, арк. 20.

адміністративно-бюрократичні методи проведення колективізації і «розкуркулювання» викликали незадоволення широких селянських мас. За даними рапортів, направлених колгоспами до Колгоспцентру у червні 1931 р., протягом 1930 — першої половини 1931 р. на Україні було зареєстровано 4455 таких виступів [69].

Хоча Сталін і його найближчі соратники визнали наявність «перегинів» та «викривлень», закликали до їх ліквідації, але водночас не враховували настрої селян і продовжували політику форсованої колективізації. Ще у вересні 1930 р. у всі крайкоми, обкоми і ЦК компартій республік ЦК ВКП(б) направив листа «Про колективізацію», в якому вимагав добитися рішучого зрушення в справі організації «нового могутнього піднесення колгоспного руху» [70]. Керуючись цією вказівкою, Пленум ЦК КП(б)У, що працював 9—13 грудня 1930 р., в резолюції «Про колективізацію» поставив завдання до весни 1931 р. «подвоїти сучасний рівень колективізації» та протягом 1931 р. в основному закінчити суцільну колективізацію вирішальних сільськогосподарських районів України (Степ), а на Поліссі і в деяких інших найбільш відсталих районах прикордонної смуги — протягом 1932 р. [71]

Об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) (17—21 грудня 1930 р.) зажадав, щоб у 1931 р. на Україні (Степ), Північному Кавказі, Нижній Волзі, Середній Волзі (Заволжя) в середньому було колективізовано не менш як 80 % селянських господарств, що означало завершення в цих районах в основному суцільної колективізації і ліквідацію куркульства як класу. Для решти зернових районів — ЦЧО, Сибір, Урал, Україна (Лісостеп), Казахстан (зернові райони) — ставилося завдання забезпечити 50 % колективізації господарств. У середньому по Союзу необхідно було в 1931 р. колективізувати не менш як половину господарств [72].

Отже, Сталін і керований ним ЦК, як і раніше, при вирішенні долі мільйонних мас селян повністю ігнорували їхню волю, інтереси, настрої і бажання, встановлювали плани і терміни кооперування без участі народу, свідомо передбачаючи при таких неприродно швидких темпах колективізації застосування адміністративних, примусових заходів, порушення принципу добровільності, що було прямим відходом від ленінських принципів кооперування селянства. Без найменшого докору совісті Сталін, говорячи про прискорену колективізацію, відверто заявляв, що необхідно **«насаджувати** на селі великі соціалістичні господарства у вигляді радгоспів і колгоспів» [73].

Виконуючи директиви центру, ЦК КП(б)У і уряд УРСР, місцеві партійні й комсомольські організації, радянські органи, комнезами всіляко намагалися прискорити темпи колективізації, навіть шляхом прямого тиску на селян. Разом з тим вони, безумовно, прагнули активізувати масово-політичну і організаторську роботу серед селянських мас. Позитивне значення мала перебудова партійних осередків на селі за виробничим принципом, закріплена затвердженим 11 лютого 1931 р. ЦК КП(б) «Положенням про осередок ВКП(б) в колгоспах». На Україні протягом двох років — 1930 і 1931 — чисельність членів сільських партійних організацій зросла майже втричі і на 1 січня 1932 р. в них налічувалося 112 тис. чол. проти 38500 на 1 січня 1930 р. На початку 1932 р. партосередків у колгоспах було 5188, у радгоспах — 980, в МТС — 314, інших сільських осередків — 1228 [74]. Було створено

[69] Очерки развития социально-классовой структуры УССР.— С. 171.
[70] Шмелев Г. И. «Не сметь командовать!» // Октябрь.— 1988.— № 2.— С. 7.
[71] Комуністична партія України в резолюціях...— Т. І.— С. 709
[72] КПРС в резолюциях... — Т. 4.— С. 472—473.
[73] Сталін Й. В. Твори.— Т. 12.— С. 148—149.
[74] Третя конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 6—9 липня 1932 року: Стенограф. звіт.— Харків, 1932 — С. 32.

ініціативні групи, буксирні бригади, вербувальні комісії, які займалися організацією колгоспів і залученням до них селян

На початковому етапі в колгоспах використовувалися в основному тяглова сила та реманент, усуспільнені при їх організації. Тому важливим завданням було створення матеріально-технічної бази таких господарств, що грунтувалися б на новій машинній техніці. З цією метою стали створювати машинно-тракторні станції. На Україні навесні 1930 р. діяли 154 МТС, в яких було 7658 тракторів, наприкінці 1931р.,— відповідно, 346 і 15387, наприкінці 1932 р.— 592 і 25630 [75]. Хоча зростання чисельності МТС та їх тракторного парку було значним, воно не давало можливості істотно механізувати сільськогосподарське виробництво.

З початку 1931 р. посилилися темпи колективізації. Під загрозою розкуркулювання та індивідуального оподаткування селяни були змушені вступати до колгоспів, тим більше, що 23 грудня 1930 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про оподаткування куркульських господарств єдиним сільськогосподарським податком в індивідуальному порядку», яка 31 грудня 1930 р. була продубльована ВУЦВКом і Раднаркомом УРСР і стала широко застосовуватися не тільки щодо куркулів, а й щодо середняків і навіть бідняків. У цих умовах в 1931 р. процент колективізованих господарств і усуспільненої землі швидко зростав, про що свідчать дані табл. 3.

Таблиця 3 *

Дата	% колективізованих селянських господарств	% усуспільненої земельної площі	Дата	% колективізованих селянських господарств	% усуспільненої земельної площі
1 січня	34,4	41,9	1 жовтня	68,7	73,0
1 березня	48,5	52,7	1 листопада	69,3	72,4
1 квітня	58,4	61,9	10 грудня	69,8	73,2
1 червня	64,7	67,9			

В країні на червень 1931 р. було колективізовано 52,7 % господарств, на грудень — 62,4 % [76].

Червневий (1931 р.) Пленум ЦК ВКП(б) констатував, що завершено колективізацію в основних зернових районах (Український степ, Північний Кавказ, Нижня Волга, заволжя Середньої Волги, Кримський степ), де нею охоплено понад 80 % загальної кількості господарств і більш як 90 % селянських посівів і реманенту. В інших зернових районах (в тому числі лісостепу України), а також бавовницьких і бурякових районах (зокрема й нашої республіки) було колективізовано більш як 50 % господарств і понад 60 % посівів, що давало змогу, на думку ЦК, в основному завершити тут суцільну колективізацію в тому ж 1931 р. або не пізніше 1932 р. [77]

2 серпня 1931 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про темпи дальшої колективізації і завдання зміцнення колгоспів», в якій вказувалося, що мірилом завершення в основному колективізації певного району

[75] **УСРР в цифрах.** Стат. довідник.— Харків, 1936.— С. 164.

* Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР.— Т. І.— С. 373; Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Зб. документів.— Т. ІІ.— С. 554—555, 675.

[76] Вылцан М. А., Ивницкий Н. А., Поляков Ю. А. Некоторые проблемы истории коллективизации в СССР // Вопр. истории.— 1965.— № 3.— С. 9; Зеленин И. Е. Колхозное строительство в СССР в 1931—1932 гг. (к итогам сплошной коллективизации сельского хозяйства / Ист. СССР. — 1960. — № 6.— С. 28.

[77] **КПРС в резолюціях...** — Т. 4.— С. 501.

чи області є не обов'язкове охоплення нею 100 % бідняцько-середняцьких господарств, а залучення до колгоспів не менш як 68—70 % таких господарств і 75—80 % посівних площ. ЦК визнав в основному закінченою колективізацію на Північному Кавказі, Нижній Волзі, Середній Волзі (Лівобережжя), в Українському степу, де на той час було вже усуспільнено 85 % господарств (94 % посівних площ), та на Лівобережжі (відповідно 69 % господарств і 80 % посівних площ). В інших зернових і бавовницьких районах СРСР і бурякових районах України і Центральної чорноземної смуги завершити колективізацію планувалося в 1932 р. [78].

Наприкінці 1931 і в 1932 р. на Україні в основному відбувалося не створення нових колгоспів, а залучення одноосібників до вже існуючих. За даними Наркомзему УРСР, у 1932 р. було колективізовано: на 20 січня — 69,8 % селянських господарств, на 1 квітня — 69,7, на 20 серпня — 69,1, на 1 жовтня — 71,1 %, на 1 січня 1933 р.— 68,7 % [79]. У зв'язку з тим, що більшість селян-бідняків, наймитів та середняків вступила до колгоспів, зникла потреба в діяльності комітетів незаможних селян. Тому за постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 8 березня 1933 р. комнезами були ліквідовані.

Одночасно з примусовим залученням селян у колгоспи в 1931—1932 рр. проводилася дальша ліквідація куркульських господарств, яка певною мірою торкалася середняків та бідняків. XII Всеукраїнський з'їзд Рад, який працював з 25 лютого до 4 березня 1931 р., у резолюції «Про підсумки та перспективи радгоспно-колгоспного будівництва», визначаючи завдання по завершенню суцільної колективізації, поставив вимогу «рішуче провести ліквідацію куркуля як класу» [80]. Особливо широка хвиля «розкуркулювання» пронеслася по Україні навесні і влітку 1931 р. За цей час було «розкуркулено» і вислано у віддалені райони країни не менш як 23,5 тис. сімей [81], тобто близько 150 тис. чол.

Надалі подібних масових кампаній вже не проводилося, але продовжувало широко практикуватися стягнення з селян непосильних податків (оподаткування в індивідуальному порядку), встановлення їм твердих завдань по хлібозаготівлях, невиконання яких немінуче вело до конфіскації майна. Селянські господарства під різними приводами або з волі місцевих керівників «розкуркулювалися». Так, зміївський прокурор (Харківщина) повідомляв до приймальні Голови ВУЦВК Г. І. Петровського, що 28 квітня 1931 р. Мелиховська сільрада продала майно середнячки Марії Криволапової за несплату нею 25 крб. штрафу, несправедливо накладеного за невиконання агромінімуму [82]. Подібних прикладів можна навести багато.

«Розкуркулювання» продовжувалось і в 1932 р., а в окремих випадках навіть у 1933 р. Скільки ж було експропрійовано селянських господарств за роки колективізації? Яка кількість людей постраждала? Загальних вірогідних даних ні по СРСР в цілому, ні по Україні в джерелах і літературі поки що не виявлено. Академік ВАСГНІЛ В. О. Тихонов вважає, що в ході розкуркулювання було ліквідовано не менш як 3 млн селянських господарств (11—12 % загальної кількості) і репресовано понад 10 млн. чол. [83]. На думку В. П. Данилова, було розкуркулено 1—1,1 млн. селянських дворів, з яких виселено у віддалені місця не менш як 480 тис. сімей [84] (приблизно 3,4 — 3,8 млн.

---

[78] Історія колективізації сільського господарства Української РСР: Зб. документів.— Т. II — С. 583—584.

[79] Історія колективізації сільського господарства Української РСР Зб. документів.— К., 1971.— Т. III.— С. 412.

[80] Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. — Харків, 1932 — С. 352

[81] Очерки развития социально-классовой структуры УССР — С. 171

[82] ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 117, арк. 73

[83] Аргументы и факты.— 1988.— № 14

[84] Правда — 1988.— 16 сент.

чол.). Всього за цими підрахунками зазнали репресій приблизно 7—8 млн. чол.

На Україні, за даними, які навів 20 січня 1934 р. у Політичному звіті ЦК КП(б)У XII з'їздові Компартії України тодішній секретар ЦК КП(б)У П. П. Постишев, за роки колективізації було ліквідовано близько 200 тис. куркульських господарств [85]. Це — приблизно 1,2—1,4 млн. чол. Із них не менше третини, тобто 67 тис. сімей (понад 500 тис. чол.), було виселено у віддалені місця країни, де вони називалися «спецпереселенцями», зазнавали нелюдських страждань і голодували, внаслідок чого багато з них, в тому числі дітей, стариків та жінок, загинули.

Отже, протягом 1929—1932 рр. на Україні, як і в інших районах СРСР, в основному була завершена суцільна колективізація сільського господарства. Але, здійснюючи цей важливий захід, Сталін і його оточення ігнорували ленінські принципи кооперування селянства, порушили принцип добровільності, що справило негативний вплив на розвиток сільського господарства і зумовило в майбутньому його відставання від зростаючих потреб країни.

Одержано 05.04.89

В статье освещается процесс проведения сплошной коллективизации и ликвидации кулачества как класса на Украине в 1929—1932 гг. Показано, как Сталин и его сторонники игнорировали ленинские принципы кооперирования крестьянства, осуществляя насильственную коллективизацию, уничтожая в ходе «раскулачивания» много старательных крестьян-хозяев и нанося таким образом огромный вред сельскому хозяйству и делу строительства социализма.

[85] XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 18—21 січня 1934 р.: Стенограф. звіт.— К., 1934.— С. 176

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії Великої Жовтневої соціалістичної революції

М. Ю. Рановський (Одеса), С. В. Трубчанінов (Кам'янець-Подільський)

Табір контрреволюції на півдні України в період інтервенції Антанти

Автори вводять до наукового обігу ряд нових документів і матеріалів, присвячених складним процесам, що відбувалися в роки громадянської війни на півдні України, зокрема в таборі контрреволюції. Детально викладено хід переговорів між Антантою і Директорією. Показано роль Одеського підпільного обкому партії в організації підпільно-партизанського руху тощо.

Восени 1918 р. після того, як у ході першої світової війни угруповання центральних держав було «зметене групою англо-франко-американців», що головним своїм завданням вважали придушення «світового більшовизму» і його головної осередку — Російської Радянської Республіки[1], погляди імперіалістів Антанти не випадково знову виявилися прикутими до південного регіону країни, до портів на Чорному морі. В. І. Ленін вказував, що, зазнавши ряду поразок у Сибіру й Архангельському районі, англійські та французькі імперіалісти «... тепер спрямовують зусилля на те, щоб напасти на Росію з півдня, або з Дарданелл, або з Чорного моря, або сухопуттям через Болгарію і Румунію»[2].

Агресивні кола у військово-політичному керівництві Антанти розпочали підготовку до інтервенції на Україну ще до перемоги над Німеччиною[3]. Особливу активність, як це випливало з таємної угоди між Францією та Англією, виявляв французький прем'єр-міністр Ж. Клемансо. Він вказав командуючому військами Антанти на Близькому Сході генералові Франше д'Еспере, що метою інтервенції має бути ізоляція та безумовне знищення більшовизму. На початку листопада 1918 р. генералу Бертело було наказано очолити операції в Румунії, на Україні та в Криму по перекиданню військ морем до Одеси[4].

Факти свідчать, що ці плани не були таємницею для внутрішньої контрреволюції. Як повідомляв денікінський агент І. Ерделі з Варни ще 5 листопада, «союзники поспішають увійти в Чорне море до підписання перемир'я, щоб оволодіти портами та стати господарями всього моря, за правом завоовників мати право висадити свої десанти, хоча б і з боями в тих пунктах, де знаходяться німці». Їх уже збиралися зустрічати в Одесі. Представників гетьманської «держави» мав очолити генерал Раух, «який за своєю здатністю гнутись однаково буде

[1] Див.: Ленін В. І. Промова про міжнародне становище, 8 листоп.: VI Всеросійський Надзвичайний з'їзд Рад робітничих, селянських, козачих і червоноармійських депутатів, 6—9 листоп. 1918 р. // Повне зібр. творів.— Т. 37.— С. 156.

[2] Ленін В. І. Об'єднане засідання ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок, 22 жовт. 1918 р. // Там же.— С. 112.

[3] Див.: Симоненко Р. Г. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України у 1919 році.— К., 1962.— С. 45

[4] Brinkley G. A. Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, 1917—1920 // The Ukraine, 1917—1921.— Cambr. (Mass.), 1977.— P. 331.

гнути спину перед союзниками, як звик... перед німцями»[5]. Градоначальник Одеси генерал Мустафін виступив у пресі із закликом до населення не обмежуватися «офіційною стороною зустрічей та привітань» і виявити гостинність та доброзичливість[6].

Посилення визвольної боротьби українського народу проти німецько-австрійських окупантів, поступова деморалізація та розклад, що охопили окупаційні частини, тяжке воєнне становище Німеччини, страх перед неминучим крахом окупантів на Україні — всі ці фактори змушували українську та великоруську буржуазію вдаватися до спішного налагодження контактів з імперіалістами країн Антанти та Сполучених Штатів Америки. Якщо влітку 1918 р., як відмічалося на І з'їзді КП(б)У, з Англією та Францією співробітничали лише представники дрібнобуржуазної російської контрреволюції[7], то із закінченням першої світової війни акценти змістилися. На початку листопада того ж року представники різних угруповань з табору внутрішньої контрреволюції наввипередки поспішали до Яссу, де перебували дипломатичні представники держав Антанти.

Яська нарада була використана імперіалістами для маскування своїх агресивних задумів. Було оголошено, що французький та британський посланники запросили до Яссу «російських громадських діячів» для того, щоб почути від них, яка допомога необхідна їм «для визволення ... від більшовиків»[8]. На нараду не були запрошені представники Українського національного союзу *, з якими дипломати Антанти раніше підтримували зв'язки. Голова УНС В. К. Винниченко пізніше писав, «що «милі «союзники»... готові були боронити німецького протеже (тобто гетьмана Скоропадського.— Авт.), бо для них вже соціально політичний момент був важніший, ніж мілітарний»[9]. В ніч з 13-го на 14-те листопада 1918 р. у Києві в будинку міністерства шляхів сполучень на таємному засіданні партій — членів УНС було обрано Директорію, а з 14-го на 15-те листопада в місті були розклеєні листівки з її зверненням[10]. Тоді ж представники різних угруповань російської буржуазії виїхали до Яссу.

Нарада фактично звелася до засідань «російської делегації», які відбувалися в напівпідвальному приміщенні російського консульства[11]. До її складу входили представники всіх трьох основних течій загальноросійської контрреволюції: правої (монархістсько-поміщицькі кола), центрально-кадетської та «лівої» (Союзу Відродження Росії). Серед членів делегації були й представники табору контрреволюції з півдня України, зокрема, міський голова Одеси, представник одеського військово-промислового комітету кадет М. В. Брайкевич, генеральний комісар Чорноморського флоту есер І. І. Бунаков-Фундамінський та ін.[12]

З 24-го листопада засідання «російської делегації» відбувалися в Одесі. Після тривалих переговорів було вирішено послати «малу делегацію» до Парижа та Лондона добиватися прискорення висадки союзників на півдні. В Одесі, на додаток до обраних ще в Яссах делегатів, що представляли Національний Центр та Раду Державного Об'єднан-

---

[5] Центр. держ. арх. Жовтн революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління СРСР, ф. 446, оп. 1, спр. 3-в, арк. 16—17 (далі — ЦДАЖР СРСР).

[6] Одесские новости.— 1918.— 17 нояб.

[7] Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5—12 июля 1918 года. Протоколы.— Киев, 1988.— С. 47.

[8] Гурко В. И. Из Петрограда через Москву, Париж и Лондон в Одессу (1917—1918 гг.) // Архив русской революции.— Берлин,— 1924.— Т. XV.— С. 47.

* Український національний союз (УНС) був утворений у серпні 1918 р. буржуазно-націоналістичними партіями та організаціями, що перебували в опозиції до гетьманського режиму (українських соціал-демократів, соціалістів революціонерів, соціалістів федералістів, соціалістів-самостійників, Поштово-телеграфною спілкою та ін.).

[9] Винниченко В. Відродження нації.— К.; Відень, 1920.— Ч. III.— С. 152.

[10] Там же.— С. 107—114.

[11] Гурко В. И. Указ. соч.— С. 48—49.

[12] Дни.— Красный архив.— 1926.— Т. 5 (18).— С. 105—106.

ня Росії (Мілюков, Шебеко, Третяков, Гурко), до складу «малої делегації» було включено представників Союзу Відродження (Тітова та Кровопускова) [13].

Більшість діячів загальноросійської контрреволюції вважала можливою боротьбу проти Радянської влади лише під верховним керівництвом «Добровольчої армії» Денікіна. В листі з Одеси від 4 грудня 1918 р. один з лідерів партії «народних соціалістів» та Союзу Відродження В. О. Мякотін дорікав лідеру кадетів М. І. Астрову, що, висуваючи ідею військової диктатури, вони ризикують залишитися без підтримки «зліва» [14].

В. І. Ленін, читаючи книгу М. І. Бухаріна «Економіка перехідного періоду», виділив у ній твердження про те, що вороги пролетаріату **«неминуче** (підкреслено В. І. Леніним.— Авт.) ведуть активну боротьбу проти пролетаріату під політичною гегемонією представників фінансового капіталу та **під военною гегемонією генералітету»** [15]. Події останніх днів німецької окупації на Україні ще раз переконливо доводять правильність цієї тези.

15 листопада 1918 р. колишній головнокомандуючий російськими арміями на Румунському фронті Д. Г. Щербачов повідомив генерала Денікіна про свою зустріч з генералом Бертело в Бухаресті. Він писав, що Бертело має від Клемансо повну підтримку і наділений повноваженнями «проектувати та здійснювати всі питання політичні й военні, що стосуються півдня Росії та рятування його від анархії» Бертело й Щербачов узгодили плани окупації півдня, передусім Одеси та Севастополя, союзними військами *. В листі від 20 листопада Щербачов доповнив хід запланованих операцій такими подробицями: Одеса й Севастополь повинні бути зайняті вже найближчими днями; в Одесі ж мала перебувати головна квартира командуючого союзними військами генерала д'Ансельма [16].

23 листопада 1918 р. в одеських газетах було надруковано декларацію держав Антанти з коментарями Е. Енно, що був призначений віце-консулом з особливими повноваженнями в Київ (проте він доїхав лише до Одеси). З коментарів Енно виходило, що союзники будуть придушувати кожну спробу підірвати устої існуючої влади [17]. Що ж за владу мав на увазі Енно? 24 листопада в Одесі розпочався загальний страйк, внаслідок якого з посади градоначальника було усунуто Мустафіна та ліквідовано міську управу [18]. Останні дні животів гетьманський режим. Його намісники поступово втрачали контроль над сільською місцевістю, а потім і над містами. Загони офіцерів-добровольців з 3-го (зі штабом в Одесі) та 8-го (зі штабом у Катеринославі) корпусів гетьманської армії, що почали щойно формуватися, не були в змозі спинити хвилю народного гніву.

8-й корпус, в якому налічувалося близько 1,5 тис. офіцерів та 60 генералів [19], був вибитий з Катеринослава молодими старшинами «коша республіканських військ», що там організовувався. Серед них вели агітацію посланці Махна [20]. Загін генерала Васильченка (все що залишилося від корпусу) протягом 34-х днів (з 27 листопада 1918 р.

---

[13] ЦДАЖР СРСР, ф. 446, оп. 1, спр. 4, арк 2—6.

[14] Цит. за: Иоффе Г. З. Колчаковская авантюра и ее крах.— М., 1983.— С. 93—94.

[15] Ленинский сборник XL.— М., 1985.— С. 420.

* Зрозуміло, що Бертело лише поділився тими планами, що вже були вироблені в Парижі.

[16] Дьв Валь Э Г. фон К истории белого движения Деятельность генерал-адъютанта Щербачева.— Таллин, 1935.— С. 34—39.

[17] Див.: Гражданская война на Украине, 1918—1920.— Киев, 1967.— Т. 1.— Кн. 2.— С. 19

[18] Сухов А. А. Иностранная интервенция на Одессщине.— Одесса, 1927 — С. 88—89.

[19] Одесский листок.— 1919.— 3 янв.

[20] Див. Махно Н. И. Украинская революция.— Париж, 1937 — С. 169, 172

по 2 січня 1919 р.) пройшов майже 500-кілометрову відстань з Катеринослава в Крим[21], витримавши жорстокий бій з військами отамана Григор'єва * в районі Апостолового[22], і зайняв позиції в Олешках та Каховці[23] 10 грудня 1918 р. «республіканські війська східного району Херсонщини» під командуванням отамана Григор'єва увійшли в Миколаїв[24]. В хвалькуватій телеграмі на ім'я Петлюри Григор'єв так оцінював свої сили за станом на 10 грудня: 4 тис. кінотників, 200 гренадерів, два таємні підрозділи у Миколаєві та «безліч піхоти»[25].

Н. Махно, що керував повстанськими загонами в районі Гуляй-Поля — Пологів, із самого початку поставився до Директорії різко негативно. Виступаючи перед селянами наприкінці 1918 р., він переконував їх у тому, що в ній немає нічого «соціалістичного й тим більше революційно-соціалістичного», що «Директорія нічого живого та здорового, пов'язаного зі сподіваннями українських трудящих, не дасть, навіть якби вона й прагнула до цього...»[26]. Близько місяця махновці дотримувалися повного нейтралітету, а потім підтримали повстанців робітників Катеринослава у боротьбі з останньою.

Певної специфіки набули події, що розгорталися на той час у Криму *. 14 листопада Таврійська губернська земська управа, в якій заправляли кадети, одержала повідомлення від німецького командування про усунення колишнього царського генерала Сулькевича та надання землям права на створення нового «крайового уряду». Наступного ж дня цей уряд було сформовано **. Очолив його С. С. Крим[27]. Один з кадетських лідерів М. М. Вінавер пізніше доводив, що цей уряд, до якого входив і він, керувався в своїх діях виключно принципами «російської державності у внутрішній політиці та вірності союзникам у зовнішній політиці»[28]. На практиці це означало перетворення Криму в плацдарм для розгортання білогвардійських та інтервенціоністських військ ***.

23 листопада з Константинополя надійшло повідомлення про прибуття до Севастополя ескадри союзників. Її поспішили зустрічати аж три делегації: уряд у повному складі, представники «Добровольчої

[21] Пашков П. Ордена и знаки отличия гражданской войны 1917—1922 годов.— Париж, 1981.— С. 9.

* Колишній штабс-капітан царської армії Г. Григор'єв восени 1918 р. командував повстанськими загонами в Олександрійському повіті Херсонщини, об'єднуючи під своїм керівництвом 117 партизансько-повстанських загонів та груп.

[22] Одесский листок.— 1919.— 3 янв.

[23] Центр. держ. арх. Рад. Армії, ф. 39 660, оп. 1, спр. 12, арк. 19 (далі — ЦДАРА).

[24] Трудовая газета (Николаев).— 1918.— 12 дек.

[25] Palij M. The Anarchism of Nestor Makhno, 1918—1921.— Seattle; L., 1976.— P. 161.

[26] Махно Н. И. Указ. соч.— С. 155, 164.

* Крим, на відміну від інших районів півдня України, до кінця першої світової війни входив не до австрійської, а до німецької зони окупації і мав власний уряд.

** Ключові пости в ньому належали кадетам: прем'єр-міністра та міністра землеробства — С. С. Криму, міністра внутрішніх справ — М. М. Богданову, юстиції — В. Д. Набокову, зовнішніх зносин — М. М. Вінаверу; безпартійним буржуазним діячам О. Стевену — міністра торгівлі та промисловості, О. Барту — фінансів; меншовику П. Бобровському — міністра праці, крайового контролера та крайового секретаря, есеру В. Ніконову — міністра народної освіти та віросповідань; обов'язки военного міністра виконував Мільковський, що входив раніше до кабінету Сулькевича, з лютого 1919 р.— М. Бутчик // Див.: Держ. арх. Крим. обл., ф. Р-1000, оп. 4, спр. 1 (далі — ДАКО).

[27] Вольный юг (Симферополь).— 1918.— 16 нояб.

[28] Цит. за: Красный архив.— 1927.— Т. 3 (22).— С. 130.

*** Ще в жовтні 1918 р. в Ялті було створено так званий «Кримський центр у справах Добровольчої армії», яким керував генерал-лейтенант барон де Боде. З 19 листопада де Боде — представник «Добровольчої армії» в Криму, з 28 листопада — командуючий її військами в Криму (Див.: ЦДАРА, ф. 39 660, оп. 1, спр. 201, арк. 1, 3, 9). 20 листопада Денікін запевнив С. Крима, що «Добрармія» виділить певні сили, щоб зайняти Ялту та Керч (ДАКО, ф. Р-1000, оп. 4, спр. 17, арк. 5). 28 листопада в Ялті висадився корніловський полк (Див.: Ялтинский голос.— 1918.— 4 дек.).

армії» і депутація губернських земських зборів на чолі з головою управи князем В. Оболенським [29]. 26 листопада військові кораблі Антанти (британські міноносці «Бівер» та «Нереїд») з'явилися на зовнішньому рейді Одеси [30]. Одеська буржуазія та аристократія марно сподівалися на швидку висадку десанту союзників. Він ще тільки готувався до відправки в Салоніках. Проте на виручку поспішили правлячі кола щойно створеної польської буржуазної держави. 2 грудня до Одеси прибув перший ешелон (близько 800 чол.) створеної на Кубані так званої «4-ї дивізії польських стрільців». 3-го грудня її командир бригадний генерал Л. Желіговський одержав з Києва депешу за підписами «надзвичайного та повноважного посла» С. Ваньковича та військового атташе майора Ю. Клеберга з наказом «сприяти підтримці порядку в Одесі» [31].

На першому етапі інтервенції на півдні України союзники керувалися майже виключно загальною концепцією французької зовнішньої політики, головною метою якої було бажання мати на Сході Європи союзника в особі «єдиної та неподільної Росії». На практиці це означало опору на білогвардійців та байдуже, а іноді навіть і вороже, ставлення до української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. При цьому союзників непокоїла соціальна демагогія Директорії, що прикривалася «соціалістичними» гаслами.

2 грудня англійський агент, що перебував на станції Мардарівка, приблизно за 150 км від Одеси, повідомляв англійському військовому комендантові телеграфу в Одесі *, що «петлюрівські загони» знаходяться вже за 18 верст від Клубівки, та що для утримання Мардарівки необхідно вжити термінових заходів. Агент вимагав дати наказ про це командирові добровольчого формування в повітовому місті Ананьєві Митрухіну [32]. 11 грудня петлюрівські загони проникли на станцію Одеса-Головна. Велика буржуазія та аристократія перебралися на кораблі, що стояли в порту. Офіцерські загони 3-го корпусу сховалися під захистом польських легіонерів в зоні, яка була оголошена Енно під опікою Франції. Протягом тижня місто жило в умовах багатовладдя [33].

17 грудня в одеському порту з'явилися 4 транспорти з першим ешелоном 156-ї французької дивізії (приблизно 1200 солдатів) у супроводі ескадри. На нараді в готелі «Лондонському» було вирішено очистити місто від петлюрівців [34]. Енно не приховував своєї радості від отриманого з Парижа дозволу на перехід до рішучих дій [35]. При підтримці союзної ескадри офіцерські загони зайняли місто, втративши близько третини свого складу. Командир 156-ї дивізії генерал Боріус оголосив про перехід Одеси під покровительство Франції та про призначення військовим губернатором міста генерала Гришина-Алмазова *.

---

[29] Див.: Думова Н. Г. Кадетская контрреволюция и ее разгром.— М., 1982.— С. 152—154.

[30] Одесский листок.— 1918 — 28 нояб.

[31] Перекидання всіх сил дивізії було завершено лише в січні 1919 р. За даними штабу генерала Галлера, якому вона підпорядковувалася, наприкінці січня в складі 4-ї дивізії було 3 кадрові батальйони стрільців, 4 ескадрони уланів, 2 батареї польової артилерії, 1 технічна команда, 1 ескадрилья (16 літаків) та госпіталь. Дивізія налічувала 2896 чол. особового складу // Див.: Deruga A. Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy, 1918—1919 — Warszawa, 1969.— S. 211, 220.

* Англійські військові сили становили лише декілька кораблів під командуванням адмірала Болларда та невеликий загін морської піхоти.

[32] ЦДАЖР СРСР, ф. 446, оп. 1, спр. 4, арк. 298.

[33] Див.: Анулов Ф. Союзный десант на Украине // Черная книга.— Харьков, 1925. — С. 66, 75—76, 123. Анулов Ф. В подполье интервенции // Там же. — С. 318; та ін.

[34] Див.: Красный архив.— 1931 — Т. 2 (48).— С. 36.

[35] Див.: Трубецкой Е. Н. Из [illegible] // Архив русской революции.— Берлин, 1926.— Т. XVIII.— С. 163.

* Полковник Гришин (переховувався під прізвищем Алмазова) навесні 1918 р. очолював західносибірське контрреволюційне підпілля. Пізніше став військовим мі-

Петлюрівські отамани спочатку спробували контратакувати. Для цього вони безуспішно намагалися залучити повстанців з навколишніх сіл. Врешті-решт їм довелося обмежитися блокадою Одеси. За даними білогвардійської розвідки, штаб петлюрівського «Чорноморського фронту» знаходився в Роздільній. Командував ним генерал Греков. Війська Директорії складалися з двох угруповань: одне — Одеський полк, Фастівський полк та Корсунський курінь (усього близько 9 тис. багнетів та 26 гармат) — блокувало Одесу*; друге — група отамана Григор'єва — займало район Вознесенська — Херсона — Кривого Рога[36].

Взяття Одеси білогвардійцями входило до інтервенціоністських планів імперіалістів Антанти. Оцінюючи цю подію, член Особливої Наради при Денікіні кадет К. М. Соколов писав: «Цей набуток виявився сумнівної якості. Містом взагалі тяжко керувати. Одеса стала зовсім неможливою з того часу, як у ній з'явилися київські емігранти та французькі війська. Ми так і не вповралися з цим киплячим котлом найрізноманітніших «сепаратизмів» та інтриг... Ми робили з Катеринодара безсильні жести, а Одеса жила сама по собі, точніше, билася в гарячці нездорового політиканства та спекулятивного ажіотажу»[37].

Одеса послужила головною базою для розгортання сил інтервентів. За даними радянського військового командування, з 2 по 22 грудня 1918 р. до міста прибуло майже тридцятитисячне союзницьке військо (до Севастополя — близько 5500, до Миколаєва — близько 800 чол. морської піхоти). В чорноморських портах з'явилося багато іноземних військових суден[38].

В інтервенціоністських планах значна роль відводилася грецькій армії. Греція зобов'язалася виставити близько 42 тис. солдатів, які мали бути готовими до кінця грудня. Проте їх відправка затрималася майже на місяць через те, що від союзників не надійшло вчасно необхідне матеріальне спорядження. Перший десант грецьких військ висадився в Одесі 20 січня 1919 р. Основні контингенти 1-го армійського корпусу прибули в Одесу, Севастополь та Херсон у лютому—березні 1919 р. Всього в інтервенції брав участь 23 351 грецький солдат[39].

На початку січня 1919 р. представники Директорії товариш міністра закордонних справ Галіп та генерал Греков вели переговори з Енно, щоправда, виступаючи формально від власного імені. Енно позитивно відгукнувся про хід переговорів[40]. Французьке командування добилося розширення окупаційної зони**. На початок лютого, за дани-

---

містром у складі контрреволюційного Тимчасового Сибірського уряду. Після звинувачення союзників у серпні 1918 р. на офіц.якому обіді у «пасивності» змушений був подати у відставку та виїхати на південь. За дорученням Денікіна мав брати участь у Яєській нараді. Проте застав «російську делегацію» вже в Одесі, де виступив перед нею, особливо наголосивши на інтригах проти нього в Сибіру англійського консула Предстона. Гришин-Алмазов замінив на посаді колишнього командуючого 3-м корпусом генерала Біскупського, який своїми нерішучими діями щодо петлюрівців викликав гнів Енно.

* Під Одесу пізніше були направлені Ананьївський, Балтський та Білоцерківський полки // Див.: Держ. арх. Одеськ. обл., ф. Р-1774, оп. 1, спр. 57, арк. 12 (далі — ДАОО)

[36] ЦДАЖР СРСР, ф. 446, оп. 2, спр. 20, арк. 25 зв.; ф. 5936, оп. 1, спр. 317, арк. 1

[37] Соколов К. Н. Правление генерала Деникина (из воспоминаний).—София, 1921.— С. 88—89.

[38] Див.: Директивы Главного командования Красной Армии, 1917—1920.— М., 1969.— С. 205.

[39] Dromidis-Petsalis N. Hellenism in Southern Russia and the Ukrainian Campaign // Balkan Studies.— Tessaloniki, 1972.— V. 13.— N 12.— P. 237.

[40] Див.: Одесский листок.— 1919.— 16 янв.

** Поки що лишається відкритим питання про достовірність угоди представників Директорії із союзним командуванням, що датується 15 січня. Як відомо, її текст було передано більшовицькому підпіллю есером Ройтманом, якого пізніше було страчено за зраду. Існує лише незавірена копія угоди (Див.: Гражданская война на Украине.— Киев, 1967.— Т. 1.— Кн. 1.— С. 554).

ми одеського генерал-квартирмейстера, французькі частини знаходилися в Одесі, Роздільній, Березівці та Херсоні, польські — в Тирасполі. Добровольчі війська Одеського району * розміщувалися в Одесі, Овідіополі, Очакові та в селах Волкове і Нечаяне [41]. Крім того, в Миколаєві залишався німецький гарнізон.

На початку лютого 1919 р. частини кримсько-азовської «Добровольчої армії» ** розташовувалися таким чином: в Криму перебувала кримська дивізія (генерал-майор Корвін-Круковський); Перекоп прикривав перекопський загін в складі окремого перекопського батальйону, 9-го пластунського батальйону та менших частин; на північ від Мелітополя оборонявся мелітопольський загін (генерал-майор Тілло), що складався з мелітопольського піхотного, зведеного гвардійського та 2-го кінного полків і займав фронт від Великого Анадолу на схід до села Веселого на заході. Гарнізони «добровольців» знаходилися в Бердянську та Маріуполі. Крім того, в Маріуполі перебував чехословацький батальйон. В Північній Таврії було сформовано також багато рот з німців-колоністів. 3-я піхотна дивізія, що входила до складу армії, знаходилася в Донбасі [42]. Безроздільним господарем у Севастополі почувало себе французьке командування, яке заявляло, що «французькі війська прибули до Севастополя для охорони порядку та безпеки громадян», а тому вважало можливим встановлювати свої правила в місті, вводити комендантську годину тощо [43].

Хоча інтервенти виступали за відновлення старих порядків, проте, вони не розділяли намагань денікінського командування максимально підпорядкувати його керівництву територію півдня. Так, «добровольцям» заборонялося перебувати в Миколаєві та Херсоні, проводити примусову мобілізацію тощо. Денікінцям було дозволено відновити місцеву адміністрацію в тих районах, з яких відступили петлюрівці. Херсонський губернатор С. Г. Піщевич відправив з французькими загонами новопризначених начальників повітів [44]. Денікінці не раз конфліктували з виборними органами земського та міського самоврядування. Так, в Одесі генерал Гришин-Алмазов на деякий час розпустив міську думу [45]. Виник конфлікт між Кримським кадетським урядом та «Добровольчою армією» за право управляти Північною Таврією. 4 та 6 лютого 1919 р. крайовий уряд прийняв рішення про поширення своєї влади на три північні повіти Таврійської губернії. Однак «Добровольча армія» взяла їх під своє управління [46]. За наказом генерала Тілло в Мелітополі було заарештовано міського голову, голову земської управи та голову міської думи [47]. Врешті-решт 11 березня уряд визнав ситуацію, що склалася, і скасував свої рішення про поширення влади на північні повіти [48].

Однак такі конфлікти стосувалися форми, а не суті відносин денікінців та їх союзників з табору ліберальної буржуазії. Той же кримський уряд, як писав в аналітичному огляді в січні 1919 р. агент денікінської спецслужби «Азбука», був свого роду буфером між місцевим

---

* Колишній 3-й гетьманський корпус в грудні 1918 р. було переформовано. З січня 1919 р. тут діяв штаб командуючого військами Південно-Західного краю (ДАОО, ф. Р-4932, оп. 1, спр. 1).

[41] ЦДАРА, ф. 39 660, оп. 1, спр. 12, арк. 94.

** У грудні 1918 р. війська «Добрармії» в Криму переформовано в кримсько-азовський корпус, у січні 1919 р.— в кримсько-азовську армію (Див.: ЦДАРА, ф. 39660, оп. 1, спр. 208, арк. 2, 20).

[42] Там же, спр. 12, арк. 58—60, 104—105.

[43] ДАКО, ф. 376, оп. 7, спр. 3, арк. 2—2 зв., 25—25 зв.

[44] Майбородов В. С французами // Архив русской революции.— Берлин, 1925.— Т. XVI.— С. 101—125.

[45] Rosenberg W. G. Liberals in the Russian revolution.— Princeton, 1974.— P. 353, 355.

[46] ДАКО, ф. Р-1000, оп. 3, спр. 1, арк. 14.

[47] Там же, оп. 4, спр. 17, арк. 11.

[48] Там же, спр. 1, арк. 82.

населенням та «Добровольчою армією»[49]. 3-го січня уряд своєрідно відгукнувся на заклик профспілок міста Сімферополя про засудження злочинів, що їх чинили органи «Добрармії». Було випущено листівку, в якій денікінці всіляко виправдовувалися й доводили, що в Криму зовсім немає політв'язнів[50]. 1 лютого уряд прийняв рішення про мобілізацію призовників 1896—1898 років народження для поповнення «Добровольчої Армії»[51]. І таких прикладів можна навести дуже багато.

Єдиною силою, що протистояла буржуазно-поміщицькій Вандеї на півдні, були більшовицькі організації. Вони керували тут боротьбою трудящих за відновлення Радянської влади. Зокрема, діяли Одеський та Кримський обласні комітети КП(б)У. Умови підпільної роботи були надзвичайно тяжкими. Так, в Одесі на підпільників «полювали» 13 контррозвідок. Проте вплив більшовицьких організацій дедалі зростав. Наприклад, на виборах до Ради робітничих депутатів у Миколаєві, що легально відбулися в січні 1919 р., більшовики дістали більшість місць[52].

3—5 лютого в Одесі відбулася конференція партійних організацій півдня, яка розглядала питання про розгортання підпільно-партизанської боротьби. 27 делегатів з Одеси, Тирасполя, Херсона, Єлисаветграда та інших південних міст представляли більш як 2 тис. членів партії[53]. Конференція прийняла рішення про оголошення всіх партійних організацій області на воєнному стані, про підготовку повстання проти інтервентів, посилення агітації серед їхніх військ тощо[54].

Зазнаючи відчутних втрат (було схоплено та замучено керівника одеських більшовиків І. Ф. Смирнова (М. Ласточкіна), одного з керівників легендарної «іноземної колегії» Ж. Лябурб, багатьох інших товаришів), більшовики продовжували гартувати пролетаріат півдня[55]. Ширився партизанський рух. Зокрема, навколо Одеси виникло декілька партизанських центрів: придністровський, тілігуло-березанський та ін.[56] Зведення розвідувального відділення білогвардійського штабу командуючого військами Одеського району були переповнені відомостями про дії народних месників на Одещині і та Херсонщині. Так, повідомлялося, що в селі Плоскому під Тирасполем «весь час влада знаходилася в руках місцевих більшовиків, які погрожували, що займуть Тирасполь». Партизани Плоского та Маяків у січні захопили місто, вибили звідти петлюрівську залогу та переслідували її до Роздільної. Точилися бої з французькими та румунськими військами, що робили вилазки з Бендер. Тільки наприкінці січня під натиском польських легіонерів та «добровольців», що підійшли з Одеси, партизани змушені були залишити місто[57].

Подібні події відбувалися й в інших районах півдня. Об'єднані партизанські загони Дніпровського повіту під керівництвом П. І. Тара-

---

[49] ЦДАЖР СРСР, ф. 446, оп. 2, спр. 20, арк. 1 зв.
Див.: ДАКО, ф. Р-999, оп. 2, спр. 405, арк. 3.

[50] Там же, арк. 10; ф. Р-1610, оп. 1, спр. 54.
Трудовая газета (Николаев).— 1919.— 28 янв.
В огне гражданской войны.— Одесса, 1962.— С. 144—145.
Коммунист (Одесса).— 1919.— 15 февр.
Тема більшовицького підпілля на півдні та діяльності «іноземної колегії» надзвичайно цікава й багатопланова. Рамки повідомлення не дозволяють спинитися на ній докладніше. Тому відсилаємо читачів до праць В. Г. Коновалова та Л. М. Зак, які хоча де в чому й спірні, проте, дають досить повне уявлення про підпілля (Див.: Коновалов В. Г. Герои одесского подполья.— Одесса, 1960; Зак Л. М. Они представляли народ Франции: К истории французских интернационалистов, 1918—1920.— М., 1977; та ін.). Один з розділів праці С. А. Цвилюка також присвячений цій важливій проблемі (Див.: Цвилюк С. А. Защищая дело Октября: Зарубежные интернационалисты в Одессе. 1917—1920.— Одесса, 1987.— С. 68—141).

[52] Красные партизаны на Одесщине в 1918—1919 гг.— Одесса, 1927.— С. 15, 50; Парт. арх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 290, арк. 4—5, та ін.

[53] ЦДАЖР СРСР, ф. 5936, оп. 1, спр. 317, арк. 7в, 11, 21

на утримували так званий «Чаплинський повстанський фронт» під Перекопом [58]. Вони не дали з'єднатися кримсько-азовській «Добровольчій армії» із союзними військами в Херсоні. У донесеннях денікінського командування фіксується, що «села на північ від Перекопу охоплені повстанням». Після невдач під Чаплинкою та поразки під Олешками застрелився командир денікінського загону генерал Аджієв. Генерал Тілло у відчаї повідомляв, що мобілізувати північну частину Мелітопольського повіту він не в змозі: потрібні артилерія й каральні загони [59]. Партизанські загони діяли й на території Криму: в Аджимушкайських, Багеровських та Петровських каменоломнях під Керчю, в районі Євпаторії, у гірській місцевості. В денікінських документах є безліч свідчень про аджимушкайських партизанів, які постійно тривожили гарнізон у Керчі [60].

Ряд повстанських загонів на півдні, якими керували отамани Григор'єв, Ткаченко й інші, що раніше підтримували Директорію, виступили проти неї. 27 січня 1919 р. вибухнуло повстання проти Директорії в Херсоні. Після того, як есеро-меншовицький військово-революційний комітет підписав угоду з командиром англійського міноносця, що прибув напередодні, та з головою міської думи, 2 тис. повстанців не визнали чинності цієї угоди й пішли на з'єднання з військами отамана Григор'єва [61]. Під його командуванням (включаючи загін П. С. Ткаченка) на початку лютого налічувалося близько 8 тис бійців [62].

Директорія, яку виганяв з України український народ [63], йшла на поступки союзникам в їхніх домаганнях. З боку французького командування нові переговори з представниками Директорії в Одесі повів полковник Фрейденберг — начальник штабу генерала Д'Ансельма. З властивою йому грубістю * Фрейденберг заявив членам делегації (до її складу входили І. Мазепа та С. Бачинський — члени Трудового конгресу, що був скликаний Директорією у січні, а також військовий міністр Греков та міністр торгівлі й промисловості С. Остапенко): «Голову Директорії В. Винниченка й голову Ради Народних Міністрів В. Чеховського вигнати, як собак!..., бо вони — більшовики. С. Петлюру усунути, бо він — бандит» [64]. 10 лютого В. Винниченко вийшов з Директорії, її головою став С. Петлюра. Новий уряд, в якому не було й тіні «соціалістичного», очолив С. Остапенко. За ефемерні перспективи, обіцяні союзниками, отаманщина була готова платити якою завгодно ціною. Навіть у березні, коли інтервенти зазнавали поразки за поразкою, петлюрівський офіціоз вважав, що французи не страшні, пояснюючи це тим, що коли вони Херсона не втримали в своїх руках, то немає чого говорити про всю Україну. Проте, вказував далі офіціоз, «у французів є зброя, є й одяг, які потрібні нам для організації власної народної армії» [65].

Фрейденберг намагався залучити до співробітництва з петлюрівцями російську білогвардійщину. Щоправда, самого С. Петлюру планувалося усунути. Передбачалося на деякий час залишити в Директорії Швеця й Макаренка, а потім усунути й цих. Все це планувалося зробити за допомогою французьких ставленників Григоренка, Мицка й Сидоренка. Причому Григоренко мав стати головою Директорії. Столи-

[58] Див. Балковий П. М. Війна без фронтів.— К., 1966.— С. 93.
[59] ЦДАРА, ф. 39 660, оп. 1, спр. 134, арк. 19—20, 37—38.
[60] Там же, спр. 5, 47, 48, 73, 75 та ін.
[61] ЦДАЖР СРСР, ф. 5936, оп. 1, спр. 317, арк. 6, 11 зв.
[62] Там же, арк. 32а.
[63] Див. Винниченко В. Назв. праця.— С. 204.
* Фрейденберг довго служив у колоніях і був просякнутий великодержавним шовінізмом (Див.: Kenez P. Civil War in South Russia, 1919—1920.— Berkeley Los-Angeles; L., 1977.— P. 185).
[64] Там же.— С. 259.
[65] Новини: Листок Інформбюро армії УНР.— 1919 — 20 берез.

цею її було визначено Бірзулу. На нараді членів Державної думи всіх 4-х скликань та членів Державної Ради, що відбулася 2 березня, головуючий граф Бобринський цинічно заявив: «Йдеться не про заміну одного прапора іншим, а тільки про те, щоб у куточку російського триколірного прапора помістити маленький жовто-блакитний»[66].

Організації загальноросійської контрреволюції, у тому числі Рада Державного Об'єднання Росії, Національний Центр, Союз Відродження Росії, носилися з ідеєю створення окремого уряду «для всього півдня Росії, де раніше була влада гетьмана» (тобто для України.— Авт.). Проти цього рішуче виступав В. В. Шульгін, який очолював так званий Південноросійський національний центр * і який фактично був лідером проденікінських сил в Одесі. Шульгін пропонував йти шляхом створення обласних генерал-губернаторств[67].

Проте вся ця метушня мало впливала на ситуацію в краї. Партизанські і повстанські загони завдавали удару за ударом і петлюрівцям і їхнім можливим союзникам. Вони зруйнували залізничний міст під Миколаєвом, біля самого німецького гарнізону[68]. Наприкінці січня 1919 р., ще до визволення Києва, червоноармійські війська під командуванням П. Дибенка визволили Катеринослав і підійшли впритул до зайнятих інтервентами та білогвардійцями південних районів.

Під тиском революційної частини партизанів отаман Григор'єв розпочав переговори з радянським командуванням[69]. За наказом В. О. Антонова-Овсієнка від 19 лютого 1919 р. загони, що підпорядковувалися Григор'єву, утворили 1-шу бригаду новоствореної Задніпровської Української Радянської дивізії, а загони Махна, який також визнав Радянську владу,— 3-тю бригаду цієї ж дивізії[70]. Як відомо, згодом і Григор'єв, і Махно активно боролися проти нової влади, спираючись при цьому на куркульство, до якого на певних етапах примикало й середнє селянство, що хиталося.

На початку березня почалися вирішальні бої за визволення півдня. З 1-го по 9-те березня частини Задніпровської дивізії вели битву за Херсон. В ніч на 10-те березня грецькі війська залишили місто, вчинивши перед відходом жахливий злочин — кілька тисяч мирних жителів було зігнано в дерев'яний сарай у порту, який було підпалено вогнем артилерії з військових суден. Загинуло близько тисячі херсонців[71].

Переможні бої за Херсон вплинули на дальший хід подій, зокрема пов'язаних з Миколаєвом. Робітничі організації міста перешкоджали союзному командуванню перетворити його на фортецю. Так, 5 березня Рада профспілок Миколаєва заборонила виділяти робітників для навантаження й розвантаження військового спорядження, що прибувало

---

[66] Див.: ЦДАЖР СРСР, ф. 446, оп. 2, спр. 20, арк. 188—189.

* Південноросійський національний центр діяв незалежно від бюро національного центру в Одесі й перебував на більш правих позиціях.

[67] Див.: Лукомский А. С. Деникин и Антанта // Деникин — Юденич — Врангель.— М.; Л., 1927.— С. 75.

[68] Див.: Держ. арх. Миколаїв. обл., ф. Р-222, оп. 1, спр. 82, арк. 46 (далі — ДАМО).

[69] Див.: Рубач М. А. К истории гражданской войны на Украине // Летопись революции.— 1924.— № 3.— С. 178—179, 183.

[70] ЦДАРА, ф. 103, оп. 1, спр. 101, арк. 119.

[71] ЦДАЖР СРСР, ф. Р-6764, оп. 1, спр. 808, арк. 191—202; Победа Советской власти на Херсонщине, 1917 - 1920: Сб. документов и материалов.— Херсон, 1957.— С. 149, 151; Черная книга.— С. 141, 152. Треба зазначити, що проблема людських втрат під час інтервенції досі залишається неясвітленою. За неповними підрахунками Всеукраїнського товариства сприяння жертвам інтервенції, які були опубліковано в 1925 р., під час інтервенції Антанти на Україні було вбито 38 436 чол., скалічено — 15 386 (Див.: Черная книга.— С. 9). Ці цифри давно увійшли в наукову літературу, проте, на жаль, їх почали відносити до однієї Одеси (Див.: Карпенко О. Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні, 1918—1920.— Львів, 1964.— С. 83; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопед. довідник.— К., 1987.— С. 40).

для союзників і «добровольців»[72]. Рада робітничих депутатів створила військовий штаб на чолі з Я. Ряппо, до завдань якого входила передача міста радянським військам. Після переговорів з французьким та німецьким військовим командуванням штаб добився передачі йому в робочому стані найбільшої в Європі радіостанції, гармат та іншого військового майна. Перед наближенням Червоної Армії німецький гарнізон залишив місто[73].

Після визволення Херсона та Миколаєва радянські війська блокували білогвардійців та інтервентів в районі Одеси *. 14 березня (одночасно з визволенням Миколаєва) частини Червоної Армії визволили Мелітополь, 24 — Геническ, 29 березня — Маріуполь[74]. Кримсько-азовська «Добровольча армія» готувалася до евакуації **.

Поразки на фронті ще більше загострили суперечності в таборі внутрішньої контрреволюції. 4 березня на зборах уповноважених «хліборобів» (об'єднання поміщиків та великого куркульства.— Авт.) повітів «усієї Південної Росії» було визнано за необхідне створення на півдні «самостійної та авторитетної місцевої влади, яка користувалася б підтримкою та покровительством французького командування, а також формування тут місцевих збройних сил під керівництвом французького командування»[75]. 13 березня генерал Д'Ансельм оголосив в Одесі воєнний стан та призначив «уряд» на чолі з колишнім губернським старостою Волині за гетьманщини одним з керівників «хліборобів» Д. Ф. Андро. Денікін негайно заборонив командуючому білогвардійськими військами в Одеському районі генералу Санникову підтримувати будь-які контакти з цим «урядом»[76]. Щоб ліквідувати конфлікт, французьке командування вислало денікінських генералів Гришина-Алмазова та Санникова з Одеси та призначило генерала Шварца *** військовим губернатором[77].

21 березня було створено «надзвичайний дорадчий орган» під головуванням Д'Ансельма, до якого ввійшли Шварц, Брайкевич й Бутенко, і так званий «комітет оборони та продовольства» ****. Останній очолив Д'Ансельм. Його заступниками були призначені командуючий союзною ескадрою, Шварц, Андро й інші, в тому числі й «радник з питань продовольства та праці» Рутенберг[78]. 28 березня було оголошено основні положення про формування так званої «південноросійської» армії на чолі із Шварцем. Серед найближчих помічників останнього значився, наприклад, генерал Біскупський, який з «генерального хорунжого» гетьманської армії став генералом «демократичної російської армії», про що не без скепсису пізніше відзначив у своїх мемуарах Врангель[79].

---

[72] ДАМО, ф. Р-775, оп. 1, спр. 7, арк. 23.

[73] ЦДАЖР СРСР, ф. Р-391, оп. 3, спр. 9, арк. 58—59.

* На середину березня тут знаходилося близько 5,5 тис. чол. французької піхоти, близько 6 тис. чол. військ «добровольців», понад 12 тис. чол. грецької піхоти, а також польські легіонери й німецький загін (близько 700 чол.) // Див.: ЦДАРА, ф. 103, оп. 1, спр. 141; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 1, спр. 166, арк. 1—3, 7.

[74] Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне.— М.; Л., 1932 — Т. 3.— С. 210—217.

** Кримським урядом виношувалися ідеї створення батальйонів власної армії з місцевих греків, татар, німців-колоністів. 27 березня уряд прийняв рішення про створення єврейської бригади німців-колоністів // Див. Красный архив. 1928. — Т. 3 (28).— С. 172; ДАКО, ф. Р-1000, оп. 4, спр. 1, арк. 210—212; спр. 9, арк. 1—2.

[75] ЦДАЖР СРСР, ф. 446, оп. 2, спр. 20, арк. 190 зв.

[76] Деникин А. И. Очерки русской смуты.— Берлин, 1926 — Т. 5.— С. 49—51.

*** Шварц Олексій Васильович — генерал царської армії. В 1918 р. деякий час служив у Червоній Армії, керував боями під Нарвою, тому не користувався довір'ям у денікінців.

[77] Одесский листок.— 1919.— 23 марта.

**** Неважко було помітити, що структура комітету повністю повторювала структуру запропонованої есером П. М. Рутенбергом «Крайової економічної Ради» з «Крайовою комісією забезпечення Одеського району» та аналогічними комісіями в Криму, Вірменії, Грузії, на Кубані, Дону (Див.: ДАОО, ф. 267, оп. 1, спр. 11, 13).

[78] Див.: Красный архив.— 1931.— Т. 2 (45).— С. 77

[79] Див.: Белое дело — Берлин, 1928.— Т. IV.— С. 124

Проте нічо вже не могло врятувати інтервентів та їхніх маріонеток від неминучого розгрому.

Ще 13 березня у підпіллі відбулося перше засідання виконавчого комітету Одеської Ради робітничих депутатів. До складу її президії було обрано представників трьох партій: від більшовиків — Соколовську, Болкуна й Онищенка, від лівих есерів — Небутева та Лідова; від анархістів — Фельдмана. Президії було доручено розпочати підготовку до повстання. Для цього створювалися військовий та політичний відділи. 3-го квітня пленум Одеської Ради санкціонував збройне повстання. Більшовицькі дружини розпочали боротьбу на Молдаванці, лівоесеровські — на Пересипі [80]. Генерал Д'Ансельм 5 квітня був змушений визнати факт переходу влади в місті до Ради робітничих депутатів. Наступного дня в Одесу вступили частини Червоної Армії, які перед тим перемогли війська інтервентів та білогвардійців під Вознесенськом, Березівкою і Сербкою.

6-го квітня на пароплаві «Кавказ» спішно евакуювалися штаби генерала Шварца, «генерала» Андро та «штаб» митрополита Платона [81]. Війська білогвардійців та інтервентів спішно відступали в Бессарабію.

10-го квітня про своє рішення «в силу обставин, що склалися» залишити Крим оголосив Кримський крайовий уряд [82]. Військовий комендант Севастополя французький полковник Труссон затримав уряд на деякий час та змусив його віддати у розпорядження французького командування всі наявні кошти [83]. 10-го квітня радянські війська зайняли Сімферополь. На їх сторону перейшла Єгерська бригада німців-колоністів [84]. Білогвардійці відступили до Севастополя та Керчі. Союзницька ескадра подала допомогу денікінцям в утриманні плацдарму на Керченському півострові. Севастополь же наприкінці квітня було евакуйовано. Французькі солдати та матроси не бажали воювати. Вони підняли повстання на кораблях ескадри і змусили командування вивести їх із Севастополя.

Інтервенція на півдні України зазнала повного краху. Вже не могло бути й мови про продовження її силами військ Антанти. Адже, як вказував В. І. Ленін, «у неї відняли її солдатів» [85].

Аналізуючи події, про які йшлося в статті, можна зробити такі висновки: по-перше, громадянська війна не мала б такого гострого характеру і не набула б такого розмаху й такої тривалості, якби не втручання імперіалістів у внутрішні справи Радянської Росії. По-друге, як відзначав В. І. Ленін, «ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчули і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську владу — владу трудящих» [86]. По-третє, крах інтервенції й розклад сил внутрішньої контрреволюції були об'єктивно зумовлені і закономірні. Вони зумовлювалися відсутністю єдиної позитивної програми в таборі контрреволюції, бійкою за «ласий шматок», що послаблювала фронт міжнародної імперіалістичної реакції та внутрішньої контрреволюції зсередини. Це особливо видно на соціальному тлі активної творчості трудящих мас в їхній боротьбі за національне й соціальне визволення.

Одержано 21.07.89.

[80] Гражданская война на Украине — Т. 1.— Кн. 2.— С. 244, 279; Алексеев И. (Небутев). Из воспоминаний левого эсера. — М., 1922. — С. 47—51.

[81] ЦДАЖР СРСР, ф. 5827, оп. 1, спр. 162, арк. 1 — 1 зв.

[82] Крымский вестник — 1919.— 10 апр.

[83] Див.: ЦДАЖР СРСР, ф. Р-6764, оп. 1, спр. 220, арк. 8; ДАКО, ф. Р-1000, оп. 3, спр. 2 та ін.

[84] Гражданская война на Украине.— Т. 1.— Кн. 2.— С. 325.

[85] Ленін В. І. Доповідь ВЦВК і Раднаркому, 5 груд.: VI Всеросійський з'їзд Рад, 5—9 груд. 1919 р. // Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 367.

[86] Ленін В. І. Промова на конференції залізничників Московського вузла 16 квітня 1919 р. // Там же.— Т. 38.— С. 304.

Авторы вводят в научный оборот ряд новых документов и материалов, посвященных сложным процессам, которые происходили в годы гражданской войны на юге Украины, в частности в лагере контрреволюции. Подробно изложен ход переговоров между Антантой и Директорией. Показана роль Одесского подпольного обкома партии в организации подпольно-партизанского движения и т. д.

О. П. Реент (Київ)

Крах кірстовщини

Розкриваються маловідомі питання історії виникнення та короткочасного існування під час громадянської війни угодовських кірстовських профспілок, показано передумови їх швидкого краху.

Влітку 1919 р. театр воєнних дій громадянської війни перемістився на Україну, і Південний фронт був оголошений головним. Ударною силою іноземних імперіалістів на середину 1919 р. стала місцева контрреволюція — білогвардійська, очолювана генералом Денікіним, та буржуазно-націоналістична. У листі ЦК РКП(б) «Всі на боротьбу з Денікіним!» було сказано про нову стратегічну обстановку. «Всі сили робітників і селян, всі сили Радянської республіки,— підкреслювалося у ньому,— повинні бути напружені, щоб відбити нашестя Денікіна і перемогти його, не спиняючи переможного наступу Червоної Армії на Урал і на Сибір» [1].

Разом з тим цей лист приковував увагу всієї партії, робітничого класу і трудящого селянства до завдань мобілізації всіх сил і засобів для боротьби з дрібнобуржуазною контрреволюцією — меншовиками, есерами та іншими зрадниками справи робітничого класу, що своєю розкладницькою діяльністю в радянському тилу допомагали ворогові. «Треба подесятирити пильність, бо контрреволюційні заміри з цього боку абсолютно неминучі саме в даний момент і в найближчому майбутньому» [2],— підкреслювалося в ньому. Вже через півтора місяці історія підтвердила вірність цієї ленінської перестороги.

У той надзвичайно скрутний для Радянської держави період велика відповідальність за організацію боротьби трудящих мас проти денікінщини й контрреволюції в тилу лягла на робітничий клас України.

Влітку 1919 р. його становище було надзвичайно складне, оскільки основні лави робітників були розпорошені, а сили значно ослаблені. Майже за два роки революції та громадянської війни у складі робітничого класу України відбулися значні зміни. Більшість молодих українських робітників вже воювала на фронтах. Багато з них загинуло в боях. 10 травня 1919 р. В. І. Ленін від імені Ради Оборони Республіки поставив перед Наркомвійськом України нове завдання по мобілізації робітників значних промислових районів України для подання допомоги Південному фронту.

До 1 липня 1919 р. на Україні 88 406 робітників виявили готовність встати на захист республіки, з них 39 601 чол. було безпосередньо направлено у військові частини [3]. Вони із зброєю в руках негайно виступили на захист завоювань Жовтневої революції. Але це значно послабило і без того малочисельні фабрично-заводські колективи респуб-

[1] Ленін В. І. Повне зібр. твор.— Т. 39.— С. 41—42.
[2] Там же.— С. 55.
[3] Вопросы истории СССР. Республиканский междуведомственный научный сборник.— Харьков, 1987.— № 32.— С. 9.

ліки. Крім того, слід пам'ятати, що у перший половині 1919 р. чимало колишніх виробничників було залучено на військову, партійну, державну та господарську роботу, що формувало зовсім новий соціально-політичний і економічний статус пролетаріату.

Разом з тим необхідно враховувати, що Україна була однією з перших радянських республік, які зазнали імперіалістичної агресії. Тут довелося мати справу з сильним натиском зовнішньої й внутрішньої контрреволюції, замаскованою діяльністю буржуазних націоналістів, а також хитаннями непролетарських елементів, що було викликано тривалою ідеологічною обробкою населення. Відомо, що у 1917—1918 рр. вся лють контрреволюційних режимів і австро-німецьких окупантів була спрямована проти головної рушійної сили суспільного розвитку — робітничого класу та його організацій. Дбаючи про інтереси капіталістів, контрреволюційні уряди та командування загарбницьких військ видавало такі робітничі закони, які цілком відповідали інтересам експлуататорів. Все це вкрай негативно відбилося на його соціальному становищі. Особливо кричущим стало безробіття. Власники підприємств разом з окупантами закривали фабрики і заводи й викидали робітників на вулицю. У 1918 р. звільнення робітників було масовим і мало характер класової помсти. Наслідком такої політики було те, що лише з лютого по травень 1919 р. органами Радянського Наркомату праці України було зареєстровано понад 270 тис. безробітних [4]. В таких нестерпних умовах певна частина робітників, рятуючись від сваволі буржуазно-націоналістичних і окупаційних режимів, залишала підприємства, йшла на село, перетворювалася на кустарів, втрачаючи таким чином своє класове обличчя.

Одночасно відбувався й інший процес. У роки інтервенції та громадянської війни на промислові підприємства республіки прийшло багато робітників з числа ремісників, дрібних лавочників, торговців та інших. «У нас з часів війни на фабрики і на заводи пішли люди зовсім не пролетарські...» [5],— підкреслював В. І. Ленін на XI з'їзді РКП(б). Перебуваючи під впливом дрібнобуржуазної ідеології, ця категорія робітників в умовах Радянської влади виявила непримиренність до її законів, тугувала за капіталістичними порядками, відкрито підтримувала меншовицькі та есерівські організації.

Негативно позначилися на робітниках і загальні труднощі, викликані імперіалістичною та громадянською війнами, зокрема загострення житлової кризи, епідемії, продовольча криза.

Отже, аналіз становища робітничого класу України на період денікінської окупації показує, що під впливом тяжких умов громадянської війни проходило масове скорочення чисельності пролетаріату; вилучення значної частини робітників з виробництва погіршувало соціальний склад фабрично-заводських колективів; declасування робітничого класу знижувало його політичну, класову свідомість. В. І. Ленін вважав, що це завдало значної шкоди справі оборони Радянської республіки: «При вкрай недостатній пролетарській свідомості на Україні, при слабості й неорганізованості, при петлюрівській дезорганізації і тяжкові німецького імперіалізму,— на цьому ґрунті там стихійно зростала ворожнеча й партизанщина» [6].

І, нарешті, останній момент стосується самого робітничого руху на Україні, діяльності меншовиків та есерів, що прагнули в умовах громадянської війни посилити свої політичні позиції, підкорити своєму впливові робітників, намагалися «переконати» їх у тому, що справу

[4] Бюллетень статистики труда на Украине.— 1919.— № 1.— С. 9.
[5] Ленін В. І. Політичний звіт Центрального комітету РКП(б), 27 берез. XI з'їзд РКП(б), 27 берез.— 2 квіт. 1922 р. // Повне зібр. твор.— Т. 45.— С. 100
[6] Ленін В. І. Про сучасне становище і найближчі завдання Радянської влади // Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 32—33.

Радянської влади нібито програно назавжди і закликали примирення до існуючих білогвардійських режимів.

Докладання всіх зусиль угодовців до антирадянської боротьби було однією з причин виникнення кірстовських профспілкових організацій *, що були спрямовані на розкол робітничого класу і підтримку денікінського режиму.

Чи були зацікавлені окупаційні власті в існуванні таких організацій? Відповідь однозначна: були. При цьому слід зазначити, що вони активно їх організовували. Тому закономірно, що не стояв осторонь цієї справи й сам Денікін. Користуючись реальною можливістю, денікінці доклали чимало зусиль для підтримки активності дій кірстовських організацій, їх фінансування, створили передумови для безперешкодної їх діяльності, встановили безпосередні зв'язки з її лідером. З особливою зацікавленістю вони спостерігали за його діями, прагнули залучити його до спільної боротьби з Радянською владою, що їм, зрештою, й вдалося.

У примиренні трудящих мас і, насамперед, робітничого класу з денікінською армією та її верховодами були кровно зацікавлені й повалені експлуататорські класи — капіталісти та поміщики, що палали лютою й ненавистю до Радянської влади.

В сучасній історичній літературі наведено мало матеріалів про боротьбу робітників проти реакційних кірстовських профспілок, організацію їм колективної відсічі з боку передових представників робітничого класу і посилення на цій основі політичної свідомості та революційної активності усіх трудящих. Слабо висвітлювалася енергійна робота в умовах підпілля партійних, радянських та профспілкових організацій, свідомих, передових робітників по створенню у фабрично-заводських колективах обстановки нетерпимості до кірстовських прихвостнів, роль передових робітничих колективів у розгромі кірстовщини. Згадки про боротьбу цих колективів проти кірстовців трапляються лише в окремих дослідженнях, що вийшли у 20-ті роки [7]. Їх автори використовують в основному кірстовську газету, в якій широко пропагувалися цілі, завдання та методи роботи цієї організації. Тим часом у пресі періоду денікінської окупації, у збірниках документів, присвячених громадянській війні та іноземній воєнній інтервенції, в газетах і документальних публікаціях є чимало матеріалів, які дають уявлення про досить велику і копітку роботу, що її проводили фабрично-заводські колективи з тими, хто підпав під вплив кірстовських організацій і не бажав йти в ногу з дійсно революційним пролетаріатом.

Тому вивчення умов, які привели до виникнення контрреволюційних «робітничих» організацій, що ставили своїм завданням всіляко підтримати денікінців, а також показ їх швидкого і ганебного краху є назрілим завданням. У статті зроблено спробу розглянути боротьбу робітничого класу України проти кірстовських організацій у період денікінської окупації республіки.

До осені 1919 р. денікінцям вдалося захопити майже всю територію України. Всі завоювання трудящих, здобуті в результаті Великої Жовтневої соціалістичної революції, ліквідовувались. Політична влада переходила до рук військових диктаторів і приставлених до них військових місій іноземних імперіалістів — США, Англії і Франції. Відновлювалася приватна власність на всі засоби виробництва. Білогвардійська вояччина розганяла Ради робітничих депутатів і всі революційні робітничі організації. Жорстоко розправляючись з революційними професійними спілками, Денікін водночас заявляв, що профспілковий

* Назва за прізвищем їх засновника К. Кірсти.

[7] Кин Д. Деникинщина.— Харьков, 1927; Колесников Б. Профессиональное движение и контрреволюция — Харьков, 1923; Редин М. Легенда про кірстовщину // Літопис революції.— 1931.— № 1.— С. 19—66; та ін.

рух може бути дозволений при організації його під контролем поміщицько-буржуазної диктатури і білогвардійських органів.

Цю політику відкрито підтримали меншовики та есери. На Україні був відновлений Уцентропроф* (Всеукраинский центральный совет профсоюзов) під новою назвою «Бюро краевых объединений», меншовики й есери звертался до денікінців за фінансовою підтримкою, закликали робітників до скликання думи й «примирення інтересів праці та капіталу» за допомогою створення при ній особливої наради фабрикантів та робітників, добивалися перебрання профспілкових органів.

На з'їзді професійних спілок Півдня Росії (серпень 1919 р.), скликаного меншовиками в умовах відновлення «законності» й «порядку», було створено «Бюро профспілок Півдня Росії» («Югпроф»). До його складу увійшли угодовські дрібнобуржуазні партії. Лідери меншовицьких профспілок сподівалися, що в умовах відновлення «єдиної Росії» їм вдасться розгорнути діяльність «Югпрофа» у всеросійському масштабі. Ця організація співробітничала з денікінськими властями і тому користувалася їх щедрою підтримкою. Метою меншовиків було не допустити збройного повстання та політичних виступів пролетаріату. Таким чином, українські меншовики та есери виступили спільниками білогвардійської контрреволюції. Денікін намагався залучити на свій бік переважну більшість трудящих мас України, в тому числі робітників. Так, у прокламації денікінців, розкиданій з аеропланів у червні 1919 р., повідомлялося, що армія генерала Денікіна несе робітникам України збереження профспілкових та економічних організацій, 8-годинний робочий день**. Було б, звичайно, помилкою вважати нікчемну демагогію денікінців доказом будь-якої правдивості їх пропаганди. Проте з усією впевненістю можна стверджувати, що для залучення на свій бік робітників Денікін робив спробу довести «щирість» своєї програми, спрямованої на «користь» робітничого класу.

Його демагогічні обіцянки були зафіксовані в комісії по робітничому законодавству, яку денікінці скликали з метою придання своїй владі хоч деякого виду законності. Але прийняті ними декларація з робітничого питання та «закони» вже не залишали ніяких сумнівів у тому, що денікінський режим тяжіє до старих царських порядків. Капіталісти відновили 12-годинний робочий день, у кілька разів зменшили заробітну плату, посилили експлуатацію робітників.

Така політика денікінців наштовхувалася на опір більшовицької партії, яка діяла у підпіллі, та передових робітників. В умовах підпілля більшовики одразу ж розпочали боротьбу проти влади Денікіна і проти угодовських профспілок. Незважаючи на білий терор, вони проводили велику агітаційно-пропагандистську та організаційну діяльність серед робітничого класу. За порівняно короткий час більшовикам вдалося звільнити більшу частину робітників з-під впливу угодовських елементів у профспілках, сприяти більшовизації мас. Однак на шляху цієї боротьби стала кірстовська організація, що з перших днів свого існування стала прислуговувати денікінській владі.

Саме в період лютування контрреволюції й пожвавлення роботи меншовиків та есерів у профспілках почалася провокаційна діяльність інженера Костянтина Кірсти. З перших днів окупаційного режиму він зумів вплинути на частину робітничої маси, підкупивши її легендами про своє героїчне минуле. К. Кірста очолював робітничу дружину, яка у грудневі дні 1905 р. у Люботині Харківської губернії обезброїла поліцію та жандармів, оволоділа містом. Повстання проходило під

---

* Дрібнобуржуазні партії у травні 1918 р. (на Україні в той час був маріонетковий «уряд» гетьмана Скоропадського) провели в Києві І Всеукраїнську конференцію профспілок. На ній було обрано Уцентропроф, у складі якого переважали меншовики. З перших днів свого існування він взяв курс на підкорення профспілкового руху гетьманському режиму.

** Известия.— 1919.— 17 июня

гаслом повалення царського уряду і передачі влади в руки народу. Для придушення виступу робітників Люботина харківський генерал-губернатор послав війська з артилерією. 17 грудня після жорстокого обстрілу станції урядові війська захопили місто. На станції поліція заарештувала кілька десятків залізничників. Тоді К. Кірста зіграв певну позитивну роль. Однак після цих подій він відійшов від революційної боротьби, а в роки громадянської війни вірно служив денікінській контрреволюції та іноземним загарбникам. Про це яскраво свідчать факти. За словами робітників Київських головних майстерень, Кірста говорив їм: «Англійці відкрили нам свою кишеню»[9]. Разом із своїми прибічниками він відвідував американську місію у Києві[10]. Як бачимо, інтервенти у тій чи іншій формі сприяли розкольницькій діяльності, яку вів К. Кірста у профспілковому русі. Остання найбільш рельєфно проявилася у Києві. В серпні—вересні 1919 р. разом із своїми однодумцями він формує так званий «організаційний комітет по об'єднанню всіх професійних робітничих профспілок м. Києва». До речі, саме в цій організації яскраво виявлялася мета денікінської контррозвідки та інтервентів — розколоти профспілковий рух шляхом створення білогвардійських «професійних спілок», відвернути увагу робітників від боротьби проти білогвардійського режиму. Цей задум був схожий на друге видання зубатовщини *.

З перших днів свого існування в Києві комітет розгорнув гарячкову діяльність. На одержані від денікінців гроші (500 тис. крб.) Кірста почав видавати антикомуністичну газету «Путь рабочего», на сторінках якої вихвалявся денікінський режим. Кірстовці проповідували «гармонію класових інтересів», активно підтримували Добровольчу армію, здійснювали широку антирадянську пропаганду. Вони організували також у Києві ряд своїх так званих професійних спілок, до яких за допомогою різних методів (від шантажу і підкупу до безсоромної демагогії) залучали робітників. Все це робилося при активній матеріальній та моральній підтримці денікінців. Наприклад, оргкомітет Кірсти при згоді денікінських властей поділив гроші, одержані від Денікіна, у вигляді допомоги між членами кірстовських профспілок. Таким чином, це, по суті, був відвертий підкуп відсталої частини робітників.

Водночас «Організаційний комітет» намагався всіляко залучити на свій бік кооперативні об'єднання міста, що на той час значно розширили свою діяльність. Крім того, Кірсту та його прихильників підтримувала частина безробітних Києва, які були незадоволені тим розпорядженням Радянської влади, що ставило поза законом гетьманські комітети безробітних.

У жовтні 1919 р. з ініціативи кірстовського комітету було створено реакційну військову організацію — «робітничо-офіцерську роту», до якої увійшли запеклі контрреволюціонери. Під Києвом вона взяла безпосередню участь у боротьбі проти наступаючої Червоної Армії. До речі, ця організація продемонструвала справжні риси кірстовщини, здійснюючи погроми, терористичні вбивства, демонструючи жорстокість та лють.

Таким чином, контрреволюційна діяльність, що її проводив Кірста проти більшовиків та всього робітничого класу, привела його до най-

---

[9] Літопис революції — 1931 — № 1 — С. 55

[10] Там же

* Страх перед загрозою пролетарської революції напередодні подій 1905—1907 рр. змушував царську адміністрацію шукати способи розколу робітничого руху шляхом «поліцейського соціалізму». Начальник Московського відділу охорони Зубатов запроваджував робітничі організації під наглядом поліції, використовуючи віру відсталої частини робітників у царя. Зубатовщина була розрахована на те, щоб дрібними поступками панівних класів відвернути пролетаріат від революційної боротьби

тіснішого союзу з денікінцями. Досить красномовною була програма кірстовської організації. Вона мала насамперед економічне спрямування (пропаганда збереження й недоторканості приватної власності, боротьба проти участі робітників у страйках або підготовці до них, забезпечення повної свободи торгівлі тощо), а також містила організаційні завдання роботи в масах (збирання загальних робітничих зборів, проведення так званих «активів», виступи на підприємствах тощо). Однак кінцевою метою кірстовських організацій було повне відвернення робітничого класу від активної політичної боротьби. В одній із статей, вміщеній в кірстовській газеті, зокрема, зазначалося: «... Потрібно вказати на ряд історичних фактів, коли робітники досягали своєї мети, діючи поступово, правильно, **не вдаючись до збройних повстань:** потрібно пояснювати, що єдиний шлях до поліпшення життя робітників є шлях еволюційний, як блискуче показала історія англійського робітничого класу...» (підкреслено авт.). Така програма створювала певну можливість для впливу кірстовців при умові масової підтримки їх з боку широких верств робітничого класу. Проте цього не сталося. Тому не випадково загальні делегатські збори підприємств Києва, які двічі збирав Кірста, схвалювали негативні резолюції, у яких йшлося про вихід з кірстовських організацій.

Як же реагували трудящі на заклики К. Кірсти підтримати денікінську добровольчу армію, поєднати інтереси денікінщини й пролетаріату? Щоб відповісти на це питання, слід врахувати те становище, яке склалося у Києві. Той терор щодо робітників міста з боку контрреволюції, який особливо розгорнувся у вересні 1919 р.* значно полегшував діяльність кірстовських організацій.

Однак навіть за цих умов різноманітні мітинги та збори серед робітників і профспілок, на яких впливали меншовики, не давали бажаного результату, і здебільшого ініціативу на них перехоплювали негативно настроєні до Кірсти робітники. Так, у другій половині вересня 1919 р. збори делегацій фабрично-заводських комітетів та правлінь профспілок м. Києва з приводу діяльності К. Ф. Кірсти констатували, що останній «**не є** представником усіх робітників...», і зажадали «...притягнути Кірсту до кримінальної відповідальності». У виступі робітника Романова особлива увага зверталася на те, що серйозну шкоду справі згуртування робітничих мас Києва завдає «організаційний комітет» на чолі з К. Кірстою. На противагу його демагогічним лозунгам, зазначив робітник, нашими гаслами мають бути «зміцнення і об'єднання робітничих організацій». І далі оратор заявив: «Він (К. Кірста.— *О. Р.*) грає на темноті, на неосвідомленості робітничого класу, кричить, що спілки проводили при більшовиках мобілізації, арешти... На жаль, така агітація має деякий успіх. Кірста прагне розвалу і знищення профспілкових робітничих організацій. Кірсту уже зрозуміли і він приходить до нас не для допомоги, а для руйнування. Потрібно розбуджувати свідомість робітників, потрібно покінчити з новою зубатовщиною!» [11]. Ця промова сприяла виробленню зборами підсумкових рішень. Характерними є заключні рядки однієї з резолюцій: «Притягнути Кірсту до відповідальності за наклеп, оголосити бойкот газеті «Путь рабочего» і приступити до видання власного друкованого органу» [12].

---

* У повідомленні Бюро інформації при Раді Робітничо-Селянської Оборони УСРР про становище в Києві після захоплення його денікінцями відзначалося. «У робітничих колах м. Києва у зв'язку з безперечним голодом, а також у зв'язку з потворною поведінкою денікінських військ настрій пригнічений. Робітники уникають з'являтися на вулицях, побоюючись помсти білогвардійців» (Гражданская война на Украине 1918—1920. Сборник документов и материалов. В 3-х т, 4-х кн.— Т. 2.— Киев, 1967. — С. 355).

[11] Киевская жизнь.— 1919.— 7 сент.— № 11.

[12] Там же.

У розрізі розглядуваної нами проблеми важливо торкнутися тих конкретних завдань, які київські більшовики та робітники активно розв'язували в період денікінської окупації. Зразу ж після окупації міста підпільники встановили зв'язки з робітниками Шулявки і Деміївки, «Арсеналу» і залізничних майстерень. У жовтні київський підпільний міськком обладнав нелегальну типографію і почав випуск більшовицької газети «Коммунист»[13]. Незважаючи на розгул денікінщини, вона проводила величезну агітаційно-пропагандистську й організаційну діяльність серед трудящих мас.

У жовтні 1919 р. підпільна газета «Коммунист» у двох своїх номерах привертала увагу робітників до контрреволюційної діяльності кірстовського «оргкомітету» та піддавала гострій критиці методи його підступної роботи. Газета, зокрема, писала, що мета «тих, хто стоїть за спиною «організаційного комітету» і керують його роботою, зрозуміла: ... розколовши робітничі організації, ослабити сили робітників, примусити їх йти за собою, виконувати свою волю...» В іншому номері зазначалося: «З допомогою поліції пробують вони захопити спілку водного транспорту, підло розправляються з небажаними для них людьми...»[14] Такі статті показували суть контрреволюційних намірів кірстовців, висували об'єднуючі ідеї та бойові заклики до багатьох робітничих колективів Києва у боротьбі проти розкольників профспілкового руху.

Важливою і малодослідженою стороною є визначення кількості робітників, що йшли за Кірстою в момент найвищої активності «організаційного комітету», тобто у вересні 1919 р.* Протягом цього місяця Кірста зі своїми прибічниками побував на десятках промислових підприємств міста. В той час він ще не зустрів достатнього й організованого опору від робітничих мас. Більше того, його демагогічні заклики подекуди навіть потрапляли на сприятливий грунт.

Збереглися дані реєстру «підприємств, що приєдналися до організаційного комітету», які були опубліковані в газеті «Путь рабочего». Цей документ зафіксував значну загальну цифру — 32 тис. чол., серед яких майже всі члени профспілок[15].

Однак вся «значимість» цієї цифри стає зрозумілою, коли ми зі сторінок тієї ж кірстовської газети довідуємося, що реєстр складено на основі даних кількості членів усіх професійних спілок Києва на 1 січня 1919 р., яких до того ж налічувалося близько 28 тис. чол.[16] Це було характерним для діяльності кірстовців — «прикрашати» реальну картину, навіть фальсифікуючи кількість своїх членів.

Ясна річ, що такий підрахунок не відповідає дійсності. Зокрема, нам не відомо, чи перевірялися реєстри тих підприємств, що нібито «приєдналися» до Кірсти? Та й що означає сам термін «приєдналися»? Відомо, що лідери «організаційного комітету» намагалися завоювати довір'я і підтримку якомога більшої кількості робітників у період агітаційної кампанії і що не їм не вдалося. Однак, навіть й при цьому вони не втрачали можливості видати бажане за реальне. Коли представники підприємств міста йшли до «організаційного комітету», щоб ознайомитися з програмою його діяльності, то керівництво кірстов-

[13] Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций.— Киев, 1981.— С. 230.

[14] Коммунист.— 1919 — № 1; № 6

* В історичній літературі немає однозначної думки про кількість членів кірстовських організацій. Так, Радченко А. Ф. у своїй монографії «Десять лет профдвижения Украины», що вийшла у Харкові в 1928 р. лише, що їх налічувалося від 3 до 4 тис. чол. (здебільшого із спілок робітників водного транспорту, харчовиків, трамвайників) с. 27—28). Колесников Б. у праці «Профессиональное движение и контрреволюция» (Харків. 1923) наводить цифру — 9000 чол., тобто, як стверджує автор, ними було охоплено майже 20 % київських робітників (с. 268).

[15] Летопись революции.— 1931.— № 1.— С. 49.

[16] Там же

ської профспілки безапеляційно записувало до «реєстру» весь склад робітників того чи іншого підприємства[17]. Такий метод підрахунків не витримує ніякої критики. Насправді пролетаріат Києва в переважній своїй більшості проігнорував «організаційний комітет» і повністю відкинув його ідейки. Численні документи свідчать, що основні робітничі колективи міста Києва зовсім не записувалися до кірстовської організації.

Простежити це можна на прикладі тієї ж реакційної газети «Путь рабочего». На її сторінках — від перших номерів і до останніх — містяться дані, що дають можливість оцінити ступінь більш-менш реального організаційного охоплення київських робітників кірстовщиною. Це, насамперед, списки підприємств, що були надруковані на сторінках газети в час подачі до «організаційного комітету» заявок з проханням виплатити робітникам позику, яка нібито мала надійти до останнього від командування денікінської добровольчої армії *. Згідно з цими списками кількість таких робітників становила 5,5 тис. чол.[18] Зокрема, лише на двох найбільших підприємствах - заводі Гретера і Криванека та Київських головних залізничних майстернях, налічувалося близько 4 тис. робітників, які нібито усі приєдналися до кірстовського «організаційного комітету».

Проте перевірка і цих даних показує, що й вони завищені та не відповідають дійсності. Так, кількість робітників на заводі Гретера і Криванека, за даними «організаційного комітету», на 1 вересня 1919 р. становила 563 чол. Однак за станом на 14 серпня 1919 р., тобто в останні дні Радянської влади у Києві, на підприємстві налічувалося 469 робітників[19]. Закономірно постає питання: чи були протягом останніх двох тижнів об'єктивні умови для зростання на заводі кількості робітників? Ні, таких умов не було, оскільки місто готувалося до евакуації. І, навпаки, були всі підстави для дальшого зменшення цієї кількості. При цьому слід враховувати, що з відновленням Радянської влади після вигнання німецьких окупантів завод був повністю завантажений роботою. Він ремонтував бронепоїзди та бойову техніку, машини для пароплавів Дніпровської військової флотилії. Для виконання цих термінових замовлень командування Червоної Армії управління заводу вимушене було навіть запровадити надурмові роботи. Під час же хазяйнування в Києві денікінців з 31 серпня по 16 грудня 1919 р., навпаки, роботи на заводі з першого ж дня були тимчасово припинені. Робітники підприємства під впливом агітації більшовиків відмовлялися співробітничати з денікінцями, незважаючи на репресії.

Ще красномовніші дані по Київських головних залізничних майстернях. Якщо порівнювати дві цифри — кількості робітників там за реєстром Кірсти на 1 вересня 1919 р. — 3253 чол., і за списками особового складу, що зберігалися у відділі кадрів на 3 вересня (1919 р., — 2261 чол.), то з'ясовується, що у кірстовській організації в зв'язку з приписками лише на цьому підприємстві виявляється майже тисяча «мертвих душ».

Насправді, багато робітників Києва зовсім не знали про існування «організаційного комітету», більшість з тих, хто й потрапив у його списки, самостійно до нього не записувалися. На нашу думку, кірстовський комітет організаційно охопив не більше 3—3,5 тис. чол. Однак й ці дані означають не реальних людей, що свідомо влилися у цю організацію, а кількість робітників, списки яких профспілковими комітетами підприємств міста були підготовлені та подані в «організаційний

---

[17] Див. наприклад: Летопись революции.— 1931.— № 1.— С. 49.

* Відомо, що по Києву ходили вперті чутки, що своїм організаціям К. Кірста особисто сам розподілятиме гроші.

[18] Там же.— С. 50.

[19] Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопед. довідник.— К., 1987.— С. 142.

ISSN 0130—5247. Укр. іст. журн., 1989, № 11

комітет» з метою отримати через нього виділену денікінцями позику. З перших же днів, коли з'ясувалося, що ці гроші розподілятиме меншовицький угодовський профспілковий комітет, робітничі організації без будь-яких зволікань порвали свої стосунки з Кірстою, забрали списки і звернулися за грошима до меншовицького бюро профспілок [20].

Вивчення ситуації, яка склалася в даному питанні, також вимагає нині активного переосмислення всіх факторів, які спричинили появу кірстовської організації. А це передбачає залучення до сфери історичних розвідок не лише матеріалів, які містять окремі оцінки цього явища (насамперед відповідних меншовицьких газет), а й тих, що характеризують морально-політичний клімат в умовах денікінської окупації в цілому.

Восени та особливо взимку невдоволення кірстовською організацією досягло апогею. Робітничі колективи Києва виявили високу політичну свідомість, про що свідчить цілий ряд делегатських зборів. Так, на скликаних «оргкомітетом» 20 вересня таких зборах для обрання керівного органу профспілок Києва Кірста знову зазнав поразки. Представники робітничих колективів обрали свою президію і ухвалили свою резолюцію. В ній констатувалося, що «організаційний комітет» є самозваним, а також містився заклик до київських робітників не брати участі в зборах, які він скликатиме. Після цього «оргкомітет» проводив збори все рідше і рідше. На початку листопада Кірста зробив спробу перейти від делегатських зборів до скликання «активу» своїх прибічників на деяких підприємствах. Але й їх далеко не завжди випадало зібрати, а якщо це й вдавалося, то, як правило, не більше 20—30 осіб. На таких зібраннях можна було ухвалювати будь-яку резолюцію, бо в умовах лютування денікінської контррозвідки, коли буквально за воротами заводів та фабрик стояли загони білогвардійців, мало хто з відсталих робітників наважувався голосувати «проти».

Передові представники пролетаріату перебували у той час у підпіллі. До того ж більшість робітничої маси кірстовці свідомо не залучали до участі в таких зборах. Тому резолюції, ухвалені на цих «активах», не показові для характеристики справжніх настроїв київських робітників. З часом стосунки між ними та кірстовськими організаціями ставали дедалі напруженішими. Робітники гостро відреагували на протиправні дії кірстовського «організаційного комітету», який безапеляційно записував у свої ряди трудящих тих підприємств Києва, де відбувалися профспілкові збори. Так було, зокрема, на заводі Гретера і Криванека, у головних майстерних тощо. Вони також розчарувалися у роботі кооперації, яку кірстовці прибрали до своїх рук. Це було пов'язано з тим, що остання фактично обслуговувала лише вузьке коло членів «оргкомітету». А кооперативні лавки Києва з часу їх відкриття не продали широким масам робітників на жодну копійку обіцяних тканин, гасу або сірників. Цілковитим був провал Кірсти й серед безробітних. Так, після відповідної агітації, проведеної його прибічниками, на початку жовтня на заготівлю дров з'явилося тільки близько 30 чол.* Кірста ж намагався коментувати цей факт як доказ того, що у Києві, мовляв, безробіття немає.

Насправді ж ліквідація цієї тяжкої спадщини минулого, зокрема у Києві, виявилася настільки складною проблемою, що повне й остаточне її розв'язання було неможливим без подолання розрухи й дальшого розвитку народного господарства. Ось як характеризував обстановку в місті після вигнання з нього денікінців відділ охорони праці Київського губвиконкому: «... Радянська влада зіткнулася з повною розрухою у всіх галузях економічного життя, всі фабрики й заводи

[20] Кучин-Орвинский. Добровольческая зубатовщина.— Харьков, 1924.— С. 15, 51.

* На той час за різними даними на Київщині налічувалося від 8 до 20 тис. безробітних (із загальної кількості більше ніж 70 тис. робітників).

були закриті, десятки тисяч безробітних; повне руйнування всіх органів праці і соціального забезпечення, засилля меншовиків і зубатовщина в професійних спілках»[21].

Все це свідчить про те, що «грандіозні плани» Кірстя по завоюванню на свій бік робітників Києва за якихось два—три місяці виявили свою цілковиту неспроможність і набули чітко окреслених рис авантюри. Пізніше у листопаді—грудні 1919 р. більшість кірстовських організацій саморозпустилися, а з Кірстою залишилися тільки його найближчі прибічники та контрреволюційні елементи, які продовжували боротьбу проти Радянської влади.

Наступ Червоної Армії на Київ примусив Кірсту залишити місто. Основне ядро його організації також відійшло з денікінцями. Свій експеримент Кірста спробував повторити в Одесі, оскільки саме цьому місту кірстовська верхівка наприкінці 1919 р. відводила роль спадкоємця київської справи по контрреволюційній діяльності. При цьому робився акцент на створення осередків сприяння кірстовській організації винятково на тих одеських підприємствах, робітники яких виявляли будь-яке незадоволення Радянською владою.

Вже побіжне ознайомлення з документами, що характеризують політику білогвардійського уряду в Одесі за період з 24 серпня по 13 листопада 1919 р., тобто за час окупації, дає досить повне уявлення про погляди і прагнення одеських робітників. Документи свідчать, що більшість робітничих колективів міста, незважаючи на репресії, активно протидіяла денікінським властям, відмовлялася виконувати військові замовлення, що призначалися денікінській армії. Однак, були й винятки. Так, робітники заводу «Ропіт» відверто співробітничали з білогвардійською владою, не маючи сумніву у її перемозі. Вони брали участь в розробленні денікінським урядом робітничого законодавства (8-годинний робочий день, право організації фабрично-заводських комітетів, свобода й незалежність професійних спілок). З цією метою працівники цього заводу направили своїх делегатів у комісію Добровольчої армії. Широким фронтом на підприємстві впроваджувалася денікінська ідея «державного контролю» над виробництвом з метою налагодити промисловість, «зруйновану більшовиками». Все це й змусило представника ЦК КП(б) України Л. Петренка у доповіді до Центрального комітету партії «Про режим денікінців у м. Одесі» від 23 грудня 1919 р. в категоричній формі відзначити: «В Одесі опозиційно до Радянської влади був настроєний завод «Ропіт»[22].

Тому й немає нічого дивного в тому, що першим підприємством до якого одразу ж завітав Кірста в Одесі, був завод «Ропіт». Спираючись, на підтримку адміністрації, він скликав мітинг на цьому підприємстві, де виступив з промовою, у якій всіляко вихваляв денікінський режим. Проте робітники навіть цього заводу вже не хотіли слухати білогвардійського підлабузника. Вони не дали йому змоги закінчити свій виступ і почали кричати: «Не треба промов! Хай звільнять ув'язнених робітників». Ні з чим й пішов Кірста з цього мітингу. Безрезультатно закінчився його візит зі своєю «командою» й до одеських залізничників.

Особливу роль у викритті ганебних дій К. Кірсти в Одесі мала листівка «Геть зраду — дружно на допомогу!» міського комітету КП(б) України (грудень 1919 р.), що закликала робітників згуртуватися у боротьбі з контрреволюцією. Відозва керівного підпільного партійного органу відповідала ленінським настановам про ті заходи перестороги, які «...необхідні в усіх без винятку центрах, де хоч яку-небудь можливість «гніздитися» має «живильне середовище»

[21] Скляренко Є. М. Робітничий клас України в роки громадянської війни, 1918—1920.— К., 1966.— С. 91.

[22] Гражданская война на Украине. 1918—1920: Сб. документов и материалов.— Т. 2 — С. 579.

контрреволюціонерів»[23]. Цією листівкою відкривався цілий пакет прокламацій до робітничих мас, що їх підготував Одеський комітет Комуністичної партії більшовиків України. Листівка вийшла із зверненням «Товарищі робітники міста Одеси!». Усім своїм змістом вона закликала трудящих до різкої відсічі кірстовцям: «Знаючи, однак, що брехнею та наклепом їм не позбутися революційного натхнення народних мас, вирішили вони діяти по-іншому. Випускають відозви до «братів-робітників», в яких негідні писаки підмовляють робітників стати підлими провокаторами, підмовляють доносити один на одного, чудово розуміючи, що тільки тоді, коли у самому робітничому середовищі розпочнуться чвари, коли в доносах стануть робітники губити один одного, коли в дружній робітничій сім'ї з'являються змії, вистежуючи найбільш чесних і справедливих революціонерів, тільки тоді, на кістках повішених, розстріляних і пошматованих пролетарів, зуміє білогвардійська нечисть відсвяткувати перемогу над класом праці.

Не слухайтесь же гадів, які нацьковують вас один на одного! Такі огидливі поради можуть виходити лише від ворогів ваших, що мріють про близький кінець революції, про більш відрадний, ніж влада робітничо-селянських Рад, час. Однак не довго ще паразитам втішатися!»[24].

Восени 1919 р. і взимку 1920 р. особливо сильно звучали в одеських листівках, прокламаціях, відозвах мотиви загального згуртування передових робітничих сил в ім'я перемоги над Денікіним, в ім'я перемоги над зрадниками революційного робітничого класу.

З усього викладеного матеріалу можна зробити такі висновки. Боротьба за захист завоювань Великого Жовтня на Україні мала особливо запеклий характер. На її території не раз реставрувався буржуазно-поміщицький лад. Тут Радянській владі довелося мати справу з сильним натиском зовнішньої та внутрішньої контрреволюції, діяльністю буржуазних націоналістів, меншовиків та есерів. Мали місце також тривалі хитання непролетарських трудящих мас. Багато робітників перебували під дрібнобуржуазним впливом. Саме за таких умов й виникли кірстовські організації та став можливим відхід найбільш відсталих верств трудящих від послідовно революційної боротьби робітничого класу. Відкритий виступ цих організацій на боці ворогів пролетаріату, плазування перед денікінцями і підприємцями, одержання фінансової підтримки від білогвардійських властей, розправи над передовими робітниками — все це викликало хвилю обурення трудящих. Переважна більшість робітничого класу Києва та Одеси вороже поставилася до кірстовщини. При першій же можливості вони відкрито про це заявляли. Швидкий і ганебний крах кірстовських організацій і пояснюється тим, що вони виявили себе як відкриті вороги влади Рад, підтриманої більшістю робітників і селян.

Одержано 28.12.88

Раскрываются малоизвестные вопросы истории возникновения и кратковременного существования во время гражданской войны соглашательских кирстовских профсоюзов, показаны предпосылки их быстрого краха

[23] Ленін В. І. Всі на боротьбу з Денікіним! // Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 55.

[24] В огне гражданской войны: Сб. документов и материалов. Из истории борьбы трудящихся Одесщины против объединенных сил внутренней и внешней контрреволюции в период гражданской войны и иностранной военной интервенции 1918 — ноябрь 1920 гг.— Одесса, 1962.— С. 343—344.

Маловідомі сторінки історії

В. О. Ленченко (Київ)

С. І. Мишецький — автор «історії козаків запорізьких»

Вперше подаються біографічні відомості про російського військового інженера князя С. І. Мишецького (народився 1710 р.— помер близько 1760 р.) — автора широковідомої «Історії козаків запорізьких», а також дані про його перебування й діяльність на Україні в 1733—1744 рр., зокрема, участь у будівництві укріплень Запорізької Січі та новосіченського ретраншементу.

Ім'я Семена Івановича Мишецького, російського військового інженера, стало відомим у вітчизняній історіографії 1847 року, коли Товариство історії та старожитностей російських при Московському університеті опублікувало його працю «История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся» (далі — «История о козаках запорожских...»). Видання було здійснене О. М. Бодянським за трьома списками XVIII ст., два рукописи, названі «Описанием о козаках», що мали помітки «Сочиненное от инженерной команды», було виявлено серед паперів «офіційного історіографа російського» Г. Ф. Міллера [1]; третій список твору був переданий Товариству відомим російським фольклористом і етнографом І. П. Сахаровим [2]. 1852 р. «Историю о козаках запорожских...» було надруковано і в Одесі за рукописом із зібрання Воронцових. Відомі й інші списки цього твору, що збереглися до наших днів: один — був придбаний Бібліотекою Академії наук у Петербурзі 1761 р. [3], інший — від сосницького підкоморія М. Ф. Савицького потрапив до Д. М. Бантиш-Каменського і був використаний останнім при написанні «Истории Малой России» [4].

Жоден із цих рукописів не вказує імені автора. Воно було встановлене опосередковано: в «Летописном повествовании о Малой России» О. І. Рігельмана, що було написане в 1785—1786 рр. і видане того ж 1847 р., а в частині опису запорізького козацтва доби Нової Січі разюче збігалося з «Историею о козаках», увагу видавців привернула приміткa автора про те, що «сие повествование списано с сочинения бывшего от 1736-го по 1740 год в Сече для построения тогда коронной крепостного укрепления инженер-подпоручика князя Семена Иванова сына Мышецкого» [5]. На цьому, власне, і вичерпуються знання істориків про особу Мишецького.

Слід зауважити, що твір С. І. Мишецького без посилань на автора і першоджерело використовувався у багатьох російських виданнях XVIII ст. з питань історії, географії, етнографії [6]. У цьому переконує зіставлення відповідних текстів. На цю працю неодноразово посилалися дослідники історії України і Росії у XIX ст., зокрема Д. І. Яворни-

[1] История о козаках запорожских. — С. III.
[2] Там же. — С. IV.
[3] Описание рукописного отдела Б-ки АН СССР. — Л., 1971. — Т. 3.— Вып. 3.— С. 27.
[4] Там же. — С. 28.
[5] Ригельман А. И. Летописное повествование о Малой России. — М., 1847.— Ч. III. — С. 138.
[6] Див. Миллер Г. Ф. Известия о запорожских козаках // Сочинение и переводы к пользе и увеселению служащие. — СПб., 1760. — Вып. V.— С. 387—444; Полунин Ф. А. Географический лексикон Российского государства.— М., 1773.— 479 с.; Максимович Л. М. Новый и полный географический словарь Российского государства.— М., 1788.— Ч. II.— 364 с.; Георги И. Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов. — СПб., 1799.— Ч. IV.— 377 с.

цький, М. С. Грушевський, а з радянських істориків — В. О. Голобуцький.

Популярність «Истории о козаках запорожских...», котру можна віднести до жанру перших вітчизняних історико-етногеографічних нарисів, пояснюється, очевидно, багатством фактичного матеріалу, точністю й стислістю його викладу, безпосередністю свідчень очевидця, який відзначався доброзичливим ставленням до героїв свого твору. Під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр., запорожці були, за свідченням Мишецького, «при российской армии во многих тысячах конницы и пехоты во время похода..., где они показали в делах своих зело исправными...» [7].

Не маючи на меті подавати тут докладну характеристику праці С. І. Мишецького, все ж відзначимо деякі її особливості. Автор, який не був професійним історіком, прагне об'єктивно, іноді із зворушливою безпосередністю, спираючись на свідчення запорожців та власний досвід, набутий за роки перебування у Січі та на Запоріжжі, стисло висвітлити питання походження й історії запорізького козацтва, наводить перелік Запорізьких Січей, інших козацьких поселень та укріплень Надпоріжжя та Запоріжжя, подає топографічні відомості й характеристики краю, перелічує численні гідроніми, топоніми, дніпрові пороги, вказує відстані тощо. Особливою цікавістю й вірогідністю відзначаються описи Січі, її укріплень, будівель, козацьких звичаїв та побуту, торгівлі, ремесел та ін. Автор доброзичливо характеризує тогочасну козацьку старшину, перелічує усіх кошових і курінних отаманів, зокрема й колишніх, називаючи їхні імена та прізвища. С. І. Мишецький найчастіше використовує для характеристики багатьох конкретних осіб звичайні для січового побуту слова — «добрий», «хоробрий», «сміливий козак», «вправний вершник» тощо.

Перший видавець «Історії козаків запорізьких» О. М. Бодянський писав про її автора (ще навіть не знаючи його імені), що відомості, які той повідомляє у своєму творі, свідчать про нього як про людину, яка добре зналася з тими, кого описує, а описує «вищою мірою достовірно, детально і неупереджено. Це більш ніж Боплан свого століття, оскільки кожне слово його закарбоване безбородною правдою, уподобленням, власним досвідом. У такому стислому обсязі уміститися стільки історичних, етно- і топографічних, а також статистичних відомостей про славних запорожців, могла лише людина, яка близько знала їх, причому, людина освічена» [7а].

Все це має відношення до перебування С. І. Мишецького на Україні, його різнобічної діяльності як інженера-фортифікатора по зміцненню укріплень українських міст і поселень у XVIII ст. Автор цієї замітки свого часу розшукав та опублікував документ, що характеризує інженерну діяльність С. І. Мишецького на Запоріжжі — власноручно складений і викреслений ним у 1740 р. план Запорізької Січі [8]. Нові відомості випливають з документів, виявлених нами у Центральному державному військово-історичному архіві СРСР. Серед них особливий інтерес становить чолобитна С. І. Мишецького на ім'я імператриці Єлизавети Петрівни, подана через Канцелярію Головної артилерії і фортифікації 1 жовтня 1745 р., з проханням про його увільнення від служби в інженерному корпусі за станом здоров'я [9]. У ній прохач наводить докладні відомості зі свого послужного списку. Їх ми і нитуємо.

С. І. Мишецький походив зі старовинного збіднілого російського аристократичного роду князів Мишецьких. У 1745 р. він мав 35 років

---

[7] История о козаках запорожских...— С. 15.

[7а] Там же.— С. VI.

[8] Ленченко В. О. Невідомий план Запорізької Січі // Укр. іст. журн.— 1971.— № 10.— С. 106—113.

[9] ЦДВІА СРСР, ф. 826, оп. 2, спр. 96, арк. 8—9 (із зворотами).

від народження — отже, народився 1710 р. За його власним свідченням, у 1727 р. «определен... во инженерной корпус учеником и был оным по 732-й год», коли закінчив навчання у званні кондуктора. Тоді ж був відряджений з Петербурга «для делания от Невского монастыря до Ладожского канала дороги».

На Україну С. І. Мишецький потрапив у 1733 р., маючи вже певний досвід інженерної роботи. Спочатку він був «командирован на Украинскую линию, где и был 735-го года по май месяц». Далі протягом кількох місяців працював на Царицинській лінії, що споруджувалася між Волгою та Доном, а у вересні 1735 р. — знову повернувся на Українську лінію. У січні 1736 р. Мишецький «командирован от местечка Переволочной даже до Изюма для межевания земли межлу Лантмилицкими полками и малороссийскими козаками и усочинения оного межевания ландкарты» У березні 1736 р його відряджено «ради снятия всей Украинской линии профилей буеракам и протчему».

У квітні 1736 р. з початком весняної кампанії російсько-турецької війни Мишецький «командирован в Крымскую экспедицию для строения редутов и ретранжаментов», а після повернення армії й війська запорізьких козаків з Криму у серпні того ж року «от Каменного Затону командирован в Запорожскую Сечь и обретался при строении оной крепости», а також знімав карти й плани Дніпра та урочищ біля Кам'яного Затону й Микитиного (Микитин Перевіз, нині — Нікополь).

У вересні 1737 р. із Запорізької Січі Мишецький вирушив у Кизикермень (нині — Берислав) «для строения крепости и обретался при оной, так и протчих по Днепру редутах, а именно — при Андреевском, и Тягинском, «к при Александр-шанцах и на Лимане при редуте Святые Анны». У березні 1738 р. Мишецькому було присвоєно звання інженера-прапорщика. У вересні того ж року «по разорении Ачакова, Кинбурха и протчих по Днепру редутов командирован в Запорожскую Сечу для строения крепости».

У серпні 1739 р. його відряджено «на суда приморской флотилии в Черное море для взятия турецкого Белагорода и ради поиску в Черном море неприятеля». Ударну силу цієї флотилії становили човни запорожців [10]. Однак цей похід довелося припинити, оскільки «за осенним временем и великими погодами от разоренного города Ачакова возвратили».

С. І. Мишецький залишився «при строении в Запорожской Сечи крепости, где будучи також при Хортицком острове, и при Усть-Самаре, и при вышеписанным комендированиям, не токмо порученное инженерное дело, но и по силе секретных и протчих генералитетских орденов и приказов к пользе в. и. в. высочайшего интереса исполнял беспорочно». До таких позаінженерних справ автор відносив, мабуть, збирання відомостей і фактів, які він виклав в «Истории о казаках запорожских...», закінченій у Запорізькій Січі в січні 1740 р.

У травні 1741 р. як досвідчений військовий інженер С. І. Мишецький «из Запорожской Сечи командирован в Киев и был при строении Плесецкой засеки, також и Василькова, и при снятии планов с ситуациею крепостей Василькова, Обухова, Треполья и Стаек» *. Через рік, у червні 1742 р. він повернувся до Переволочинської фортеці «для строения крепости и укрепления днепровского берега, и протчих по Днепру редутов от Украинской линии до местечка Кременчука».

У січні 1743 р. С. І. Мишецький одержав звання інженера-підпоручника. У травні того ж року він «ис Переволочной командирован в Черниговскую крепость для строения оной», де працював майже рік.

---

[10] Див.: Ленченко В. Чайка, дуб, байдак // Україна. — 1974.—№ 42.— С. 24.

* Плесецька порубіжна засіка проходила між річками Ірпінню та Стугною поблизу сучасного села Плесецького Київської обл.

Перебування Мишецького на Україні завершилося 15 квітня 1744 р., коли його відряджено «по инженерным полковым делам» до Москви. У серпні того ж року він прибув до інженерної команди в Петербург.

Як відзначав С. І. Мишецький у своєму проханні «от тех многократных командерований претерпел я... великие нужды, и находился во опасных и протчих тяжелых болезнях, от которых ныне нахожусь весьма в слабом здоровье, и глазами мало вижу, и часто бывает обморок... Отчего, — писав він, — инженерную должность в совершенство против протчих понести не могу». Однак Мишецький не просив повністю увільнити його від військової служби, а лише «из инженерного корпуса выпустить и определить с награждением ранга в Остзейские гарнизонные полки».

Відомості про службу С. І. Мишецького підтверджені в атестаті, виданому йому Канцелярією Головної артилерії та фортифікації [11]. Після відповідного медичного обстеження на подання Військової колегії Сенату вийшов указ імператриці, за яким було вирішено С. І. Мишецького «от полевой службы... отставить и за добропорядочную и хорошую службу определить в Смоленский гарнизон на плац-ваканс в капитаны...» [12]. Маються відомості, що в 1758 р. він був секунд-майором Смоленського гарнізонного полку [13]. Схоже, що на часи першої публікації Г. Ф. Міллером уривків з «Истории о козаках запорожских...» (1760 р.) Мишецького вже не було в живих, оскільки Міллер не назвав імені автора, а лише побіжно зауважив, що «основание сих известий получено от российского офицера, находившегося несколько времени между запорожскими козаками. ...Сие от некоторого приятеля сообщено мне было...» [14].

Як бачимо, діяльність С. І. Мищецького на Україні тривала 12 років — з 1733 р. по 1744 р. Вона була напруженою і різнобічною—охоплювала картографічні й геодезичні роботи, складання планів, проектування, реконструкцію й спорудження польових укріплень, захисних порубіжних ліній, міських фортець, зокрема укріплень Запорізької Січі, включала інженерний нагляд і керівництво відповідними фортечними роботами. У згаданих нами документах Мишецький перелічує понад 25 укріплень, поселень чи місцевостей України, де він працював. Він брав участь у військових походах російсько-турецької війни, бував у Криму і на Чорному морі. В таких умовах створювався його історичний нарис, присвячений Запоріжжю й Україні. Своєю практичною діяльністю С. І. Мищецький сприяв зміцненню різнобічних зв'язків і дружби між українським і російським народами.

Одержано 22.03.89.

Впервые представлены биографические сведения о русском военном инженере князе С. И. Мышецком (родился в 1710 г.— умер около 1760 г.) — авторе широкоизвестной «Истории козаков запорожских», а также данные о его пребывании и деятельности на Украине в 1733—1744 гг., в частности, участие в строительстве укреплений Запорожской Сечи и новосеченского ретраншемента.

[11] ЦДВІА СРСР, ф. 826, оп. 2, спр. 96, арк. 14.
[12] Там же, арк. 20 зв.
[13] Власьев Г. А. Потомство Рюрика: Материалы для составления родословника.— СПб., 1906.— Т. 1.— Вып. II: Князья черниговские.— С. 222.
[14] Миллер Г. Ф. Указ. соч.— С. 387.

Б. М. Забарко (Київ)

Перший міжнародний антифашистський конгрес

Повідомлення присвячене одному з недосліджених раніше сюжетів в історії світового робітничого й демократичного руху — підготовці та проведенню Першого міжнародного антифашистського конгресу.

Розгром фашизму в ході другої світової війни різко ослабив його позиції як у політичній так і в ідеологічній сферах. Однак, як показав наступний досвід, не ліквідовані можливості його відродження, тому що не усунені його класові причини. Нині фашизм знову піднімає голову, надягаючи різні маски, вирядкаючись у новий одяг залежно від конкретної обстановки в капіталістичних країнах. Терористичні акти неонацистських банд, воєнно-терористичні диктатури в ряді країн капіталу, ультраправий екстремізм, пропаганда расизму, зазіхання реваншистів на території сусідніх держав свідчать про те, що фашизм — не тільки історія. И нині він в активі реакційних сил імперіалізму.

Кінець 80-х років — це не 20—30-ті роки нинішнього століття. Ситуація в сучасному світі зовсім інша. Навряд чи треба переоцінювати можливості теперішнього фашизму, однак тим небезпечніша його недооцінка. «Ще плодити здатне черево, яке виношувало гада», — писав письменник-антифашист Б. Брехт у п'єсі «Кар'єра Артура Уі, якої могло б не бути». Ці слова й нині не втратили своєї сили. Пильність до загроз крайньо правих як і досі потрібна. Розпізнати, викрити та обезглавити фашизм потрібно до того, як він прийде до влади. Досвід історії свідчить, що фашизм не приходить за одну ніч.

Ось чому життєво необхідні постійний і змістовний аналіз й викриття ідей фашизму, його коренів і джерел, конкретних форм прояву в різних країнах, нерозривні з послідовною боротьбою усіх прогресивних сил планети проти цього найнебезпечнішого для людства й справи миру руху «вічно вчорашніх». «Необхідно викорінити фашизм, запобігти його відродженню у відкритій чи завуальованій формі, боротися проти організації та діяльності фашистських і неофашистських терористичних організацій і груп» [1], — завдання, яке стоїть не тільки перед міжнародним робітничим і комуністичним рухом, а й усіма силами розуму й прогресу.

Все це вимагає максимального використання багатого історичного досвіду (його позитивних і негативних сторін), нагромадженого прогресивними, антифашистськими силами. Значення наукового дослідження й висвітлення проблем фашизму та боротьби проти нього зумовлені й тим, що навколо цих актуальних і складних питань точилася і точиться гостра ідеологічна боротьба (це знаходить своє відображення в історичній науковій літературі), відбуваються жваві дискусії в світовому робітничому і комуністичному русі [2].

Одному з таких маловідомих масовому читачу сюжетів — Першому міжнародному антифашистському конгресу, 60-річчя якого минуло у березні 1989 р., присвячена дана публікація.

В 20-х роках нинішнього сторіччя робітничий клас уперше зштовхнувся віч-на-віч з порівняно новим, надто небезпечним ворогом — фашизмом. Організований міжнародний рух, його революційна ідейно-політична течія — компартії та їх центр — Комуністичний Інтернаціонал, а також масові організації трудящих, які діяли під його ідейним ке-

[1] За мир, безопасность, сотрудничество и социальный прогресс: К итогам Конференции коммунистических и рабочих партий Европы. Берлин, 29—30 июня 1976 г.— М., 1976.— С. 36.

[2] **Рахшмир Ю. П.** Историография западноевропейского фашизма в Западной Европе.— М., 1978.— С. 531—600; **Филатов Ф. С.** Вопросы истории фашизма и современность // Коммунист.— 1976.— № 13.— С. 99—109; Фашизм и антидемократические режимы в Европе.— М., 1981.— 224 с.; та ін.

рівництвом, — Червоний Інтернаціонал профспілок (Профінтерн), Комуністичний Інтернаціонал Молоді (КІМ), Міжнародна організація допомоги борцям революції (МОДР), Міжнародна робітнича допомога (МРД), з одного боку і реформістська течія — соціалістичні, соціал-демократичні й лейбористські партії та їх центр — Робітничий соціалістичний інтернаціонал (РСІ) і діючі під його керівництвом Міжнародна федерація профспілок, Соціалістичний інтернаціонал молоді, Фонд Маттеотті* з іншого — звернули пильну увагу на фашистську небезпеку.

Процес фашизації й наступу правих сил у світі капіталу вимагали активізації боротьби і створення єдиного фронту всіх трудящих, солідарних дій усіх загонів робітничого руху, насамперед комуністів і соціал-демократів. Цим керувався Комінтерн, розробляючи курс на згуртування робітників усіх політичних напрямів для боротьби проти фашизму, що наступав. Комуністи не тільки теоретично викрили його реакційну суть, а й рішуче виступили за організацію широкого антифашистського руху, прагнули на практиці організувати відсіч могутній хвилі фашизму. Питання про боротьбу проти нього докладно обговорювалося вже на IV (1922 р.), а також на V (1924 р.), VI (1928 р.) й VII (1935 р.) конгресах Комуністичного Інтернаціоналу. III розширений пленум Виконкому Комінтерну (1923 р.) заслухав спеціальну доповідь К. Цеткін «Боротьба проти фашизму». За ініціативою комуністів у 1923 р. почав свою діяльність Міжнародний комітет дій проти воєнної небезпеки і фашизму. До нього, крім членів комуністичних партій, увійшли відомі діячі з числа демократів і просто люди прогресивних переконань. Незабаром у Берліні було засновано бойовий фонд міжнародних дій проти фашизму. Боротьба проти фашистської небезпеки стала одним з центральних завдань комуністичного руху.

Не залишились осторонь від антифашистської боротьби і соціал-демократичні партії та організації. В травні 1923 р. гамбурзький конгрес РСІ прийняв рішення створити бюро друку для збору інформації про «дії фашистської реакції»[3], а влітку 1926 р. у Відні міжнародна нарада представників антифашистських бойових організацій Австрії, Німеччини, Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Югославії, Бельгії, Латвії, Швейцарії, а також РСІ, СІМ і Люцернського спортивного інтернаціоналу заснувала Міжнародну комісію по відсічі фашизму[4]. Соціал-демократи, виходячи із своїх ідеологічних концепцій, викривали фашизм, його антидемократичні, репресивно-терористичні методи, намагалися розібратися в суті цього руху[5], закликали до організації йому відсічі. Проте ця діяльність, яка розпочалася дещо із запізненням, відбувалася непослідовно, неактивно і подекуди була однаково спрямована як проти фашистів, так і проти комуністів. Соціал-демократичні лідери твердили, ніби фашизм і комунізм представляють собою два породжених типа антикапіталістичних рухів, які загрожують демократії. На цій підставі керівники Соціал-демократичної партії Німеччини підкреслювали, що інтереси антифашистської боротьби вимагають також з всілякого посилення антикомунізму: «В Німеччині, — писав центральний орган СДПН «Vorwärts», — не можна серйозно боротися проти фашизму, не ведучи боротьби проти комунізму». Більш того, багато лідерів СДПН вважали комунізм більшою небезпекою, ніж фашизм. «Ми повинні надіятись, що поліпшення економічного становища зведе нанівець кому-

---

* «Міжнародний фонд допомоги робітничому руху в країнах, де нема демократії» був названий на честь італійського депутата парламенту, соціаліста Дж. Маттеотті, убитого фашистами в 1926 р.

[3] Штрассер И. Международная комиссия по борьбе с фашизмом // Межд. раб. движение. — 1926. — № 31. — С. 15—17.

[4] Deutsch J. Antifaschismus! Proletarische Wehrhaftigkeit im Kampfe gegen den Faschismus. — Wien, 1926. — S. 76—85.

[5] Wippermann W. Zur Analyse des Faschismus: Die sozialistische und kommunistische Faschismustheorien, 1921—1945. — Frankfurt am Main, 1981. — 671 s.

ністичну хвилю, яка зараз представляє більшу загрозу, ніж нацистська», — писав весною 1931 р. один з лідерів СДПН Р. Брейтшейд [5а].

Антикомуністичний курс правих лідерів соціал-демократії сприяв великою мірою поширенню в комуністичному русі волюнтаристських поглядів И. В. Сталіна на соціал-демократію як соціал-фашизм [6]. Соціал-демократія, писав він у вересні 1924 р., є об'єктивно помірковане крило фашизму, фашизм і соціал-демократія — «не антиподи, а близнюки» [7]. Тому, як підкреслювалося в резолюції V конгресу Комінтерну про фашизм, «соціал-демократія... ніколи не може бути надійною союзницею у боротьбі пролетаріату проти фашизму» [8]. Ці сектантські помилкові настанови завдали значної шкоди не тільки міжнародному комуністичному, а й широкому демократичному рухові боротьби проти фашизму.

Автор не ставить за мету висвітлити історію взаємовідносин двох напрямів та їх центрів у робітничому русі щодо проблем антифашистської боротьби, які дуже загострилися у той час. Однак хотілося б зазначити, що напруженість у стосунках між комуністами й соціал-демократами ослабляла, але не зупиняла боротьбу противників фашизму.

Після того, як Муссоліні у листопаді 1926 р. запровадив виключні закони, заборонив усі партії опозиції та їх органи друку і посилив репресії не тільки проти комуністів, а й соціалістів, лібералів і демократів, та особливо після терору, жертвами якого стали як члени компартії, так і соціал-демократи — учасники придушеного могутнього антифашистського виступу в Австрії (липень 1927 р.) за ініціативою Комінтерну, МРД, МОДРу та інших масових пролетарських організацій у світі розгорнулася міжнародна кампанія, спрямована на викриття фашизму, солідарності з його жертвами, допомоги політичним емігрантам.

В її ході відбулися численні мітинги й збори, збирання підписів під телеграмами протеста проти репресій фашистів в Італії та інших країнах з військово-диктаторськими режимами. Антифашисти організували виступи в парламентах ряду європейських держав проти примусової висилки італійських політемігрантів. Створювалися антифашистські комітети й групи з представників різних політичних партій і профспілок, відомих діячів науки, культури та релігії [9].

Під час проведення цих антифашистських акцій, як видно з листа керівника МРД на адресу Секретаріату Виконкому Комінтерну (25 січня 1927 р.), виникла ідея проведення міжнародного антифашистського конгресу для об'єднання розрізнених дій антифашистів, мобілізації загонів робітничого класу, всіх демократичних сил [10].

Рішення про його проведення було прийняте на нараді представників делегацій від комуністичних партій і масових пролетарських організацій під час роботи VI конгресу Комінтерну [11], на якому вказувалося,

---

[5а] Салычев С. С. В поисках «третьего пути»: Эволюция идеологии социал-демократии в современную эпоху.— М., 1988.— С. 102—103.

[6] Докладно про це див.: Фирсов Ф. И. К вопросу о тактике единого фронта в 1921—1925 гг. // Вопр. ист. КПСС.— 1987.— № 10.— С. 113—127; Альварес С., Кампос У. Единство: что взять из прошлого? Диалог ветеранов коммунистического движения // Проблемы мира и социализма.— 1988.— № 4.— С. 63—67.

[7] Сталин И. В. К международному положению // Соч.— М., 1947.— Т. 6.— С. 282.

[8] Пятый Всемирный конгресс Коммунистического Интернационала 17 июня — 8 июля 1924 г.: Стеногр. отчет: В 2-х ч.— М.-Л., 1925.— Ч. 2.— С. 121.

[9] Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 538. Лист В. Мюнценберга М. Хейма (до Комінтерну), 17 січ. 1927 р. (нім. мовою); Bericht über die Tätigkeit der IAH in den letzten Jahren; Забарко Б. М. Классовая борьба и Международная рабочая помощь: Из истории международной пролетарской солидарности. 1924—1929.— Киев, 1974.— С. 207—208; Бортолотти Ф. П. Франческо Мизнано: Жизнь интернационалиста.— М., 1981.— С. 217—224.

[10] Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади і держ. управління СРСР, ф. 5451, оп. 13-а, спр. 672, арк. 23.

[11] Фирсов Ф. И. Георгий Димитров и Западноевропейское бюро Коминтерна // Георгий Димитров — выдающийся деятель коммунистического движения.— М., 1972.— С. 96

що «...одним з найважливіших завдань нині є боротьба проти фашизму» [12]. «Настав час грандіозного заходу, урочистої концентрації сил, спрямованих проти фашизму, — час скликання Міжнародного антифашистського конгресу, — зазначав у дні роботи форуму комуністів член почесної президії МРД А. Барбюс.— Цей конгрес повинен збратися на самих широких засадах. Він буде трибуною, з якої самі жертви розкажуть про катування і гоніння всьому світові. Він буде також робочим органом, який розробить заходи по створенню нездоланної перешкоди для розперезаного, сильного за своїм цинізмом, фашизму, перешкоди..., створюваної великими організаціями трудящих, самим народом» [13].

Ініціативний комітет по скликанню конгресу, до складу якого входили представники Комінтерну, МРД, МОДРу та інших масових організацій, розгорнув активну підготовчу роботу. Для залучення світової громадськості до антифашистського форуму та інформування її про хід підготовки до нього, про розгортання боротьби проти фашизму в країнах світу Комітет почав видавати спеціальний бюлетень «Internationaler Antifaschistischer-Kongress».

У відозві «До всіх противників фашизму» відзначалося, що тільки в Європі більш як 100 млн. чол. (в Італії, Польщі, Угорщині, Румунії, Югославії, Фінляндії, Болгарії, Естонії, Литві, Латвії та ін.) уже знемагають під ярмом фашистських і диктаторських режимів. Переконливо показавши настійну необхідність скликання міжнародного антифашистського форуму, звернення закликало усіх борців проти фашизму незалежно від їхньої партійної чи профспілкової належності, національних, расових, релігійних та інших відмінностей взяти участь у конгресі, який повинен стати «збірним пунктом усіх антифашистських сил та вихідною точкою для широкого й глибокого руху противників фашизму та реакції в усіх країнах» [14].

Підкреслюючи позапартійний характер форуму, який готувався *, його організатори з самого початку прагнули об'єднати не тільки комуністів та їхніх прихильників, а й усі партії та організації, які виступали проти фашизму і його злочинів. На жаль, всі спроби схилити РСІ до участі в роботі антифашистського конгресу, спільних дій з Комінтерном та іншими прогресивними організаціями, закінчилися невдало. Лідери соціал-демократії не підтримали ідею скликання антифашистського конгресу. Вони оголосили його «комуністичним маневром», засобом боротьби комуністів проти РСІ. На цій підставі його Виконбюро заборонило всім соціал-демократичним партіям брати участь у підготовці та проведенні даного форуму [15].

Завдяки активній діяльності компартій та масових організацій МОДРу, МРД і особливо розширеного Міжнародного антифашистського комітету, створеного ще в листопаді 1926 р. у Парижі за ініціативою відомих французьких письменників і громадських діячів А. Барбюса й Р. Роллана [16], вдалося залучити до підготовки конгресу не тільки представників революційних кіл, а й членів соціал-демократичних організацій і реформістських профспілок, відомих політиків, діячів культури та науки.

[12] Стенографический отчет VI конгресса Коминтерна: В 6 вып.— М., 1929.— Вып. 4.— С. 22.

[13] Цит. за: Видаль А. Анри Барбюс — солдат мира.— М., 1962.— С. 219.

[14] Internationaler Antifaschistischer-Kongress.— 1929.— № 1.— S. 1 (далі — IAK).

[15] Inprekorr.— 1929.— № 130; Internationale Presse-Korrespondenz.— 1929.— № 10.— S. 181 (далі — Inprekorr).

* 30 жовтня 1928 р. А. Барбюс писав О. М. Горькому: «Берлінський конгрес буде триматися осторонь від впливу будь-якої політичної партії та цілком незалежно в соціальному й політичному відношеннях». Див.: Переписка А. М. Горького с зарубежными литераторами: Архив А. М. Горького.— М., 1960.— Т. 8.— С. 376.

[16] Inprekorr.— 1929.— № 17.— S. 341; Vierter Kongress der sozialistischen Arbeiter-Internationale. Wien, 25. Juli bis 1. August 1931. Berichte und Verhandlungen.— Zürich, 1932.— S. 147.

[16] Видаль А. Указ. соч.— С. 214; Роллан Р. Собр. соч.— М., 1958.— Т. 13.— С. 54.

Робота антифашистського конгресу проходила 9—10 березня 1929 р. у берлінському Будинку профспілок. Всупереч протидії властей і правих лідерів соціал-демократії на конгрес прибули 314 делегатів різних організацій з 24 країн світу. За даними Ініціативного комітету в роботі форуму взяли участь 70 представників з Німеччини, 34 — Франції, 20 — Чехословаччини, 19 — Італії, 14 — Норвегії, 12 — Англії, 11 — Австрії, 9 — Швейцарії, 7 — Іспанії, 6 — Польщі, 5 — Данії, по 4 — Румунії та Болгарії, по 3 — Югославії, Угорщини і Швеції, по 1 — Литви, Латвії та ін. 4 делегати з Радянського Союзу й делегати Бельгії не одержали візи на в'їзд до Німеччини, що викликало обурення учасників конгресу [17]. На знак солідарності з борцями проти фашистських і терористичних режимів, з тими, хто заплатив за це свободою, конгрес обрав у свою почесну президію в'язнів фашизму й реакції — відомих діячів робітничого і комуністичного руху, прогресивної інтелігенції А. Грамші, У. Терраччіні (Італія), Т. Костова, І. Панова, Й. Мілева (Болгарія), Б. Стефанова, М. Бужора, А. Добрджану-Геря (Румунія), М. Ракоші (Угорщина), революціонерів з інших країн світу.

На пленарних засіданнях і чотирьох комісіях делегати обговорили такі питання: фашизм, імперіалізм і воєнна небезпека; фашистський терор і переслідування національних меншостей; становище робітничого класу, селянства та інтелігенції у фашистських країнах і становище там профспілок; методи міжнародної боротьби проти фашизму [18].

Відкриваючи Перший міжнародний антифашистський конгрес, А. Барбюс зазначав: «Ми з'їхалися сюди з усіх кінців земної кулі як судді, щоб скласти обвинувальний акт... проти фашизму» [19]. Делегати берлінського форуму Г. Міліолі (католична народна партія Італії), Н. Ніколетті, який представляв революційних італійських селян, лідер революційної профспілкового руху Італії Н. Ромінь Йолі, відомий чехословацький учений, один з керівників національної секції МРД Зд. Неедли, депутати польського сейму Г. Бітнер і Т. Войтинський, болгарський делегат Стоянов *, член керівництва Румунської компартії, вчений-юрист і публіцист Л. Патрашкану, відомий німецький соціал-демократ Г. Лебедур, керівник берлінських комуністів і МОДРу В. Пік, генеральний секретар ЦК МРД комуніст В. Мюнценберг і один з керівників Профінтерну член Компартії Німеччини Ф. Геккерт, австрійський делегат К. Германн, колишні державні діячі М. Карольї та Фан Нолл, які очолювали свого часу буржуазно-демократичні уряди відповідно в Угорщині й Албанії, один з організаторів «голодного походу» англійських безробітних на Лондон У. Мідлтон, керівник американської делегації В. Марков, представники Франції, Іспанії, Голландії, Литви та інших держав [20] розповіли про наступ реакції й фашизму в своїх країнах, гоніннях і репресіях, про боротьбу антифашистів і кампанії солідарності з жертвами терору. Вони висловили думку про необхідність спільних дій проти фашизму в тих країнах, де він панував, проти його загрози там, де поки що існували невеликі фашистські групи.

«Девіз фашизму — війна. Запобігти їй, — підкреслював на конгресі М. Карольї, — може тільки масова боротьба проти імперіалізму» [21]. А. Барбюс у своїй доповіді «Фашизм, імперіалізм і воєнна небезпека» глибоко обґрунтував взаємозв'язок фашизму і війни, розкрив «жахливу роль, яку відіграє фашизм в усіх своїх варіаціях для підготовки вій-

---

[17] Inprekorr.— 1929 — № 24.— S. 519; Правда.— 1929.— 12 марта

[18] ІАК.— 1929.— № 4 — S. 1; Труд.— 1929.— 10 марта

[19] Цит. за: Видаль А. Указ. соч.— С. 220

* Під цим прізвищем виступав І. Андрєєв

[20] Faschismus. Bericht vom internationalen Antifaschistischen Kongress Berlin, 9. bis 10. März 1929.— Berlin, 1929; Стенограма конгресу була опублікована в бюлетені Виконкому Комінтерну. Див.: Inprekorr.— 1929.— № 24.— С. 519—526; Промови і виступи делегатів, резолюції форуму антифашистів вміщувалися в органах друку комуністичних партій, Профінтерну, МОДРу, МРД.

[21] Правда.— 1929.— 12 марта.

ня»[22]. Відзначаючи, що війна і фашизм — два явища, які тісно пов'язані між собою і становлять єдину небезпеку для робітничого класу, всіх трудящих світу, конгрес закликав до боротьби проти воєнної небезпеки, загрози нової імперіалістичної інтервенції проти Радянського Союзу[23].

Конгрес з тривогою попереджав трудящих усього світу про фашистську небезпеку, яка «загрожує їхнім життєвим інтересам». Він закликав робітників, селян та інтелігенцію всього світу до енергійної боротьби проти встановлення кривавого фашистського режиму, «не зупиняючись ні перед будь-якими засобами і не шкодуючи своїх сил»[24].

У прийнятих резолюціях «Міжнародний фашизм і засоби боротьби проти нього», «Фашизм і профспілковий рух», «Завдання молоді у боротьбі проти фашизму», «Фашизм і селянство», «Фашизм і національний гніт», «Резолюція з питання права притулку»[25] містилися рекомендації про форми і методи боротьби проти фашизму, яка повинна була мати інтернаціональний характер. Йшлося також про єдність цілей і завдань трудящих усіх країн в боротьбі проти реакції, фашизму й війни[26].

У зверненні до поневолених фашистськими й диктаторськими реакційними режимами робітників і селян Італії, Польщі, Португалії, Болгарії, Румунії, Югославії, Угорщини, Литви, Китаю, Японії, латиноамериканських країн конгрес висловив їм свою солідарність: «Ваша справа — наша справа, справа пролетаріату всього світу! Захист своїх братів і допомога їм — священний обов'язок робітничого класу всіх країн»[27].

На конгресі було створено Міжнародне антифашистське бюро. Цим рішенням, як відзначалося в той час у пресі, антифашистський форум вийшов за межі простої політичної демонстрації, ставши на ґрунт конкретної політичної дії й практичної організаційної роботи[28].

Берлінський конгрес не був тільки комуністичним форумом. Його трибуна була відкрита для всіх делегатів від різних партій та організацій, які представляли різні ідеологічно й політичні течії й соціальні прошарки. Як писав А. Барбюс О. М. Горькому, їх об'єднувала одна мета — боротьба проти «трагічного й безперервного поширення міжнародного фашизму»[29]. Однак, якщо переважний вплив на конгресі мали представники компартій і революційних профспілок, масових пролетарських організацій, які діяли під їхнім ідейним керівництвом, то це сталося не тільки завдяки їхній активнішій діяльності в ході підготовки і проведення форуму, розробки його основних документів, а й через відмову соціал-реформістських лідерів взяти участь в антифашистському конгресі, проведення спільних дій з комуністами. Це не могло не позначитися негативно на роботі конгресу. Реакцією компартій на ворожі дії правих лідерів соціал-демократії було загострення боротьби проти всієї соціал-демократії, яку вони прирівнювали до фашизму. Ф. Геккерт у дусі того часу в своїй промові зазначав: «Від реформізму до фашизму — маленький крок. Тому, хто веде боротьбу проти фашизму, повинен одночасно вести боротьбу проти соціал-демократії»[30]. Ця помилкова настанова заважала єднанню всіх антифашистських сил, насам-

---

[22] Faschismus. Bericht vom internationalen Antifaschistischen Kongress.— S. 8; Международная пролетарская солидарность в борьбе с наступлением фашизма (1928—1932 гг.).— М., 1960.— С. 75.

[23] ІАК — 1929.— № 6.— S. 9; Inprekorr.— 1929 — № 27 — S. 598.

[24] Ibid

[25] ІАК — 1929 — № 7, 8, 9, 10; Межд. раб. движение.— 1929.— № 15.— С. 4—6; № 18—19.— С. 20—21.

[26] Видаль А. Указ. соч.— С. 221.

[27] ІАК — 1929.— № 6 — S. 10; Inprekorr.— 1929 — № 27.— S. 599

[28] Межд. раб. движение.— 1929.— № 14.— С. 6.

[29] Переписка А. М. Горького с зарубежными литераторами.— С. 376.

[30] Правда — 1929.— 12 марта.

перед головних загонів робітничого класу — комуністів і соціал-демократів.

Не відповідало конкретній ситуації того періоду і прагнення учасників конгресу безпосередньо зв'язати антифашистську боротьбу із завданням скинення панування капіталу. Положення, висловлені А. Барбюсом на заключному засіданні форуму про те, що «антифашистська боротьба — це революційна боротьба пролетаріату», що «фашизм може бути знищений тільки революцією», що «антифашизм — це іншими словами, революція»[31], звужували соціальну базу руху проти фашизму. Зупинити його наступ і перемогти його не можна було тільки самим радикальним шляхом — соціалістичною революцією, тільки революційним авангардом робітничого руху. Потрібно було «єднання робітників фізичної та розумової праці», згуртування, як підкреслював А. Барбюс у своїй статті «Міжнародна відсіч фашизму» всіх «людей, чутких до голосу справедливості, розуму й людяності»[32], всіх антифашистів і демократів, усіх прогресивних сил.

До цього висновку міжнародний комуністичний рух, антифашистські сили дійшли значно пізніше. На початку 1929 р., коли працював антифашистський конгрес, процеси, що проходили в капіталістичному світі*, були ще далекі від свого завершення, не викристалізувалися з достатньою ясністю (ще не вибухнула світова економічна криза, яка викликала найглибші соціально-економічні потрясіння і міжімперіалістичні суперечності, фашизм ще не переміг у високорозвинутій країні з сильним робітничим класом, ще не були подолані сектантські тенденції. До VII конгресу Комінтерну, який дав повну й всебічну оцінку класовій суті фашизму і розробив стратегію й тактику боротьби проти нього, залишалося ще цілих п'ять складних і тяжких років практичної боротьби й теоретичної праці). Не дивно, що прийняті першим в історії міжнародним антифашистським конгресом документи, які відображали той історичний період і ті умови політичної боротьби й розстановки класових сил, і цілком природно, рівень теоретичного аналізу такого складного явища, як фашизм, містили деякі помилкові й неточні положення, виявили елементи спрощенства і сектанства. Вони були виправлені на основі глибокого узагальнення досвіду антифашистського та антивоєнного руху, набутого в наступні роки, однією з віх якого був І міжнародний форум антифашистів у 1929 р.

«Ми не говоримо, що конгрес закінчив свою роботу, — вказував А. Барбюс у заключному виступі, — скоріш він лише почав свою роботу»[33]. Підготовка до цього форуму, вся його робота, які широко висвітлювалися у пресі комуністичних партій, революційних профспілок і масових організацій трудящих, стимулювала антифашистський та антивоєнний рух у багатьох країнах. В Берліні, наступного дня після закінчення роботи міжнародного конгресу, робітники вітали його багатолюдним мітингом антифашистської солідарності. Делегати форуму антифашистів В. Пік, А. Барбюс, В. Мюнценберг, які відіграли значну роль у його підготовці та проведенні, а також В. Марков (США), М. Карольї (Угорщина), Г. Міліолі (Італія), Е. Дорелл (Франція), депутат польського сейму А. Вітковський, секретар чехословацької секції МРД Е. Ландова-Штихова, болгарський робітник-металіст В. Калабґєв та інші оратори закликали до боротьби проти спільного ворога робітничого класу й самих широких верств трудящих, до солідарності з борцями проти реакції та фашизму[34].

[31] Inprekorr.— 1929.— № 24.— S. 528; Bulletin des internationalen Antifaschistischen Kongress.— 1929.— № 6.— S. 2.

[32] Путь МОПРа.— 1929.— № 6.— С. 1.

* Якщо не брати до уваги Італію, де фашисти прийшли до влади ще в 1920 р.

[33] Faschismus. Bericht vom internationalen Antifaschistischen Kongress.— S. 5; Международная пролетарская солидарность в борьбе с наступлением фашизма (1928—1932 гг.).— С. 72.

[34] Inprekorr.— 1929.— № 24.— S. 524; Правда.— 1929.— 13 марта

ISSN 0130—5247. Укр. іст. журн., 1989, № 11

Після повернення делегацій з конгресу в багатьох містах і населених пунктах Європи й США відбулися багатолюдні антифашистські мітинги, збори, маніфестації. Комуністичні партії, МРД, МОДР та інші масові пролетарські організації пропагували його рішення, створювали комітети боротьби проти фашизму й війни, прагнули згуртувати всіх, хто виступав за свободу, демократію, інтереси народів.

Однак у той період комуністи, соціал-демократи, демократичні сили не змогли об'єднатися, щоб спільно заступити шлях фашизмові. Невдача у створенні єдиного фронту мала тяжкі наслідки. Після «кривавого травня» 1929 р., коли, за наказом начальника берлінської поліції К. Цергібеля та згодою на це імперського міністра внутрішніх справ К. Зеверінга й керівництва СДПН, була розстріляна першотравнева демонстрація [35], розкол у робітничому русі поглибився. Це призвело до нових поразок лівих сил, полегшило наступ фашизму, перетворення його в міжнародну небезпеку.

І все ж самовіддана антифашистська й антивоєнна боротьба комуністів, демократів не пропала марно. В роки другої світової війни вони були в перших лавах бійців свободи: і на полях битв, і у фашистських концтаборах, і в русі Опору, а отже, наблизили перемогу гуманізму над мракобіссям.

Одержано 25.11.88

Сообщение посвящено одному из неисследованных ранее сюжетов в истории мирового рабочего и демократического движения — подготовке и проведению Первого международного антифашистского конгресса.

[35] Kurz T. «Blutmai»: Sozialdemokraten und Kommunisten im Brennpunkt der Berliner Ereignisse von 1929.— Berlin, Bonn, 1988.— 177 s.

З історії церкви та атеїзму на Україні

Ю. М. Гамрецький (Київ)

Православна церква на Україні на зламі епох (1917—1918 рр.)

У статті висвітлюється ставлення церковників до революційних подій у 1917 р., показана підтримка клерикалами буржуазного Тимчасового уряду та його політики. Наведені численні факти виступів священнослужителів проти робітничо-селянської влади і перших її декретів, на підтримку сил контрреволюції. На основі конкретного матеріалу розкрита боротьба трудящих України проти церковного і монастирського землеволодіння, за владу Рад.

До Великої Жовтневої соціалістичної революції православна церква займала в Росії панівне становище і була одним з найбільших землевласників. У брошурі «До сільської бідноти» В. І. Ленін писав: «...У церков і монастирів — близько *шести* мільйонів десятин землі. Наші попи проповідують селянам некорисливість та помірність, а самі набрали собі правдою й неправдою величезну кількість землі» [1].

[1] Ленін В. І. До сільської бідноти. Пояснення для селян, чого хочуть соціал-демократи // Повне зібр. творів.— Т. 7.— С. 141.

В літературі наводяться різні дані про чисельність православного духовенства у Росії. За деякими свідченнями, на 1893 р. налічувалося близько 38 тис. православних священиків, 19 тис. дияконів і 75 тис. псаломщиків [2]. Отже, наприкінці XIX ст. так зване біле духовенство становило 132 тис. чол. У 1909 р. згідно із звітом обер-прокурора найсвятішого синоду в 52 869 церквах Російської імперії було 2 912 протоіереїв, 46 730 священиків, 14 670 дияконів і 43 518 псаломщиків. Тоді ж у 455 чоловічих монастирях налічувалося 19 569 монахів і послушників, а в 418 жіночих — 60 819 монахинь і послушниць, тобто загалом 80 388 чол. чорного духовенства [3]. В радянських енциклопедичних виданнях наводяться такі дані за 1912 р. — 110 434 чол. білого і 91 654 чол. чорного духовенства [4].

В країні напередодні Жовтневої революції налічувалося близько 80 тис. лише православних церков і молитовних будинків. Крім того, діяло багато релігійних установ інших віросповідань. Православним монастирям належав більш як мільйон десятин землі. В 1905 р. на кожного монаха чи монахиню в монастирях європейської частини території Росії припадало в середньому близько 40 дес. землі [5–6]. В роки, що передували революції, збільшилися як кількість монастирів, так і розміри земельних угідь, що належали їм. Зокрема, з 1900 до 1917 р. у країні було засновано 165 монастирів з виділенням їм землі. Лише протягом 1916 р. Микола II роздав монастирям та архієрейським будинкам 3609 дес. ріллі і лісу з фонду казенних земель.

На Україні напередодні революції діяв 131 монастир, яким належало понад 106 тис. дес. землі. В середньому на кожен з них припадало більш як 800 дес., однак були й такі великі землевласники, як Києво-Печерська лавра (6 450 дес.), Києво-Троїцький (5 712 дес.), Корсунський (Таврія, 5 447 дес.) або, наприклад, Григор'єво-Візюковський монастир на Херсонщині, що мав майже 26 тис. дес. Навесні 1917 р. Корсунському монастирю належало близько 250 голів худоби, майже 100 коней.

За даними В. Ф. Зибковця, на Україні налічувалося близько 20 тис. монахів і послушників. На кожного монаха чи монахиню припадало приблизно до 60 дес.[7]. До того ж монастирі мали й інші джерела прибутків, завдяки чому їх служителі вели безбідне життя. «Добре спасаються монахи, — писала газета «Вісті Ради селянських депутатів», — тільки не від гріхів, а «мирських» злиднів» [8].

За урядовою нормою кожна церква могла мати близько 100 дес. У дійсності ж нерідко це був мінімальний розмір її володінь. За даними С. М. Дубровського, він коливався від 250 до 1500 дес. [9] Загалом на Україні налічувалося 500 тис. дес церковних земель (без монастирських). Власністю церкви були свічкові заводи, підприємства по виготовленню предметів культу, готелі і будинки для прочан, які звільнялися від податку. Лише в Києві було 114 доходних будинків, що належали церкві.

Церква лицемірно зображала себе надкласовою нейтральною організацією, яку нібито не хвилюють мирські справи, оскільки її помисли

---

[2] Энциклопедический словарь. – СПб., 1893.— Т. XI — С. 263

[3] Новый энциклопедический словарь. – СПб (без року видання).— Т. 16. – С. 938.

[4] Большая советская энциклопедия.— М., 1931.— Т. 23.— С. 667; М., 1972.— Т. 8.—С. 550/1637; Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия — М., 1977.— С. 171; М., 1987.— С. 154

[5–6] Персиц М. М. Отделение церкви от государства и школы от церкви в СССР (1917—1919).— М., 1958.— С. 11.

[7] Зибковец В. Ф. Национализация монастырских имуществ в Советской России (1917—1921 гг.).— М., 1975.— С. 27, 162—165, 167—169

[8] Вісті Ради селянських депутатів (Скадра).— 1917 — 21 верес

[9] Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма — М., 1975 — С. 59.

звернені лише до неба. «...Не справою церкви є політичні устрої, — заявляли священики парафіян. — Церква — провісниця небес, провідниця на землю вічної обітниці. Вона стоїть на сторожі врятування не тимчасових політичних форм життя, не цінностей державних» [10–12]. Цей камуфляж був необхідний їй, щоб приховати справжню суть захисниці експлуататорського ладу, якому церква вірно служила.

Визнання Тимчасового уряду і підтримка його клерикалами не означали негайної повсюдної перебудови церковної служби. Ще певний час діяла інерція минулого і деякі церковники на місцях продовжували курити фіміам скинутому царю [12а]. Однак невдовзі дзвони всіх храмів вдарили на честь буржуазного Тимчасового уряду. Останній взяв під свою опіку православну церкву, дбаючи про її привілейоване становище. На утримання церкви з державного бюджету в 1917 р. виділялася величезна сума — понад 65 млн. крб. [13] Неодноразово місцевим властям надходили вказівки вжити заходів для охорони її власності. На відкритті 15 серпня 1917 р. Всеросійського помісного церковного собору міністр віросповідань А. В. Карташов оголосив урядове вітальне послання, в якому підкреслювався тісний союз держави і церкви. «Тимчасовий уряд, — зазначалося в ньому, — вважає себе таким, що близько стоїть до інтересів православної церкви» [14]. Єпархіальні з'їзди, які відбулися в країні, у свою чергу, схвалили і освятили діяльність уряду.

Узагальнюючи думки церковнослужителів, автор передової статті у «Всероссийском церковно-общественном вестнике» зазначав: «Ми раді вітати цю владу» [15–17]. Типовим за своєю спрямованістю і прийнятими рішеннями був єпархіальний з'їзд духовенства Полтавщини, який проходив 3—6 травня 1917 р. Він, як і всі інші подібні з'їзди, виступив на підтримку Тимчасового уряду, закликаючи «беззаперечно виконувати його розпорядження».

Церковники, схвалюючи загарбницьку політику Тимчасового уряду, одноголосно виступили за продовження війни «в непорушній згоді з союзниками» [18], проти вимоги більшовиків, яка знайшла широкий відгук серед народних мас, укласти справедливий мир без анексій і контрибуцій.

Ненавидячи партію пролетаріату та її вождя В. І. Леніна, клерикали фактично закликали до їх знищення. Єпархіальний з'їзд полтавського духовенства вважав «за необхідне вжити заходів для приборкання Леніна та його партії, не спиняючись і перед арештом» [19]. З церковних амвонів лунала лайка на адресу більшовиків, яких називали зрадниками і звинувачували в катастрофічному становищі країни та поразках на фронті.

Рішучу протидію церковників викликали прагнення селянства до організації, пробудження його суспільної активності, потяг до знань. В Кобеляках (на Полтавщині) вони виступили проти надання приміщень для мітингів [20]. У с. Бортники (на Поділлі) піп залякував селян репресіями. «Ви згадайте, — говорив він, — 1905 рік, скільки таких повісили, так і тепер буде» [20а]. В Погребищах (на Київщині) було розгорнуто справжню кампанію проти курсів по ліквідації неписьменності. «Священики вживали будь-яких заходів: насміхалися над учнями, а потім стали одверто в церкві говорити, що воля, земля — все те, про що

[10–12] Всероссийский церковно-общественный вестник.— 1917.— 25 апр.

[12а] ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 46, арк. 4, 7; спр. 49, арк. 30.

[13] Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия.— М., 1987.— С. 555.

[14] Власть народа (Москва).— 1917.— 17 авг.

[15–17] Всероссийский церковно-общественный вестник.—1917.—16 апр.

[18] Полтавский день.— 1917.— 6 мая.

[19] Там же.

[20] Дело народа (Петроград).— 1917.— 1 апр.

[20а] ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 41, арк. 81—82.

говорять на курсах, — дурниця»[21]. Різко засуджувалася й діяльність організацій трудящих, створених після Лютневої буржуазно-демократичної революції. Наприклад, у Дружківці місцевий піп у липні виступив проти Рад, прямо заявивши про необхідність їх розгрому[22].

Після липневих подій реакція перейшла в наступ. І розгулу активно сприяли й служителі церкви. Один з них — священик Левандовський у с. Куп'еваха Бахмутського повіту на Катеринославщині намагався спровокувати селян на виступ проти робітників. За його наказом скликали сход, на якому він повідомив про підготовку розгрому села робітниками сусідньої копальні. Селяни, занепокоєні цим повідомленням, вирішили захищати село. Кривавого конфлікту вдалося уникнути лише завдяки тому, що верх взяв здоровий глузд[23].

Церковна преса продовжувала публікувати зразки спасенних бесід, якими керувалися священики в своїх проповідях. За змістом вони були дуже примітивними. Однак їх автори переслідували цілком визначену мету — перетворити широкі маси трудящих на покірних виконавців волі властей. У них чітко проводилася думка про те, що війна повинна продовжуватися до переможного кінця і про укладення мирної угоди не може бути й мови. В одній з таких бесід зазначалося: «Солдати повинні слухати начальство і хоробро воювати», селяни — ретельно обробляти землю і вирощувати хліб, а робітники — «справно працювати, і не 8 годин, а скільки потрібно, не висуваючи надмірних вимог заробітної плати і не допускаючи ніяких страйків»[24]. Про поміщиків і фабрикантів у цих бесідах нічого не говорилося, оскільки, очевидно, церковники вважали, що вони повністю і ретельно виконують свій патріотичний обов'язок.

Таким чином, ще раз підтвердилася влучна характеристика соціальної функції священиків, яку дав В. І. Ленін: «Піп має утішати пригноблених, малювати їм перспективи (це особливо зручно робити без запоруки за «здійсненність» таких перспектив...) пом'якшення бідувань і жертв при збереженні класового панування, а тим самим примиряти їх з цим пануванням, відвертати їх від революційних дій, підривати їх революційний настрій, руйнувати їх революційну рішимість»[25].

На основі опублікованих зразків бесід клерикали створювали свої проповіді. Так, один з них — священик на Буровській копальні (поблизу Макіївки) на великдень переконував «шахтарів, щоб вони не просили у директора надбавки, а працювали у дві зміни»[26]. Справжню суть подібних звернень доброго «батюшки» «з пропозицією жити «по-божецьки», любити свого ближнього і підставляти праву щоку, коли вдарять по лівій», показав В. І. Ленін. Намагаючись залякати трудящих, церковники сумлінно виконували свою соціальну функцію. «Поміщики й купці слухають проповідь, продовжують утискувати й грабувати народ і захоплюються тим, як добре вміє «батюшка» утішати й заспокоювати «мужичків», — писав В. І. Ленін[27].

Безумовно, не слід розглядати всіх церковників як однорідну масу. Переважна частина духовенства, хоч і розглагольствувала про рівність і братерство, проте й не думала про докорінну перебудову суспільства, захищаючи привілеї буржуазії і поміщиків. Разом з тим деякі служителі церкви, особливо її нижчої ланки, щиро прагнули допомогти трудящим. Наприклад, священик Самолевський з м. Городка (на Поділлі) 30 квітня в церкві заявив, що попи і монахи — «кровопивці, грабіжни-

[21] Народня воля.— 1917.— 27 верес.
[22] Гончаренко Н. Советы Донбасса в 1917 году.— Сталино, 1957.— С. 77—78.
[23] Куранов Г. Советы на Артемовщине между Февралем и Октябрем 1917 года // Летопись революции.— 1927.— № 5—6.— С. 180.
[24] Всероссийский церковно-общественный вестник.— 1917.— 12 июля.
[25] Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 26.— С. 223.
[26] Известия Бердянского Совета Р. и С. Д.— 1918.— 18 янв.
[27] Ленін В. І. Листи з далека // Повне зібр. творів.— Т. 31.— С. 49.

ки, обманщики», які «стояли при владі, сміялись й знущались над народом» [27а]. На Черкаському повітовому з'їзді духовенства і мирян 13 липня 1917 р. виступив прапорщик Горбань, колишній псаломщик з с. Михайлівка. Він розповів, що, повернувшись з фронту в рідне село, побачив односельців, заляканих попом, які не знали про становище в країні. Горбань, «очевидно, примкнув до партії більшовиків», — дійшли висновку церковники, оскільки він звинуватив останніх у намаганні утримувати маси в темряві, щоб використовувати цей фактор у власних інтересах. «Народ, — заявив він, — завдяки вашим повчанням боїться агітаторів і переслідує їх; тепер не такий час, щоб боятися пекла, треба боятися кулеметів» [28].

Заохочуючи гоніння на партію більшовиків — справжнього захисника інтересів трудящих, церква водночас відверто захищала контрреволюціонерів, які намагалися реставрувати монархію і встановити в країні військову диктатуру. Після розгрому корніловського заколоту Всеросійський церковний поміснй собор прийняв 31 серпня звернення із закликом до милосердя — «щадити життя переможених, бо ніякої кривавої помсти не повинно бути в нинішній тяжкій міжусобиці» [29].

Одразу після повалення самодержавства в країні розгорнувся могутній революційний рух, в якому були представлені різні потоки — боротьба робітників за соціалізм, селянства — за землю, загальнодемократичний рух за мир і національно-визвольний рух пригноблених народів. Тоді ж набирала сили боротьба проти церкви — одного з оплотів самодержавства і великого землевласника.

Паразитичний спосіб життя переважної більшості священиків викликав негативне ставлення до них з боку трудящих. Попи, за свідченням селянина с. Стражгород Гайсинського повіту Подільської губернії А. М. Постоїка, користувалися земельними наділами «без контролю, а податок на ці землі платило товариство селян. Селяни ж і обробляли ці землі майже задарма, то за молитву, то за хрестини і весілля — словом, експлуатація попами селянської праці була не меншою, якщо не більшою за експлуатацію поміщицьку» [30]. Ось як, наприклад, характеризувала духовенство одна з місцевих газет: «Відмітна риса більшості священиків — приниженість перед сильними і чванлива гордовитість перед слабкими». Вони, як сказано в цій замітці, в своїй переважній масі уособлюють картину «хамства, що торжествує» [31]. Ще більш різко висловилася «Київська земська газета» від 21 жовтня: «Усім відомо, яку роль відіграє *більшість* батюшок на селі: українофобство, чорносотенство і контрреволюціонерство». Це визнавали газети, які не належали жодній соціалістичній партії і були далекими від народних мас.

По всіх губерніях країни прокотилася хвиля антицерковних виступів, яка набирала силу в міру переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Україна належала до тих регіонів, де ця боротьба набула особливої гостроти. Найбільш реакційно настроєних священиків виганяли з приходів, а їх земельні ділянки розподілялися між селянами. Буржуазна преса була занепокоєна численними фактами виселення попів з насиджених місць. Зокрема, в Київській епархії спостерігалося «в багатьох місцях недопущення селянами засіву церковної землі і вигнання священиків з їх приходів» [32].

Загальні збори селян с. Нові Петрівці Київського повіту, які відбулися 27 квітня, обговорювали питання про відчуження землі і будівель Межигірського Преображенського монастиря. «Це було б заслу-

[27а] ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 57, арк. 32—33.
[28] Черкасская воля.— 1917.— 20 июля
[29] Верхнеднепровская народная газета.— 1917.— 29 сент.
[30] Корзун М. С. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов. X век — 1917 год.— Минск, 1984.— С. 241
[31] Известия Александровского уездного земства.— 1917.— 12 окт.
[32] Всероссийский церковно-общественный вестник.— 1917.— 2 авг

женою карою та тут кріпосницьку працю, яка обливалася потом і кров'ю наших батьків»[33], — зазначалося в одноголосно прийнятому рішенні сільського сходу.

Аналогічні повідомлення з Київської губернії надходили в головне управління в справах міліції Тимчасового уряду влітку та восени 1917 р. Так, за рішенням Ботвинського сільського комітету (Уманський повіт) у червні 1917 р. було вигнано місцевого священика, а церковну землю розподілено між селянами[34]. Такі ж факти мали місце в серпні — вересні 1917 р. у Бердичівському, Звенигородському, Київському, Радомисльському та Черкаському повітах[35].

Єпископ подільський і брацлавський Митрофан у зверненні до губернського комісара Тимчасового уряду від 31 травня скаржився на те, що в с. Холодовка Брацлавського повіту селяни вигнали попа. Аналогічні випадки відбулися в с. Тишковка Гайсинського повіту і Полтанок Ямпільського повіту. «Крім вказаних випадків, — зазначав єпископ, — у деяких інших приходах Подільської губернії були випадки самовільних усунень парафіянами священиків»[36]. Єпископ, посилаючись на відповідне розпорядження Тимчасового уряду про невтручання сільських та інших комітетів у церковне життя, просив вжити рішучих заходів для припинення таких «самоуправних дій».

Однак цей рух уже неможливо було припинити. Збереглася скарга, надіслана в липні священиком Нестеренком з с. Заставець Літинського повіту в міністерство юстиції, про такі ж дії місцевого сільського комітету. Аналогічний комітет с. Новоселки Летичівського повіту також розпоряджався церковними землями на свій розсуд, а селяни с. Саврань Ямпільського повіту закрили церкву[37]. Священик з с. Тополівка Гайсинського повіту Подільської губернії повідомляв у липні волосній управі, що збори селян постановили «цю церковну землю відібрати в причту і розділити між собою»[38]. Волинякономи приймали рішення про розподіл церковних і монастирських лісів і земель, розпоряджались урожаєм зернових і сінокосами[39].

Незважаючи на втручання властей, антиклерикальні виступи на Поділлі восени 1917 р. перетворилися на справжню війну, спрямовану на ліквідацію церковного і монастирського землеволодіння. З різних повітів у жовтні 1917 р. надходили відомості про конфіскацію і розподіл селянами церковних земель[40].

Численні випадки захоплення церковних і монастирських земель мали місце в Херсонській і Таврійській губерніях, на Волині і Полтавщині[41]. Голова виконкому Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів більшовик С. Л. Козирав у своїх спогадах такий цікавий факт. Селяни с. Мала Перещепина наприкінці березня заарештували місцевого попа, погрожували і дії якого викликали обурення парафіян.

Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сб. документов и материалов.— К., 1957.— Т. 1.— С. 91

[34] Крестьянское движение в 1917 году.— М.; Л., 1927.— С. 109

[35] Там же.— С. 110, 171, 230, 287; Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г.— февраль 1918 г.): Сб. документов и материалов.— К., 1957.— С. 240, 293; Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад. 1917—1920 рр.: Зб. документів та матеріалів.— Черкаси, 1957.— С. 49, 58, 63

[36] ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 41, арк. 39

[37] Крестьянское движение в 1917 году.— С. 173, 174.

[38] Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине.— Т. 1.— С. 847

[39] ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 43, арк. 41, 58, спр. 45, арк. 129; спр. 48, арк. 28; спр. 50, арк. 144

[40] Боротьба за владу Рад на Поділлі (вересень 1917 р.— лютий 1918 р.): Документи і матеріали.— Хмельницький, 1957.— С. 128—129, 220—221; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине.— Т. 1.— С. 856

[41] Крестьянское движение в 1917 году.— С. 22, 23, 236, 287, 337, 343; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине.— Т. 1.— С. 249, 252, 775, 821; Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине (февраль 1917 г.— март 1918 г.): Сб. документов и материалов.— Николаев, 1957.— С. 114

Вони звернулися у Полтавську Раду з проханням замінити його іншим, однак їм запропонували клопотатися про це у відповідній інстанції. «Селяни заявили, що вони ніякої іншої влади, крім Рад, не визнають і з попом більше возитися не будуть» [42]. Вважаючи вигнання священика акцією протизаконною, архієрей вимагав його повернення для виконання своїх обов'язків. Однак селяни ігнорували це розпорядження, і піп у село більше не повернувся [43].

В Ананіївському повіті в квітні було заарештовано священика, а його земельна ділянка за рішенням Перелетського сільського комітету передана селянам [44]. Ковтунянський сільський комітет (Золотоніський повіт) прийняв постанову про те, що «монастирської земельної власності не повинно бути; що всі землі монастирські повинні перейти селянам» [45]. Комітет не обмежився цим, а почав втілювати її в життя, заборонивши монастирю користуватися землею, що раніше належала йому.

На думку Є. С. Осипової, в березні—квітні 1917 р. антиклерикальному «руху були притаманні мирні форми боротьби. В цей час селяни ще прагнули домовитися з духовенством про здавання землі в оренду, вимагали зменшення орендної плати за землю, сіножаті, ліси або повернення орендних грошей» [46–47].

Деякі факти свідчили, що там, де вплив пролетаріату був особливо сильним, боротьба проти духовенства набула великого розмаху одразу після повалення самодержавства. В березні і, особливо, квітні поширеним явищем стало захоплення селянами церковних і монастирських земель.

Ще на початку квітня 1917 р. благочинний 5 округу Старобільського повіту доповідав харківському архієпископу про те, що в одному з сіл у місцевого священика відібрали ключі від церкви. Харківська духовна консисторія відповіла йому, що такі випадки мали місце «не лише в Старобільському повіті, а в усіх повітах Харківської єпархії» [48].

За неповними даними, протягом березня—квітня з 8 сіл Харківщини були вигнані священики. З 72 селянських виступів, які відбулися в березні — квітні 1917 р., 18, або 25%, а в травні — червні з 220 — 42 (20%) були спрямовані проти місцевого духовенства [49].

В міру переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну антиклерикальна боротьба на селі посилювалася. Лише за два місяці (липень-серпень) у Харківській губернії відбулися 20 випадків захоплення селянами церковних і монастирських земель [50]. Такі факти були особливо характерними для осені 1917 р.

Тимчасовий уряд намагався протидіяти цьому масовому руху. Головне управління в справах міліції видало 7 жовтня відповідний циркуляр, в якому називалися «численні донесення про посилення останнім часом збройних нападів на монастирі і приходські церкви» і в зв'язку з цим місцевим властям наказувалося встановити «пильну охорону церков і монастирів та їх майна...» [51–52]. Незважаючи на звернення

---

[42] Архів Полтавського державного краєзнавчого музею, спр. 138, арк. 14.

[43] Козюра С. Л. В Полтавській Раді // Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні: Зб. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції.— К., 1957.— С. 455—456.

[44] Персиц М. М. Указ. соч.— С. 36; Вопросы истории — 1964.— № 6 — С. 69.

[45] Вільне слово.— 1917.— 21 черв.

[46–47] Вопросы истории.— 1964.— № 6.— С. 69.

[48] Решодько П. Ф. Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917 — 1918 рр.).— Харків, 1972.— С. 43.

[49] Там же.— С. 53, 66—67.

[50] Решодько П. Ф. Виступи селян Харківщини проти духовенства в 1917 р. // Укр. іст. журн.— 1962.— № 3.— С. 84.

[51–52] Крестьянское движение в 1917 году.— С. 423.

собору до своїх «чад» з вимогою не зачіпати майно священиків, не забирати церковну і монастирську землю, на загрозу ослушникам усіма карами небесними, трудяще селянство повсюдно продовжувало захоплювати землі і розподіляти сільськогосподарський інвентар.

Хоча основна частина селянських виступів мала антипоміщицький характер, однак досить відчутною була й питома вага антиклерикальної боротьби (6,9% від загальної кількості виступів на Україні) [53]. Щоправда, ці дані одержані лише на основі підрахунків свідчень, опублікованих в збірниках документів. У цілому ж по країні відбулося 3% таких виступів [54].

Назріла потреба зібрати ці факти по всіх губерніях України, відповідно їх згрупувати і проаналізувати, щоб відтворити цілісну картину антицерковних виступів селянства.

Особливого розмаху рух за перехід церковних і монастирських земель до рук трудящого селянства набув після прийняття II Всеросійським з'їздом Рад Декрету про землю, в якому було чітко сказано, що приватна власність на землю, в тому числі монастирську і церковну, ліквідується назавжди і остання переходить у розпорядження волосних земельних комітетів та повітових Рад селянських депутатів.

З переростанням буржуазно-демократичної революції в соціалістичну посилювалася контрреволюційна роль церкви. В центральному органі партії більшовиків було опубліковано статтю М. О. Скрипника «Ворона піднімається», присвячену активізації клерикалів. У ній зазначалося: «Не за страх, а за совість творить духовенство чистокровну буржуазну справу — проповіді проти соціалізму або обман народних мас «християнським соціалізмом», проповіді з амвону проти більшовиків та інтернаціоналізму і соборні відозви на захист війни і з наклепами на революційних солдатів, проповідь соціального миру і припинення класової боротьби (безумовно, лише з боку робітників і селян), наклепницька кампанія і в пресі і в проповідях проти пролетаріату за його «нерозсудливі домагання» і проти селянських «грабежів» поміщицьких земель і т. п., всіма способами, всім розумінням» [55]. В статті було чітко сформульовано позицію РСДРП(б) щодо релігії і церкви.

Перемогу повсталого народу в жовтні 1917 р. і перехід влади до рук трудящих церква зустріла вкрай вороже. Як відомо, керівники церковного собору, який відбувався тоді в Москві, всіляко допомагали контрреволюції. В посланні священного собору російської православної церкви, опублікованому в пресі, борці за перемогу справи революції названі «зрадниками батьківщини», а події, які відбувалися в країні, охарактеризовані як «біснуюче безбожжя». Незважаючи на те, що вже майже місяць існувала влада робітників і селян, в посланні говорилося, що «досі не народилася ще влада воістину народна, гідна одержати благословіння церкви православної» [56]. Трудящих закликали відмовитися від революційної боротьби і підтримки влади Рад. Патріарх Тихон наклав анафему на робітничо-селянську владу і в зверненні «До вірних чад православної церкви» закликав їх «з недолюдками не вступати ні в яке спілкування», інакше їх спіткає кара небесна [57]. Цими вказівками намагалися керуватися священики на місцях, однак їх проповіді, особливо спрямовані проти влади Рад, зустрічали рішучий протест народних мас. «Тих попів, які проповідують проти влади селян і робітників, необхідно гнати в три шиї, — писав селянин М. Янчук у катеринославську газету «Голос солдата» про попа Семена з свого се-

[53] Лях Р. Д. Характер селянських виступів на Україні в 1917 році // Питання історії СРСР.— Харків, 1975.— Вип. 19.— С. 117.

[54] Дубровский С. Крестьянство в 1917 г.— М.; Л., 1927.— С. 56; Аграрная революция.— М., 1928.— Т. II.— С. 175.

[55] Рабочий путь.— 1917.— 30 сент. (13 окт.).

[56] Всероссийский церковно-общественный вестник. — 1917. — 21 нояб.; Известия Александровского уездного земства.— 1917.— 30 нояб.

[57] Знамя Христа.— 1918.— 17 (4) февр.— № 3—4.— С. 8.

ла. — В багатьох місцях селяни це зробили, а де ще не зробили, то хай товариші солдати, повернувшись додому, негайно і нещадно виганяють подібних «отців» Семенів, щоб вони не кидали в маси чорне сім'я проти народної влади, влади селян і робітників» [58].

Все, що було спрямовано проти влади Рад, проти соціалістичної революції, проти інтернаціональної згуртованості робітників і селян, освячувалося церквою. Переважна більшість служителів культу на Україні після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді стала з церковних амвонів проголошувати заздоровницю Центральній раді. Лише окремі представники духовенства поминали Тимчасовий уряд [59]. Основна частина священників, керуючись постановою створеної на Україні православної церковної ради, мала молитися за «боголюбиву і богохранниму державу, її вищу владу — всеукраїнську Центральну раду і все українське військо» [60].

Антинародні дії Центральної ради, спрямовані на створення буржуазної Української республіки, зустріли в російського духовенства розуміння і підтримку. Її проголошення, на думку клерикалів, «пояснюється і виправдовується» [61], а звістка про III універсал була співчутливо сприйнята значною частиною духовенства [62]. Російська православна церква, всіляко схвалюючи контрреволюційну політику Центральної ради, вітаючи її антирадянську спрямованість, водночас негативно поставилася до ідеї автокефалії — виділення української церкви як автономної одиниці. Однак ці внутрішні суперечності не заважали їм бути в одному контрреволюційному таборі, виступати єдиним фронтом проти влади трудящих.

Декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», прийнятий Раднаркомом РСФРР 20 січня 1918 р., підтвердив положення Декрету «Про землю», що стосувалися ліквідації земельної власності церкви і монастирів. Субсидування церкви за рахунок держави відмінялося, будь-які національно-релігійні привілеї та обмеження ліквідовувалися, школа відокремлювалася від церкви, посади законовчителів усіх віросповідань скасовувалися, юридично визнавався лише цивільний шлюб. Радянська влада вперше в історії людства гарантувала справжню свободу совісті громадян нашої країни, оголосивши релігію приватною справою. Священнослужителі одержали можливість вільного виконання релігійних обрядів, якщо вони не порушували при цьому громадський порядок і не обмежували права громадян. До тексту Декрету на пропозицію В. І. Леніна було внесено сформульоване нами доповнення про передачу споруд і предметів, призначених для богослужбових цілей, «у безкоштовне користування відповідних релігійних товариств» [63]. Висока оцінка декрету була дана Генеральним секретарем ЦК КПРС М. С. Горбачовим на зустрічі 29 квітня 1988 р. з Патріархом Московським і всія Русі Пименом та членами Синоду Російської православної церкви. Цей декрет, зазначив М. С. Горбачов, «знаменував собою крутий поворот у церковно-державних відносинах, які склались у Росії», і «відкрив перед церквою можливості здійснювати свою діяльність без будь-якого втручання ззовні» [63а].

Більшовицька преса на Україні роз'яснювала основні положення цього важливого декрету, який спочатку називався «Про свободу совісті, церковні та релігійні громади». В газетах комітетів РСДРП(б) і Рад вміщувалися численні матеріали, присвячені справжній суті церк-

---

[58] Голос солдата.— 1918.— 2 марта (17 февр.).
[59] Вісті. Ради селянських депутатів.— 1917.— 7 груд.
[60] Киевлянин.— 1917.— 10 дек.; Вісті Ради селянських депутатів.— 1917.— 14 груд.
[61] Всероссийский церковно-общественный вестник.— 1917.— 21 дек.
[62] Там же.— 24 нояб.
[63] Декреты Советской власти.— М., 1957.— Т. I.— С. 374.
[63а] Рад. Україна.— 1988.— 1 трав.

ви і релігії та ставленню до них більшовицької партії і Радянської держави. Так, у редакційній статті під назвою «Церква і держава», опублікованій 28 січня 1918 р. в органі ЦВК Всеукраїнської Ради робітничих і солдатських депутатів, докладно роз'яснювався зміст декрету і підкреслювалося, що «опублікований декрет буде неухильно проводитися»[64]. А в передовій статті «Чорна рать», вміщеній 15 лютого в газеті «Донецкий пролетарий», різко засуджувалася контрреволюційна діяльність реакційного духовенства, яке не визнавало Радянської влади.

Ради схвалили прийняття цього декрету. Зокрема, солдатська секція Харківської Ради 18 лютого 1918 р. вітала декрет «Про звільнення держави від обов'язкового співжиття з церквою» і прийняла його одноголосно[65]. 19 лютого підтримали цей важливий крок робітничо-селянського уряду, спрямований на духовне розкріпачення широких мас трудящих, учасники пленарного засідання Кам'янської міської Ради робітничих депутатів. Вони також «підкреслили всю брехливість елементів духовенства про поневолення релігії, яке нібито настало з створенням декрету про свободу совісті»[66].

Для виконання урядового декрету місцеві Ради розробляли спеціальні інструкції та роз'яснення. Так, у відповідному циркулярі комісара освіти Донецько-Криворізької республіки, опублікованому 6 березня 1918 р. у харківських «Известиях Юга», повідомлялося, що «посади законовчителів усіх віросповідань ліквідовані з 1 січня 1918 р.»[67]. Педагогічним радам шкіл, де викладалося релігійне віровчення, пропонувалося звільнити їх з роботи з виплатою місячної вихідної допомоги.

У тісному союзі з церковниками виступала основна партія контрреволюції — кадетська, яка об'єднувала поміщиків, монархістів і чорносотенців. На виборах до всеросійських Установчих зборів реакційні кола виступали під гаслом «За віру і порядок». «Партія народної свободи», намагаючись спекулювати на почуттях віруючих, використовувала їх у своїх контрреволюційних планах. Припинення державних асигнувань на утримання церков і на здійснення релігійних обрядів кадети оголосили «гонінням на церкву» і пророкували, що ця акція дасть їй «нову і грізну силу», яку відчують насамперед народні комісари. Церква, загрожували вони, в боротьбі проти Радянської влади використає «весь свій моральний авторитет» і пустить у хід «всю свою організацію, що складалася віками»[68].

Цікаво, що меншовики, які видавали себе за послідовних марксистів, справжніх соціалістів, ворогів церкви і релігії, до вказаного декрету поставилися негативно. Не висуваючи ніяких аргументів, вони вважали прийняття цього документа актом передчасним і, по суті, виступали на захист церковників, висловлюючи жаль з приводу того, що робітничо-селянська влада не бажала співробітничати з останніми, а головне — позбавила їх матеріальної підтримки. Харківський «Наш Юг» у передовій з цього приводу писав: «Прийшли більшовики і з плебейською грубістю наступили на церкву своїм важким чоботом»[69]. Декрет, твердили меншовики та есери, «не може бути визнаний своєчасним, що відповідає завданням моменту»[70]. Він, нібито, посилить контрреволюцію, сприятиме об'єднанню всіх ворогів влади Рад.

---

[64] Вісник УНР. - 1918.— 28 січ.

[65] Жизнь.— 1918.— 20 февр.

[66] Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сб. документов.— К., 1957.— Т. 3.— С. 460.

[67] Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1927: Зб. документів і матеріалів.— К., 1979.— С. 69.

[68] Думова Н. Г. Кадетская контрреволюция и ее разгром (октябрь 1917—1920 гг.) — М., 1982 — С. 87.

[69] Наш Юг.— 1918.— 31 янв. (13 февр.)

[70] Известия елисаветградских социалистов.— 1918 — 20 (7) февр.

Однак це уявне піклування про владу трудящих було відображенням їх концепції про несвоєчасність соціалістичної революції і тривалий розвиток Росії по буржуазному шляху. Тому вони активно виступали проти всіх заходів Радянського уряду, спрямованих на дальший розвиток соціалістичної революції, зміцнення влади Рад.

У церковників декрет робітничо-селянського уряду викликав обурення. Учасники московського собору звернулися з особливою відозвою до всіх віруючих, в якій закликали їх всіляко перешкоджати втіленню в життя його основних положень. Рішення собору були спрямовані на те, щоб викликати ненависть віруючих до Радянської влади, видати боротьбу з нею за релігійну війну проти безбожників, спровокувати безпорядки. «Краще кров свою пролити і удостоїтися вінця мученицького, ніж допустити віру православну ворогам на наругу»[71].

Проти декрету організовували хресні ходи, провокаційні демонстрації. Вони відбулися в ряді міст країни, у тому числі в Харкові та Одесі[72]. Загалом контрреволюційному духовенству вдалося спровокувати понад 1400 кривавих сутичок, під час яких загинули 138 представників Радянської влади[73]. Як відзначив М. С. Горбачов на згаданій зустрічі з вищими церковними діячами, «не все складалося легко і просто в сфері державно-церковних відносин. Не всі ієрархи зуміли відразу розібратись у суті декрету. Потрібен був час для осмислення закладених у ньому ідей»[73а].

Реакційно настроєні церковники оголосили справжню війну новій владі. Під головуванням харківського митрополита Антонія в середині лютого 1918 р. відбулися збори законовчителів і представників батьківських комітетів навчальних закладів міста, які прийняли таку постанову: «Викладання і вивчення закону божого в світській школі — нижчій, середній і вищій, як державній, так і приватній, повинно продовжуватися як *обов'язкового* предмету для всіх сповідань, як християнських, так і нехристиянських»[74].

Подібні збори відбулися в ряді міст. Багаті парафіяни Троїцького приходу в Катеринославі на чолі з священиком Шнуровим зібралися в Маріїнській жіночій гімназії 15 лютого і заявили про невизнання декретів Раднаркому, зокрема декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, і закликали до захисту старих порядків «зі зброєю в руках»[75]. З Полтави повідомляли, що «духовні батьки» виступили проти «революційної влади, прищеплюють те ж і молодому поколінню...»[75а].

15 березня 1918 р. на зборах правління церковно-парафіяльних рад Харкова було висловлено протест «з приводу припинення викладання закону божого»[76]. Спеціальній делегації доручалося повідомити Раді робітничих і солдатських депутатів про незгоду з цим і наполягати на скасуванні вказаного розпорядження і продовженні занять. Наступного дня місцеві «Известия Юга» опублікували постанову державної комісії по освіті, згідно з якою посади законовчителів ліквідовувалися, щоправда з 1 лютого, а за березень передбачалася виплата їм заробітної плати[77]. Очевидно, в Раді харківським церковникам було дано відповідне роз'яснення. Проте керівник делегації протоієрей Пічета намагався ввести в оману парафіян, заявивши, що нічого в Раді не вдалося з'ясувати.

[71] Южная почта (Харьков).— 1918.— 1 (14) февр.
[72] Плаксин Р. Ю. Крах церковной контрреволюции 1917—1923.— М., 196[illegible]. С. 68, 70.
[73] Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия.— С. [illegible]2
[73а] Рад. Україна.— 1988.— 1 трав.
[74] Жизнь.— 1918.— 24 февр.
[75] Голос солдата.— 1918.— 26 февр.; Звезда.— 1918.— 27 февр.
[75а] Вісті Ради.— 1918.— 29 (16) февр.
[76] Возрождение.— 1918.— 24 марта.
[77] Известия Юга.— 1918.— 16 марта.

Діяльність державних органів по виконанню Декрету викликала шалений опір реакціонерів і мракобісів, які ігнорували заходи нової влади щодо реорганізації системи народної освіти. Вони посилено пропагували тезу про те, що «школа повинна бути поза політичною боротьбою партій»[78]. Тим самим церковники намагалися утримати молодь на позиціях аполітичності, зберегти свій вплив на школу і відірвати її від життя та участі в будівництві нового суспільства. У відповідь на такі дії Полтавської ради навчальних закладів і місцевого духовенства міська Рада постановила, що «не може допустити, щоб така важлива справа, справа ведення шкільного життя перебувала в руках органу, який не стоїть на радянській платформі»[79]. Комісаріат по народній освіті при Полтавській Раді визнав за необхідне вилучити церковно-парафіяльні школи з підпорядкування священнослужителям і прирівняти ставку вчителів цих шкіл до зарплати викладачів земських закладів.

У загальному хорі голосів ворогів миру — від буржуазії до її підспівувачів — меншовиків та есерів — особлива роль належала православній церкві. На словах виступаючи за мир і благоденство, вона водночас освячувала грабіжницькі війни і вірно служила правлячим класам.

Коли ж влада перейшла до рук трудящих, які виступали за припинення імперіалістичної бойні і підписання давно очікуваного миру, церква стала його рішучим противником.

17 листопада церковний собор, який проходив у Москві, засудив миролюбну політику Радянського уряду, заявивши, що його представники «не можуть бути визнані правомочними в справі ведення мирних переговорів»[80]. На думку його учасників, останні можна було вести лише в разі заміни влади Рад іншим урядом, безумовно буржуазним.

Спеціальне пастирське послання патріарха Московського і всія Русі Тихона від 18(5) березня 1918 р. з приводу підписання Брестського миру переслідувало цілком визначену мету — зірвати мир, щоб потопити революцію в крові. Патріарх заявляв, що «церква не може благословити укладений нині від імені Росії ганебний мир»[81].

Трудящі активно підтримували заходи Радянського уряду, спрямовані проти церкви як великого земельного власника, проти намагання духовенства утримати в своїх руках справу народної освіти і його намірів продовжувати справляти вирішальний вплив на весь життєвий уклад населення. Виступаючи проти влади Рад, різко засуджуючи її внутрішню і зовнішню політику, церква протиставляла себе народним масам і опинилася в таборі контрреволюції.

Проте ганебну роль захисника інтересів експлуататорських класів церковники намагалися применшити, показати себе у викривленому вигляді. Але численні факти безпосередньої участі служителів церкви на боці білогвардійців повністю викривають справжню суть більшості з них як вірних і послідовних захисників світу насильства та експлуатації. Духовенство подавало матеріальну допомогу контрреволюції, брало участь в організованих нею змовах і безпосередньо із зброєю в руках боролося за збереження буржуазно-поміщицького ладу. Навіть самі церковники не можуть приховати цієї очевидної істини. «Наша церква в особі частини її правлячої ієрархії і частини духовенства,— писав «Журнал Московской патриархии»,— пройшла всі стадії заперечення, опору і навіть прямої боротьби з революцією та її змінами в житті країни. Це не було лише теоретичне заперечення чи пасивне не-

[78] Вісті Ради.— 1918.— 29 (16) февр.
[79] Там же.— 21 (8) февр.
[80] Власть народа (Москва).— 1917.— 18 нояб.; Южная мысль (Одесса).— 1917.— 24 нояб.
[81] Приднепровский край.— 1918.— 26 (13) марта.

прийняття, то була гостра і пряма боротьба. В результаті цього церква втратила мільйони віруючих»[82–83].

Запеклі вороги влади Рад втекли за кордон, де продовжували антирадянську діяльність. На Карловацькому соборі (1921 р.) було прийнято рішення «засудити псевдовчення соціалізму і найбільш послідовну форму його — більшовизм або комунізм як вчення антихристиянське в своїй основі» і заклик до боротьби проти Радянської влади[84].

Тільки тоді, коли багато ворогів соціалістичної революції остаточно переконалися в тому, що влада робітників і селян у роки громадянської війни витримала випробування на міцність, коли всі спроби реставрації старого ладу зазнали краху, коли церковники наочно побачили, як самовіддано її захищають широкі маси трудящих, вони зрозуміли всю безперспективність планів її повалення. Воювати проти Радянської влади — означало вести війну проти власного народу. Тому частина духовенства, особливо нижчого, почала закликати віруючих до лояльного ставлення до робітничо-селянської влади, до співробітництва з нею. На цей шлях стали й деякі представники вищого духовенства на чолі з патріархом Тихоном.

Такою була справжня роль церкви в період краху старого світу і становлення нового, соціалістичного суспільства.

Патріотична роль церкви в роки Великої Вітчизняної війни, її миротворча діяльність і вклад в боротьбу за ядерне роззброєння на сучасному етапі, активна підтримка внутрішньої і зовнішньої політики нашої країни поклали початок новому етапу взаємовідносин церкви й держави, етапу, основаному на ленінських принципах ставлення до церкви, релігії та віруючих. Про це свідчить відзначення 1000-ліття запровадження християнства на Русі, яке набуло не тільки релігійного, а й широкого суспільно-політичного звучання.

Одержано 11.09.87.

В статье освещено отношение церковников к революционным событиям в 1917 г., показана поддержка клерикалами буржуазного Временного правительства и его политики. Приведены многочисленные факты выступлений священнослужителей против рабоче-крестьянской власти и первых ее декретов, в поддержку сил контрреволюции. На основе конкретного материала раскрыта борьба трудящихся Украины против церковного и монастырского землевладения, за власть Советов

[82–83] Журнал Московской патриархии.— 1966.— № 9.— С. 79.

[84] Мухачев Ю. В. Идейно-политическое банкротство планов буржуазного реставраторства в СССР.— М., 1982.— С. 50.

М. С. Камінчук (Київ)

Участь інтелігенції УРСР у роботі міжнародних науково-технічних організацій (1976—1985 рр.)

На значному фактичному матеріалі розкривається участь науково-технічної інтелігенції республіки у міжнародних організаціях, що розв'язують актуальні питання розвитку світової економіки, техніки та технології, а також енергетики та охорони навколишнього середовища, у 1976—1985 рр. Показані як позитивні моменти такої участі, так й недоліки, що мали місце у той час.

Одним з важливих напрямів зовнішньополітичної діяльності КПРС та Радянський уряд вважають ширше використання можливостей міжнародного поділу праці, розвиток економічного і науково-технічного співробітництва. Такий підхід, відповідаючи ленінському заду му «черпати обома руками хороше з-за кордону»[1], здійснюється з метою надання економіці країни більшої динамічності, збалансованості й передбачає максимальну сприйнятливість до науково-технічного прогресу, своєчасне встановлення, ефективне використання закуплюваного на капіталістичному ринку обладнання.

Значну роль у виконанні накреслень партії по розвитку взаємовигідного співробітництва із зарубіжними країнами, в діяльності міжнародних організацій відіграє науково-технічна інтелігенція країни, важливою складовою частиною якої є інтелігенція Української РСР.

І якщо процес науково-технічного співробітництва Союзу РСР з країнами світу, участь нашої держави в діяльності міжнародних організацій висвітлені досить широко в радянській історіографії, то праць, у яких би безпосередньо досліджувалися вклад науково-технічної інтелігенції в цю важливу справу, а також її місце та роль у даному співробітництві, як у країні в цілому, так і в республіці, практично нема.

Прагнучи частково заповнити цю прогалину, автор робить спробу показати участь інтелігенції республіки протягом 1976—1985 рр. в тих міжнародних організаціях, які покликані розв'язувати, по-перше, питання економіки, техніки, технології, по-друге — проблеми енергетики, охорони навколишнього середовища, використання ресурсів світового океану.

Інтелігенція УРСР, здійснюючи в досліджуваний період активну роботу по розширенню довгострокового, стабільного, взаємовигідного міжнародного економічного та науково-технічного співробітництва, розширювала і вдосконалювала разом з тим форми і напрями участі в діяльності міжнародних організацій. За цей час було пройдено складний шлях, який майже недосліджений, від взаємокорисних контактів, обміну малочисельними делегаціями до довгострокового двоі багатостороннього науково-технічного співробітництва.

Навіть на фоні загального застою народногосподарського комплексу країни, в умовах жорсткого зовнішньополітичного тиску з боку адміністрації США та ряду країн — членів НАТО, які намагалися обмежити, а з деяких напрямів і перервати їх співробітництво з СРСР в галузі науки і техніки, ученим УРСР вдалося продовжити спільні роботи

[1] Ленін В. І. План статті «Чергові завдання Радянської влади» // Повне зібр. творів.— Т. 36.— С. 522.

ISSN 0130—5247. Укр. іст. журн., 1989, № 11

з науково-виробничими центрами країн — учасниць Європейської Економічної Комісії (ЄЕК) ООН — Італії, Фінляндії, Швеції, Данії, зберегти стабільними зв'язки з науковими центрами Франції. По окремих взаємовигідних наукових напрямах на рівні 70-х років залишалися відносини з Японією, а також по ряду наукомістких проблем із США. На кінець 1985 р. по багатьох сучасних технічних проблемах стало розширюватися науково-технічне співробітництво з науковими закладами ФРН.

Одним з найважливіших напрямів діяльності інтелігенції республіки в розглядуваних нами взаємозв'язках була участь у роботі тих організацій, які займалися економічними та технологічними питаннями. З кінця 70-х років невпинно зростала не лише загальна чисельність учених і спеціалістів з Української РСР, які брали участь у сесіях їх основних та допоміжних органів, а й збільшувалася кількість міністерств і відомств республіки, що делегували своїх представників на ці сесії. Так, якщо у 1976 р. у заходах Європейської Економічної Комісії ООН брали участь співробітники Держплану, Мінвуглепрому, Академії наук, МЗС УРСР, то вже у 1985 р. поряд з названими установами своїх представників систематично направляли туди Міненерго, Мінчормет, Держбуд, Мінводгосп, Мінсільгосп та ін.

Розширювали творчі відносини з відповідними комітетами та органами міжнародних організацій спеціалісти виробничих підприємств та організацій, дії яких відповідали вимогам партії і були спрямовані на піднесення ролі та відповідальності галузевих міністерств і відомств у розвитку зовнішньоекономічного співробітництва [2].

В досліджуваний період учені та спеціалісти з України стали ширше брати участь в міжнародних науково-технічних форумах, чим сприяли посиленню ролі міжнародних науково-технічних організацій як у розв'язанні важливих світових проблем, так й удосконаленні вітчизняного виробництва. Науково-технічні досягнення Української РСР у фундаментальних науках, вклад інтелігенції УРСР у розвиток світової науки в галузі технічної фізики, матеріалознавстві, біології, теоретичної медицини та ін. дали змогу вченим і фахівцям республіки на середину 80-х років не тільки брати участь у роботі міжнародних науково-технічних організацій, а й займати в деяких з них провідні позиції, здійснювати організаційні функції в комітетах, комісіях, семінарах.

Значну роль в цій діяльності відігравали вчені та спеціалісти АН УРСР. Так, значно розширилися й стали більш досконалими форми співробітництва між спеціалістами всесвітньовідомого Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона (ІЕЗ) АН УРСР і членами Міжнародного інституту зварювання (МІЗ) [3]. З року в рік зростала чисельність делегацій, інтенсифікувався обмін матеріалами, що містили дані про наукові досягнення. Це значною мірою підносило авторитет республіканської наукової установи, її провідних учених та спеціалістів [4]. Високий науково-технічний рівень і оригінальність розробок, що здійснювалися останніми, дав змогу патонівцям з початку 80-х років продати фірмам США, Англії, Франції, Японії, Швеції та деяких інших капіталістичних країн близько 50 ліцензій на документацію по зварюванню високолегованих сплавів, нових технологій в електрометалургії, а також виготовленню унікального електрозварювального обладнання, автоматичних комплексів детонаційного напилення і печей електрошлакового переплавлення. Це дало прибуток державі на суму 30 млн.

---

[1] Матеріали XXV з'їзда КПРС: Стенограф. отчет.— М., 1976.— Т. 1.— С. 82

[2] Междунар. конференция, посвященная 100-летию изобретения сварки. Лондон, 9—12 сент. 1985 // Автоматич. сварка.— 1986.— № 5.— С. 77.

[3] Старченко Е. Г., Курлапов С. А. Рабочее заседание Комиссии Международного института сварки. Москва, окт. 1984 // Автоматич. сварка.— 1985.— № 6.— С. 77.

інвалютних карбованців [5]. Участь у роботі XXV конгресу МІЗ, який проходив у 1982 р. в Югославії (м. Любляна) по темі «Підводне зварювання», сприяла активізації розробки матеріалів для підводного напівавтоматичного зварювання важкозварюваної сталі і впровадженню цієї технології в організаціях Мінгазпрому [6].

Учені і спеціалісти ІЕЗ, які брали участь у роботі XXXVIII науково-технічного конгресу МІЗ (вересень 1985 р., Франція), обмінялися досвідом застосування методик по електронно-променевому зварюванню, автоматизації та роботизації зварювальних процесів, які становили науковий і практичний інтерес для представників ряду країн. Разом з тим повідомлення зарубіжних колег були враховані ними під час розробки клейових композицій для захисту зварних з'єднань від корозії у морській воді [7].

Представниками країн, що входять до МІЗ, як досягнення високого теоретичного та технічного рівня були оцінені доповіді, підготовлені під керівництвом академіка Б. Є. Патона ученими ІЕЗ АН УРСР Б. І. Медоваром, С. М. Білецьким, А. Д. Седих, А. І. Крендельовим, В. І. Усом по застосуванню тушителів тріщин магістральних газопроводів високого тиску, яким притаманна висока технологічність, і як наслідок,— висока економічна ефективність їх будівництва [8].

Зростали масштаби міжнародного обміну науково-технічними фільмами, публікаціями та спеціалізованими виданнями. Учені ІЕЗ АН УРСР тільки в 1985 р. відправили у капіталістичні країни понад 70 статей, доповідей, наукових повідомлень для опублікування в журналах, збірниках міжнародних конференцій, наукових семінарів. Близько 20 зарубіжних науково-технічних організацій постійно надсилали до нашої республіки нові публікації, включаючи монографії, багатотомні видання, якими поповнювалися фонди Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР та бібліотеки Інституту електрозварювання [9].

У діяльності більшості міжнародних наукових організацій і науково-технічних та інших форумів, що ними проводилися, брали участь учені Інституту кібернетики ім. В. М. Глушкова (ІК АН УРСР). Їх діяльність була зв'язана насамперед з роботою Міжнародного інституту прикладного системного аналізу (МІПСА). Кібернетики з Києва разом з колегами із зарубіжних науково-промислових фірм — членів МІПСА проводили планові дослідження по оцінюванню досвіду мікроЕОМ, а також по розвитку нового напряму «Моделі та методи недиференційної оптимізації».

Участь у діяльності Міжнародного інституту дала змогу вченим і спеціалістам ІК АН УРСР розв'язати ряд важливих завдань управління складними об'єктами, сприяло впровадженню в ряді галузей народного господарства країни нових інструментальних засобів і пакету моделювання динамічних систем [10].

---

[5] Лозовой О. Патенты и лицензии — важнейший вид внешнеэкономических и научно-технических связей // Экономика Сов. Украины.— 1980, № 5.— С. 69—73.

[6] Див. доклади: Поточ. арх. Ін-ту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР, ф. Відділу зовнішніх зв'язків (ВЗЗ), оп. 1 пр., спр. 409, арк. 4—5.

[7] Там же, спр. 502, арк. 6—9. У роботі конгресу брали участь понад 800 вчених і спеціалістів з 31 країни, у тому числі 22 від ІЕЗ АН УРСР.

[8] Международный семинар по применению раскатных квазислоистых гасителей трещин магистральных газопроводов высокого давления (доклады).— Киев, 1985.— С. 1—40.

[9] Див.: История Академии наук Украинской ССР — Киев, 1979.— С. 672; Терентьева Н. А. К вопросу о международных научных связях АН УССР // Актуальные вопросы истор. науки: Сб. материалов гор. науч. конференции мол. ученых, посвящен. 60-летию образования СССР, 21—22 дек. 1982 г., Киев, Ин-т истории АН УССР.— Киев, 1984 — С. 143.

[10] Поточ. арх. Ін-ту кібернетики ім. В. М. Глушкова АН УРСР, ф. ВЗЗ, Звіт про міжнар. зв'язки Ін-ту кібернетики АН УРСР за 1985 р., арк. 23.

Ця участь кібернетиків, як і патонівців, в роботі багатьох міжнародних економічних та науково-технічних організацій сприяла поглибленню і розширенню взаємовигідного міжнародного поділу праці.

Проте даний процес, який мав місце у досліджуваний період, не знайшов свого розвитку, оскільки представники вказаних та інших академічних інститутів, оцінюючи проміжні та кінцеві результати, критерієм мали не якісні, а кількісні показники. Через ряд об'єктивних причин їх розробки, запозичений зарубіжний досвід невиправдано повільно, з великим запізненням і невеликим масштабом впроваджувалися у народному господарстві республіки і практично позитивно не впливали на господарський механізм та економічні структури країни.

З початку 80-х років дещо активізувалася участь у діяльності міжнародних організацій і викладачів Мінвузу УРСР. Так, завідуючий кафедрою технології машинобудування Київського політехнічного інституту (КПІ) член-кореспондент Міжнародного дослідницького інституту по технології машинобудування, професор В. А. Остаф'єв брав участь у роботі XXXII Асамблеї СІПР (Бельгія, 1982 р.), на якій обговорювалися питання продуктивності праці у зв'язку із застосуванням автоматизованих систем і структур. Одержані ним матеріали з найновіших розробок стали враховуватися науково-дослідними інститутами країни і республіки при виконанні робіт по вдосконаленню автоматизації управління виробництвом механічної обробки і проектуванню гнучких автоматичних дільниць [11].

А узагальнені матеріали по управлінню виробництвом, одержані українськими вченими в ході роботи XXXV Генеральної Асамблеї СІПР, що відбулася в серпні 1985 р. в м. Палермо (Італія), були рекомендовані ряду передових підприємств країни та республіки. Зокрема, київському ВО «Радіозавод» були передані описи і креслення пристрою для гнучкого автоматизованого виробництва, зразки нових видів технологічних моделей [12].

Узагальнення практики участі представників Мінвузу УРСР в діяльності міжнародних економічних і науково-технічних організацій ООН, їх допоміжних органів, свідчать про те, що одержувана інформація про досягнення зарубіжної науки і техніки, яка становила інтерес для економіки країни, недостатньо використовувалася при плануванні розвитку галузей народного господарства республіки, прийнятті управлінських рішень її плановими органами при здійсненні цільових комплексних програм і визначенні нових напрямів розвитку науки і техніки.

Розширювали свою участь в міжнародних організаціях, які займалися питаннями економіки, техніки й технології, спеціалісти міністерств та відомств республіки. Так, інженерно-технічні працівники, вчені ряду науково-виробничих підрозділів Міністерства вугільної промисловості УРСР, зокрема директор УкрНДІвуглезбагачення Г. В. Жовтюк, начальник техуправління Мінвуглепрому республіки В. А. Антипов, начальник техуправління по видобутку вугілля цього ж міністерства В. П. Випков брали участь у 1976—1977 рр. в роботі Комітету по вугіллю ЄЕК ООН та його допоміжних органів, де обговорювалися складні технічні та важливі економічні проблеми, що поставали перед більшістю країн [13]. Інформаційні повідомлення радянських спеціалістів з багатьох науково-технічних і економічних проблем галузі високо оцінювалися іноземними колегами. Це стосується виступів генерального директора ВО «Орджонікідзевугілля» Мінвуглепрому УРСР О. С. Аносова на 80-й сесії Комітету й директора Донецького

[11] Поточ. арх. Мінвузу УРСР, ф 4621, оп. 13, Звіт управління зовнішніх зв'язків за 1982 р., арк. 34—36.

[12] Там же, Звіт... за 1985 р., арк. 27—32.

[13] Поточ. арх. Міністерства вугільної промисловості УРСР, ф. 4624, оп. 1, спр. 4043, арк. 3.

наукова-дослідного інституту Мінвуглепрому УРСР С. А. Саратинянца на VII сесії Наради директорів національних гірничих науково-дослідних інститутів Комітету по вугіллю, в яких доповідачі розповідали про стан і перспективи наукових досліджень у вугільній промисловості республіки, досягнення в галузі вдосконалення техніки і технології видобутку вугілля на великих глибинах, засобів механізації виймання вугілля на пластах крутого падіння, а також способи боротьби з раптовими викидами газу [14].

Участь представників вугільної промисловості нашої країни у роботі Міжнародного конгресу по збагаченню вугілля та відвідання ними підприємств вугільної промисловості Австрії (1977 р.) дала змогу радянським ученим і спеціалістам, і зокрема працівникам вуглевидобувної галузі республіки О. І. Сощенку, Г. В. Жовтюку, не тільки ознайомитися із станом і напрямом дальшого поліпшення процесу збагачення вугілля в розвинутих у технічному відношенні країнах, а й проаналізувати використовувані за кордоном прогресивні методи одержання стійких лабораторних даних для оцінки роботи вуглезбагачувальних фабрик [15]. Особливості технологічного прогресу на вивчених закордонних підприємствах стали враховуватися під час вдосконалення технології галузі. Будучи співавторами з вітчизняними виробничими проблемами, вони відповідали напрямам наукових пошуків УкрНДІвуглезбагачення та інших науково-виробничих підрозділів Мінвуглепрому СРСР і республіки.

Підключився до діяльності міжнародних економічних і науково-технічних організацій і спеціалісти сільського господарства.

Важливою для сільського господарства республіки була участь представників Держкомсільгосптехніки УРСР у роботі сесій робочих груп Продовольчої і сільськогосподарської організацій ЄЕК ООН (ФАО) з питань механізації сільського господарства. В досліджуваний період вона значною мірою сприяла нагромадженню цінної для галузі інформації, впровадженню зарубіжного досвіду, прискоренню створення вітчизняної технології і обладнання для одержання нових видів органічних добрив, біогазу, розробки обладнання для тривалого зберігання кормів, а також застосуванню технології переробки грубих кормів для тварин з використанням досвіду Швеції та інших країн.

Отже, вчені та інженерно-технічні працівники Української РСР у досліджувані роки активно брали участь у тих міжнародних організаціях, які займалися питаннями економіки, техніки і технології. Проте, незважаючи на розширення міжнародних наукових взаємозв'язків, це в роки застою істотно не впливало на розвиток промислового і сільськогосподарського виробництва та вдосконалення вітчизняних науково-технічних і економічних програм.

Помітний вклад інтелігенція республіки вносила у рішення міжнародних проблем у галузі сировини, палива і енергетики, охорони навколишнього середовища, мирного освоєння космосу і використання ресурсів Світового океану.

Провідні позиції і в цій сфері міжнародного співробітництва займали вчені академічних установ. Їх цілеспрямована участь у діяльності міжнародних економічних та науково-технічних організацій сприяла ширшому використанню в інтересах розвитку вітчизняної науки результатів наукової кооперації в дослідженні таких важливих проблем, як вивчення Світового океану і космічного простору, застосування атомної енергетики у мирних цілях, використання нових джерел енергії та сировини, охорона навколишнього середовища. Це давало змогу й більш успішно виконувати завдання, передбачені планами науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт. Найбільш активно вче-

[14] Там же, спр. 6964, арк. 7—8.
[15] Там же, спр. 4796, арк. 18.

ні Академії наук республіки співробітничали у Міжнародному агентстві по атомній енергії (МАГАТЕ), Міжурядовій океанографічній комісії ЮНЕСКО, Європейському фізичному товаристві, Міжнародному електрохімічному товаристві, Міжнародному товаристві кріобіології, Міжнародній геологічній асоціації та ін. Така робота проводилася як національними організаціями, створеними на базі академічних установ республіки (Міжвідомчою комісією при Президії АН УРСР по зв'язках з МАГАТЕ, Радянським національним комітетом Карпато-Балканської геологічної асоціації, Радянським національним комітетом по зварюванню), так й окремими інститутами АН УРСР [16].

Делегація УРСР щорічно брала участь у роботі конференцій МАГАТЕ з ядерної енергетики. Зокрема, спеціальна Міжвідомча комісія по зв'язках з МАГАТЕ під керівництвом директора Інституту ядерних досліджень (ІЯД) АН УРСР О. Ф. Немця багато зробила для організації та проведення нарад з багатьох аспектів цього міжнародного агентства. У 1977 р. вперше на Україні комісія провела нараду радянських та іноземних учених з питань явищ перенесення у замагніченій високотемпературній плазмі [17].

На засіданнях комісії представники України не раз вносили пропозиції, спрямовані на поліпшення стану, розвитку робіт у галузі атомної енергетики і перспектив використання в республіці ізотопів у народному господарстві та іонізуючої радіації у боротьбі з шкідниками сільськогосподарських культур, для діагностики і лікування злоякісних пухлин. З кінця 70-х років інститути Академії наук УРСР постійно проводили обмін науково-технічною інформацією з МАГАТЕ, зокрема в рамках утвореної агентством інформаційної системи ІНІС [18]. Крім того, з 1980 по 1985 р. практично щорічно в Українській РСР перебували спеціалісти країн — членів МАГАТЕ, які знайомилися з методами використання радіоізотопів у медичних закладах республіки. Вклад учених Української РСР у діяльність МАГАТЕ та успіхи, досягнуті ними у розвитку досліджень по іонізуючому випромінюванню та практичному використанню результатів цих та інших розробок у багатьох галузях, не раз відмічалися керівництвом агентства на засіданнях різних комісій.

Однак аналіз досліджуваних матеріалів свідчить про те, що їх успішне науково-виробниче, експериментальне застосування не відповідало потребам республіки і не сприяло переходу до сучасного і ефективного впровадження та освоєння як власного, так й спільно розробленого із зарубіжними партнерами технологічного обладнання, діагностичної, контрольно-вимірювальної апаратури, у тому числі й на об'єктах атомної енергетики.

Складовою частиною діяльності науково-технічної інтелігенції Української РСР у досліджуваний період була участь у роботі постійних комісій Карпато-Балканської геологічної асоціації (КБГА), що здійснює комплекс геофізичних досліджень літосфери Центральної і Східної Європи [19]. З одного боку, участь у такій програмі сприяла розширенню наукової практики вчених і спеціалістів республіки в галузі

[16] Див.: Терентьева Н. А. Указ. ст.— С. 143.

[17] Белодед Р. М., Костенко Ю. В. XXVIII сессия Генеральной конференции МАГАТЭ // Вестник АН УССР.— 1975.— № 2.— С. 99—102; Немец О. Ф., Белодед Р. М., Гурьянов Л. Н. XX сессия Генеральной конференции МАГАТЭ // Там же.— 1977, № 7.— С. 85—88; Поточ. арх. Управління міжнар зв'язків АН УРСР. Звіт. про міжнар. зв'язки АН УРСР за 1977 р., арк. 75—82 (далі ПА УМЗ АН УРСР).

[18] Немец О. Ф., Белодед Р. М., Гурьянов Л. Н. Указ. ст.— С. 88.

[19] Старостенко В. И. Распределение плотности в литосфере: стратегические и динамические модели (Междунар. семинар в Цюрихе) // Вестник АН УССР.— 1985.— № 2.— С. 82—85; Чекунов А. В., Афанасьев И. М. XIII конгресс Карпато-Балканской геологической ассоциации в Кракове (ПНР) // Вестник АН УССР.—1986, № 7.— С. 101—104.

дослідження геологічних структур Європейської частини країни, а з іншої — давала змогу забезпечувати Радянський національний комітет, що діє на базі Інституту геохімії та фізики мінералів та Інституту геофізики АН УРСР, значною науковою інформацією про тектоніку регіону [20]. З другої половини 70-х років учені та спеціалісти республіки проводили роботу по 7-ми проектах програми Українського національного комітету Міжнародної програми геологічної кореляції [21].

Підсумки досліджень та спостережень радянських учених були схвалені на XII конгресі КБГА, опубліковані в окремому збірнику документів, а також враховані під час складання тектонічних карт складних геологічних структур Карпат і Балкан.

Відповідно до програми ЮНЕСКО «Людина та біосфера» (МАБ) в УРСР було розроблено Національну програму МАБ Української РСР. Науково-методичне керівництво дослідженнями в галузі охорони навколишнього середовища і раціонального природокористування в рамках цієї програми здійснювалося Національним комітетом МАБ УРСР, до складу якого входили відомі вчені — академіки АН УРСР К. М. Ситник, В. П. Кухар, член-кореспондент АН УРСР В. Ю. Тонкаль та ін. Завдяки їх зусиллям, спрямованим на виконання завдань програми, міжнародний авторитет учених нашої республіки значно зріс.

У роботі Комітету ЄЕК ООН з питань охорони навколишнього середовища брали участь представники Міністерства охорони здоров'я УРСР. Вони щорічно проводили організаційну підготовку засідань, систематично пропонували на обговорення питання, що стосуються захисту навколишнього середовища, фауни та флори від несприятливого впливу хімічних речовин, трансграничного перенесення на великі відстані атмосферних забруднень, які викликають екологічні порушення, у тому числі і в природних та штучних водних басейнах європейського регіону. Так, в ході роботи сесій, у яких брали участь старші радники урядів країн — членів ЄЕК з питань охорони навколишнього середовища, заступник міністра охорони здоров'я УРСР А. В. Павлов, головний лікар республіканської СЕС Г. К. Сергєєв особливу увагу приділяли питанням ратифікації конвенції про трансграничне забруднення повітря на великих відстанях. В 1979 р. з ініціативи нашої країни ці питання глибоко і всебічно обговорювалися на Женевській нараді представників високого рівня по захисту навколишнього середовища [22]. З ініціативи старших радників уряду Радянської України на цих засіданнях сесії обговорювалися питання організації роботи цільової групи, яка повинна розробляти принципи контролю за викидами підприємств, давати оцінку заходам по ширшому застосуванню існуючих природоохоронних конвенцій та угод [23].

Однак і в цій сфері діяльності науковців були невикористані можливості. У республіці як досягнення вітчизняних розробок, так й передовий зарубіжний досвід не були повною мірою використані під час розв'язання важливих завдань у галузі охорони здоров'я радянських людей. Якість багатьох науково-дослідницьких праць залишалася низькою. В результаті в республіці дедалі помітним у 70-х роках ставало відставання від світового рівня фундаментальних досліджень у галузі біотехнології, фармакології, онкології, впровадження у практику автоматизованих систем, методів дистанційного та автоматизованого контролю навколишнього середовища. На середину 80-х років це відставання зросло ще більше.

---

[20] Сотрудничество ученых-геофизиков // Правда Украины.— 1987.— 24 нояб.

[21] Оскач В. Рад. Україна на міжнар. арені // Під прапором ленінізму.— 1977, № 23 — С. 74—77.

[22] Носкова И. Я. СССР в общеевропейском экономическом сотрудничестве (СССР — Зап. Европа. Проблемы торг.-экон. отношений) — М., 1986. С. 321.

[23] Поточ. арх. М-ва охорони здоров'я УРСР, ф. 342, оп. 1, Зведений звіт міністерства про міжнародне співробітництво у галузі медичної науки і охорони здоров'я за 1979 р., арк. 12—14.

У досліджуваний період спеціалісти ряду галузей республіки, беручи участь в роботі Ради управляючих програм ООН по навколишньому середовищу внесли в програми роботи комітетів ЄЕК ООН по газу, хімічній промисловості, електроенергії такі актуальні для економіки країни теми досліджень, як транспортування природних газів, розвиток енергетики і пов'язані з цим проблеми охорони навколишнього середовища. У свою чергу на Нараді директорів національних гірничих науково-дослідних інститутів, що проводилися Комітетом по вугіллю у Лондоні (1976 р.), де головними були також проблеми охорони навколишнього середовища, заступник директора по науковій роботі інституту «Донецьквугілля» Г. Я. Степанович і начальник технічного управління Мінвуглепрому УРСР В. А. Антипов за погодженням з керівниками галузі розповіли про розроблені та застосовувані в республіці методи ліквідації шахтних відвалів, а також дали відповідні рекомендації щодо можливого їх застосування у зарубіжних вугледобувних регіонах.

Така діяльність сприятливо позначилася на зміцненні позицій Української РСР у Раді управляючих програм ООН по навколишньому середовищу і в свою чергу розширила участь республіки у виконанні різних проектів ЮНЕП (програм ООН з проблем навколишнього середовища), що здійснюються в рамках співробітництва цієї організації з Комісією СРСР у справах ЮНЕП і Центром міжнародних проектів ДКНТ. Разом з тим порушення в екологічному становищі в республіці, викликані, з одного боку, помилками у ході будівництва та експлуатації гідровузлів, зрошувальних систем, проведенням непродуманої широкомасштабної меліорації земель, інтенсивним розвитком паливно-енергетичного комплексу, з іншого — недоробками у водоочисних спорудах відновлюваному водопостачанні, неувагою до питань збереження чистоти атмосферного повітря, вилучення твердих відходів тощо, переконливо показали гостру необхідність врахування і екстреного впровадження міжнародного досвіду у справі охорони навколишнього середовища і на цій базі пошуку нових підходів, прийняття більш ефективних заходів та інтернаціоналізації діяльності у сфері екології.

Українська РСР з 60-х років є членом Міжурядової океанографічної комісії (МОК) ЮНЕСКО. У досліджуваний період інтереси вітчизняної науки в ній представляли вчені і спеціалісти Морського гідрофізичного інституту (МГІ) АН УРСР та Інституту біології південних морів АН УРСР. З 1978 р. вони брали активну участь у роботі сесій Генеральної асамблеї МОК. МГІ АН УРСР з 1976 р. по 1985 р. являв собою головну організацію регіональної Асоціації ЮНЕСКО по Карібському морю та районах, що прилягають до нього [24]. Вчені і спеціалісти цього ж інституту під час рейсів науково-дослідних суден «Академік Вернадський» і «Михайло Ломоносов» проводили експериментальні дослідження в Карібському морі [25]. Узагальнення матеріалів гідрофізичних, гідрохімічних та гідробіологічних досліджень дало змогу вченим Академії наук республіки одержати нові наукові дані про великомасштабні динамічні процеси, які відбуваються в Карібсько-Мексіканському басейні.

З усього цього видно, що представники АН УРСР займали гідне місце, а в ряді випадків й провідні позицій, в міжнародних науково-технічних організаціях. На 1985 р. близько 100 учених АН УРСР були постійними членами таких організацій і представляли в них відповідні

[24] ПА УМЗ АН УРСР, Звіт... 1985, арк. 21—24; Горбанев В. А. Изучение Карибско-Мексиканского бассейна // Вестник АН УССР.— 1982.— № 2.— 98—102.

[25] Булгаков М. П., Суворов О. М. Комплексные океанологические исследования Карибского моря и Мексиканского залива // Вестник АН УССР.— 1984.— № 12.— С. 92—95.

наукові напрями, пошук по яких здійснювався як в інтересах світової науки, так й науково-технічного прогресу в нашій країні.

У досліджуваний період ряд відомих учених АН УРСР, які брали участь у роботі міжнародних науково-технічних організацій, було обрано світовою науковою громадськістю індивідуальними членами цих організацій. Так, директор Інституту проблем міцності (ІПМ) АН УРСР академік АН УРСР Г. С. Писаренко був обраний членом-кореспондентом Міжнародної Академії Астронавтики при Міжнародній Астронавтичній Федерації (МАФ). Беручи щорічно участь в організаційній роботі цього органу, радянський учений вніс значний вклад у підготовку оглядових матеріалів, а також редагування проектів, документів тощо. На XXIV Конгресі МАФ, який проходив у Португалії, його обрали співголовою — організатором секції «Системи, що легші від повітря»[26].

Директор Головної астрономічної обсерваторії АН республіки академік АН УРСР Я. С. Яцків на XVIII Генеральній асамблеї Міжнародного астрономічного союзу (МАС), що відбулася у 1982 р. в Греції, був обраний віце-президентом МАС і президентом комісії № 19 «Обертання Землі». Перебування на цих високих посадах дало змогу Я. С. Яцківу брати участь у виробленні політики цієї міжнародної організації по розв'язанню наукових проблем, а також сприяти прийняттю рішень, які позитивно впливали на розвиток вітчизняної науки. Загальне визнання у світовій науці одержали розробки Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР, очолюваного академіком, Героєм Соціалістичної Праці П. Г. Костюком. Нині він є віце-президентом Міжнародної організації по вивченню мозку (ІБРО) ЮНЕСКО, віце-президентом Міжнародного союзу теоретичної і прикладної біофізики[27].

Індивідуальним членом ряду міжнародних науково-технічних організацій і товариств є академік, двічі Герой Соціалістичної Праці Б. Є. Патон, наукова і державна діяльність якого сприяла піднесенню авторитету радянської науки, розширенню форм співробітництва у різних напрямах діяльності МІЗ та використанню його міжнародних форумів для розв'язання проблем світової і вітчизняної науки. Директор Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР К. М. Ситник і директор Інституту кібернетики ім. В. М. Глушкова АН УРСР В. С. Михалевич у 1985 р. рекомендовані Президією республіканської Академії наук як представники від Української РСР відповідно в Міжнародну координаційну Раду програми «Людина та біосфера» і Комітет по координації міжурядової програми по інформуванню ЮНЕСКО[28]. Почесним членом Болонської академії наук (Італія) було обрано академіка АН УРСР Ю. О. Митропольського[29].

Провідні учені АН республіки вдосконалювали механізм та інструменти співробітництва з вченими більшості розвинутих капіталістичних держав — США, Великобританії, Франції, ФРН, Італії, Японії, які з середини 80-х років пішли на незвичні та незастосовувані ними раніше форми державних і міждержавних програм науково-технічного розвитку. Важливо, як зазначав М. С. Горбачов, «навчитися використовувати ці інструменти ще ефективніше з користю для обох сторін і для миру і безпеки всіх народів»[30].

Таким чином, розширення представництва Української РСР у міжнародних організаціях супроводжувалося активізацією участі в них учених і спеціалістів, внесенням до довгострокових міжнародних програм та перспективних планів окремих заходів з актуальних тем наукових досліджень, співзвучних з нашими комплексними регіональними та

[26] ПА УМЗ АН УРСР. Звіт .. 1977, арк. 102.
[27] Там же, арк. 96—97.
[28] Там же, Звіт .. 1985, арк. 33—36.
[29] Громова И. А. Междунар. связи КГУ. 50-е — 80-е годы // Укр. ист. журн.— 1984.— № 9 — С. 79—86
[30] Горбачев М. С. Избранные речи и статьи.— М., 1987.— Т. 2.— С. 243

республіканськими програмами. Ця діяльність інтелігенції республіки дала змогу проаналізувати і критично оцінити досягнення вітчизняної науки, реальні можливості наукової і конструкторської бази провідних галузей, а також внести відповідні пропозиції по виробленню чіткої концепції поетапного розвитку міжнародного науково-технічного співробітництва МНТС, перегрупуванню наукових сил і почати процес переорієнтації, в в окремих випадках і відмови від ряду науково-технічних напрямів, шляхів проведення пошуків та експериментів.

Підсумком діяльності учених галузевої, академічної, вузівської науки та спеціалістів різних підприємств та відомств Української РСР по ефективному використанню результатів науково-технічного співробітництва з міжнародними організаціями та капіталістичними країнами у галузі промисловості, сільського господарства, охорони здоров'я республіки стало зростання економічного ефекту від впровадження зарубіжного науково-технічного досвіду у народне господарство протягом досліджуваного періоду з 480 тис. до 36 млн. крб. Загальна сума від продажу ліцензій провідним капіталістичним країнам тільки за 1980—1985 рр. становила понад 22 млн. інвалютних крб. За результатами МНТС на підприємствах республіки було впроваджено 123 нові технології, 155 нових машин та приладів, 47 нових видів матеріалів, 206 методик і стандартів.

Разом з тим пройдений науково-технічною інтелігенцією республіки шлях під час МНТС у досліджуваний період показав, що мали місце гострі проблеми та певні упущення, безліч перепон, які гальмували процеси впровадження нових, більш ефективних і взаємоприйнятних форм міжнародного співробітництва у таких сферах, як атомна енергетика і зв'язані з нею зміни в навколишньому середовищі, теоретичне і технічна фізика, металургія, матеріалознавство, генна інженерія, практична медицина та сільське господарство. Він продемонстрував і те, що формування міжнародно-правового режиму в ряді передових галузей науки і техніки в республіці, в цілому існуючі норми в МНТС продовжують хронічно відставати від процесу розвитку взаємовідносин з членами міжнародних науково-технічних та інших організацій, гальмують його поглиблення і розширення, а також впровадження зарубіжного досвіду в народне господарство. Ліквідація всіх цих упущень і недоліків неухильно відбувається в наш час розгортання перебудови усіх сфер життя радянського суспільства.

Одержано 14.06.89

На значительном фактическом материале раскрывается участие научно-технической интеллигенции республики в международных организациях, которые решают вопросы развития мировой экономики, техники и технологии, а также энергетики и охраны окружающей среды, в 1976—1985 гг. Показаны как позитивные моменты такого участия, так и недостатки, проявившиеся в то время.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

С. В. Кульчицький (Київ)

Суцільна колективізація на Україні

У статті коротко викладено основні питання теми, що входить до шкільного курсу історії УРСР,— про здійснення суцільної колективізації. Приділено увагу як теоретичним аспектам теми, зокрема, характеру деформацій ленінської концепції кооперації, так і наслідкам самого процесу колективізації на Україні.

Останнім часом в літературі з'явилося багато різноманітних за характером, часом суперечливих публікацій з приводу подій, що розгорнулися на селі після 1929 р. Історики вивчають документи і не поспішають з висновками. У висвітленні цієї теми перед ведуть письменники і публіцисти. Тим нагальнішою є потреба дати вчителю відповідні методичні вказівки.

План викладу матеріалу повинен включати такі основні питання:

— підміна ленінської концепції кооперування сталінською концепцією колективізації;

— методи здійснення примусової колективізації;

— проблема «куркуля»;

— вплив хлібозаготівель на матеріальне становище колгоспників-одноосібників;

— причини і наслідки голоду 1933 року;

— подолання кризи колгоспного ладу в другій п'ятирічці.

У найновішій літературі, переважно журнальній, є відповіді на перелічені тут питання. Розглянемо їх в рамках, зумовлених обсягом цієї невеличкої рубрики. Найбільше уваги слід приділити першому з названих питань.

Тривалий час соціально-економічні перетворення після 1929 р. подавалися за схемами, запозиченими з «Короткого курсу історії ВКП(б)». Суть їх зводилася до того, що практика соціалістичного будівництва цілком відповідала марксистсько-ленінській теорії. Тимчасом ленінська теоретична спадщина нерідко використовувалася Й. В. Сталіним для ідеологічного обгрунтування антиленінської політики. Найбільш зухвала фальсифікація ленінізму сталася під час соціально-економічних перетворень у сільському господарстві. Вилученими з контексту ленінських творів цитатами Й. В. Сталін підкріплював курс на примусове усуспільнення селянських господарств, а слідом за цим історики змушені були ставити знак рівності між сталінською колективізацією і кооперативним планом В. І. Леніна. Проте засновник Радянської держави непричетний до ідеї суцільної колективізації, втілення якої в життя супроводжувалося жахливим голодомором 1933 р., а надалі прирекло селян на жалюгідне існування.

Сталіну належить авторство на словосполучення «суцільна колективізація». Вперше воно з'явилося, дещо в іншій редакції («всеосяжна колективізація»), в його бесіді з членами іноземних робітничих делегацій, які прибули до Москви на святкування 10-ої річниці Жовтневої революції[1]. Поняття «суцільна, або всеосяжна колективізація» передбачало примусове перетворення приватної власності дрібних виробників у власність колективу. Примусове тому, що добровільність більш-менш

[1] Сталін И. В. Твори.— Т. 10.— С. 223.

одночасного об'єднання власності кожного представника цілого класу була б явищем неймовірним.

Інша річ — колективізація окремих селянських господарств. Вона починалася за ініціативою знизу з перших місяців після Жовтневої революції, і Радянська влада активно сприяла зміцненню перших колективних господарств. Навесні 1918 р. на Україні налічувалося до півсотні колгоспів, наприкінці 1920 р.— 960. Переважна більшість їх виникала на базі експропрійованих поміщицьких економій. Соціальний склад перших колгоспників був різний. Після того, як поміщицьку власність поділили, залишився тільки один спосіб утворення колгоспів — шляхом колективізації, тобто повного або часткового відчуження селянських засобів виробництва в інтересах утворюваного колективу. Форма колективного господарства визначалася ступенем відчуження. Якщо колективізувалися посіви, колгосп називали товариством спільного обробітку землі (тсозом). Якщо індивідуальне господарство селянина повністю розчинювалося в колективному, колгосп одержував назву комуни. Проміжну форму, коли зберігалося присадибне господарство, назвали артіллю.

У 1918—1919 рр. В. І. Ленін з оптимізмом оцінював перспективи розвитку всіх форм колгоспів. Та на практиці виявилося, що нерідко вони утворювалися, щоб одержати від держави якнайбільше матеріальних вигод і пільг. Організація праці, особливо в колгоспах з найвищим ступенем усуспільнення власності, була поганою. Коли Є. С. Преображенський, виходячи з умоглядного положення про більшу ефективність колективної праці порівняно з індивідуальною, зробив необґрунтований комплімент колгоспам у своїх тезах про основні принципи політики партії на селі, В. І. Ленін застеріг: «Не доведено, що у «колективів» взагалі краще. Не слід дратувати селян брехливим комсамохвальством»[2].

В партійній програмі, прийнятій у березні 1919 р., соціалістичне майбутнє села пов'язувалося з утворенням державних (радянських) і колективних господарств. Однак широких можливостей для радгоспного будівництва не існувало, а колгоспи, як показувала практика, були прийнятними тільки для незаможницьких верств. «Треба спиратися на одноосібного селянина,— зауважував Володимир Ілліч на VIII з'їзді Рад в грудні 1920 р.,— він такий і в найближчий час іншим не буде, і мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться»[3]. Чотирма місяцями пізніше, у праці «Про продовольчий податок», яка є першим теоретичним осмисленням уроків нової економічної політики, він вказує, що перехід селянських господарств на засади добровільного об'єднання (тобто колективізація) відбудеться «у невизначений строк»[4]. Отже, перспективи соціалістичних перетворень на селі в той час не виглядали надто оптимістично. Вчитель обов'язково повинен відзначити всі ці нюанси, щоб підвести учнів до розуміння теоретичного прориву в теорії марксизму, яким є ленінська стаття «Про кооперацію».

Кооператив є також колективним господарством, але принципово іншим, ніж продукти колективізації — тсоз, артіль, комуна. Різниця полягає в характері виробничих відносин. Колгоспи виникли в роки воєнного комунізму і носять на собі його відбиток: виробничий процес не пов'язаний з товарно-грошовими відносинами, управління на всіх рівнях, від колгоспу в цілому до окремої ланки — суто адміністративне, засоби виробництва відчужені від безпосереднього виробника. На відміну від колективізації кооперування відбувається без відчуження цих засобів. У кооперативі немає місця вольовим, адміністративним мето-

[2] Ленін В. І. Лист у Політбюро ЦК РКП(б) про тези Є. О. Преображенського «Основні принципи політики РКП у сучасному селі» // Повне зібр. творів.— Т 45 — С. 40

[3] Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад // Там же.— Т 42.— С. 174

[4] Там же — Т 43 — С 208

дам управління виробничими процесами тому, що ефект колективної праці досягається взаємозв'язком інтересів окремих товаровиробників на рівні ринку. На відміну від колгоспу кооператив поза ринком існувати неспроможний. Звідси випливає, що погляди В. І. Леніна на кооператив як колективне господарство визначалися його ставленням до більш загальної проблеми товарно-грошових відносин за соціалізму. Марксисти були тоді переконані, що після пролетарської революції товарообмін має поступитися місцем продуктообміну, а грошовий облік — обліку суспільної праці безпосередньо в робочому часі. На такій переконаності, підкреслював Володимир Ілліч, ґрунтувалися як політика «безпосереднього переходу до соціалістичного будівництва» — з кінця 1917 р. до весни 1918 р., коли взагалі не ставилося питання про співвідношення економіки з ринком і торгівлею, так і політика воєнного комунізму періоду громадянської війни [5]. Саме тому у партійній програмі не могли з'явитися кооперативи як рекомендований селянству шлях до соціалізму. Осмислення результатів перших двох років нової економічної політики змусило Ілліча по-новому оцінити як природу кооперації при соціалізмі, так і природу самого соціалізму. На початку січня 1923 р., відразу після закінчення «Листа до з'їзду» він продиктував статтю «Про кооперацію».

Саме в кооперації, наголошував Ленін, яка раніше третирувалася як торгашеська, знайдено міру поєднання приватного інтересу, приватного торгового інтересу, перевірки і контролю його державою, міру підпорядкування його загальним інтересам, яка була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів. Звідси випливали два висновки першорядного значення: по-перше, в умовах диктатури пролетаріату просте зростання кооперації тотожне зростанню соціалізму; по-друге, лад цивілізованих кооператорів при суспільній власності на засоби виробництва, за умов класової перемоги пролетаріату над буржуазією — це лад соціалізму [6].

У циклі праць, що становлять його заповіт, В. І. Ленін з усього комплексу народногосподарських проблем виділив кооперацію, яка функціонувати поза ринковими зв'язками нездатна, і запропонував партії спиратися на неї в соціалістичному будівництві. Відмовляючись від попереднього погляду на кооперацію, Ілліч продиктував знамениту фразу: «Ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм» [7]. З цього випливав висновок величезної практичної ваги: колективізація зовсім не є головним напрямом соціалістичного будівництва на селі. Зростало розуміння того, що селяни-власники на колективізацію добровільно не підуть. В. І. Ленін диктує, прохаючи стенографістку підкреслити найбільш важливе для партії: кооперація робить перехід до нових порядків «шляхом якнайбільш простим, легким і доступним для селянина» [8]. Якщо раніше йшлося про колективізацію «у невизначений строк», то створення ладу цивілізованих кооператорів, на думку Ілліча, охоплюватиме «одне-два десятиріччя» [9].

Партія взяла на озброєння ленінську концепцію кооперативного будівництва. Поступово, однак, під впливом Й. В. Сталіна та його однодумців у партійно-державному керівництві концепція кооперування стала підмінюватися старою концепцією колективізації. У 1928 р. Сталін прямо заявив, що колгоспи не можна протиставляти кооперативному планові В. І. Леніна, бо це — «найбільш яскравий вид виробничої кооперації» [10]. Так протиприродне поєднання двох різних типів колек-

[5] Див.: Ленін В. І. VII Московська Губпартконференція // Там же.— Т. 44.— С. 189, 191.
[6] Ленін В. І. Про кооперацію // Там же.— Т. 45.— С. 352, 355, 357.
[7] Там же.— С. 357.
[8] Там же.— С. 352.
[9] Там же.— С. 354.
[10] Сталін Й. В. Твори.— Т. 11.— С. 89.

тивних господарств увійшло до суспільної свідомості, а словосполучення «колгоспно-кооперативна форма власності» стало стереотипом. Зауважимо, що поєднання відбулося в теорії, а не на практиці. Після масового утворення колгоспів усі форми сільської кооперації, крім споживчої (від якої лишилася тільки товаропровідна оболонка), було ліквідовано.

Замисливши «всеосяжну колективізацію», Й. В. Сталін мав на меті забезпечення нееквівалентного обміну між містом і селом, викачування селянських ресурсів у державний бюджет. Вступаючи в колгосп, селянин, так би мовити, передавав свої права на розпорядження виробленою продукцією адміністратору. Шляхом прямого впливу на останнього державні установи одержували можливість визначати, скільки виробленої продукції треба залишити на задоволення потреб колгоспу і колгоспників, а скільки вилучити у централізований фонд. Уже з 1929 р. обмолочений хліб прямо з колгоспних ланів почав вивозитися на зсипні пункти та елеватори.

Лозунг суцільної колективізації офіційно проголосив листопадовий (1929 р.) Пленум ЦК ВКП(б). На ньому було окремо заслухано доповідь Генерального секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора «Про сільське господарство України і про роботу на селі». У постанові по доповіді відзначалося, що республіка мала розвинуту матеріально-технічну базу для перетворень у сільському господарстві. Тому ЦК КП(б)У пропонувалося посилити темпи колективізації.

На пленумі під час обговорення центрального питання про темпи і кінцеві строки суцільної колективізації не виявилося єдності думок. В. М. Молотов, Л. М. Каганович і сам Й. В. Сталін наполягали на тому, щоб завершити її приблизно за рік. С.В. Косіор і деякі інші представники партійно-державного керівництва республіки підтримали цю пропозицію. Нарком землеробства УСРР О. Г. Шліхтер і голова Колгоспцентру УСРР І. О. Гаврилов висловилися за те, щоб завершити колективізацію наприкінці п'ятирічки, тобто не раніше 1933 р. Пленум вирішив утворити комісію під керівництвом наркомзему СРСР А. Я. Яковлева для розв'язання питань, пов'язаних із суцільною колективізацією. Рекомендації комісії було покладено в основу постанови ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Україну було віднесено до групи районів, де колективізацію планувалося закінчити восени 1931 або навесні 1932 р.

Й. В. Сталін називав колективізацію «революцією зверху». Він мав рацію. Селяни-власники не виявляли навіть найменшого бажання відмовитися від власності і робили це тільки під загрозою неминучої ліквідації своїх господарств. Темпи колективізації спускалися зверху у вигляді контрольних цифр. 24 лютого 1930 р. С. В. Косіор підписав інструктивний лист ЦК КП(б)У до місцевих парторганізацій, в якому проголошувалося: «Степ треба цілком колективізувати за час весняної посівної кампанії, а всю Україну — до осені 1930 р.» Отже, встановлені постановою ЦК ВКП(б) строки скорочувалися на рік-півтора. Районна влада іноді виявляла готовність до ще більшого скорочення строків.

Отже, суцільна колективізація була задумана як комунізація з утворенням господарств максимального рівня усуспільнення. Офіційно, в загальних документах йшлося про артільну форму, але в різних інструкціях, які їх роз'яснювали, артіль практично виглядала як комуна. Починаючи з лютого 1930 р., коли було опубліковано новий примірний статут сільгоспартілі «як перехідної до комуни форми колгоспу» (саме так ставилося питання у постанові ЦК ВКП(б) від 5 січня), в масовому порядку стали усуспільнюватися корови, дрібна худоба і птиця. Така практика зустріла шалений опір селянських мас. Політична ситуація в країні різко загострилася. Сталін був змушений відступити, назвавши неповагу до присадибної ділянки «перегином» і поклавши відповідаль-

ність за це на місцеві власті. 14 березня 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі». Місцевим партійним організаціям пропонувалося відмовитися від адміністративного тиску на селян і зосередити увагу на господарському і організаційному зміцненні колективних господарств.

Зробивши поступку колгоспнику у присадибному господарстві, Сталін взяв реванш у громадському господарстві колгоспів. Поставки державі проголошувалися першою заповіддю для колгоспу як соціалістичного підприємства. Розподіл за трудоднями відбувався згідно із «залишковим принципом». Ціни на продукцію, яка продавалася державі, були занижені, а незабаром внаслідок інфляції вони взагалі стали символічними. Розміри державних поставок завдалегідь не визначалися. Оскільки вільну торгівлю, починаючи з 1930 р., фактично заборонили (у містах і робітничих селищах постачання відбувалося за картками, а промтовари для села передавалися у фонд отоварювання заготівель), здавалося цілком природним, що вся товарна продукція колгоспів повинна надходити у розпорядження держави. Однак за відсутністю ринка саме поняття «товарна продукція» стало ефемерним. Наслідуючи принцип «краще переобкласти, ніж недообкласти», план здачі продовольства колгоспам встановлювали такий, що після його виконання для розподілу по трудоднях вже нічого не залишалося. В результаті колгоспники змушені були розраховувати в основному на свої присадибні ділянки. Які б заходи по адміністративно-господарському зміцненню колгоспів не розроблялися, за такої ситуації вони були марні. Стопроцентна матеріальна незацікавленість у громадському господарстві змушувала колгоспників удаватися до імітації праці, а не працювати по-справжньому. Підірвані самим процесом колективізації продуктивні сили сільського господарства дедалі більше деградували.

Яким чином Сталіну вдалося «загнати» селян у колгоспи? У січні 1928 р. він поїхав до Сибіру, щоб прискорити хлібозаготівлі. Після здійснення грошової реформи 1922—1924 рр. натуральний продподаток із селянських господарств було перетворено на грошовий, і державний хлібний фонд утворювався шляхом закупок з ринку. Але взимку 1927—1928 рр. спалахнула хлібозаготівельна криза: незадоволені низькими державними цінами, селяни хліб на ринок не везли. В Сибіру генеральний секретар розробив свій власний метод хлібозаготівель (пізніше його назвали «уральсько-сибірським» і поширили на всю країну). Він грунтувався на таких засадах, як принцип самообкладання, яким село розколювалося на групи за майновою ознакою, що протистояли одна одній, і загроза розкуркулення. Кожному селу давали завдання на продаж хліба, а доводилися «до двору» вони за рішеннями сільських сходів. Селяни, які не виконували цих рішень, спочатку штрафувалися, а потім майно їх розпродувалося з торгів. У результаті застосованого на Україні «уральсько-сибірського» методу хлібозаготівель навесні 1929 р. було розпродане майно 18 тис. господарств, оголошених куркульськими. Жупел «куркуля» на селі, які і жупел «шкідника» в місті, був потрібний Сталіну, щоб утворювати в суспільстві атмосферу постійної напруженості, в якій тільки й могли спрацьовувати воєнно-комуністичні методи управління країною.

Щоб зробити колективізацію безповоротною, Сталін вирішив знищити найбільш заможний прошарок селянства, до складу якого входили не тільки справжні куркулі (після аграрної революції 1918—1923 рр. кількість господарств з експлуататорськими ознаками була невеликою), але й всі ті селяни, які не бажали усуспільнення. Під знищенням розумілася експропріація майна, а нерідко й депортація у віддалені райони країни. Статус незаможника не служив гарантією безпеки для тих селян, які не згоджувалися на колективізацію. Їх оголошували «підкуркульниками» й репресували у загальному порядку. Всього за роки суцільної колективізації на Україні було експропрійовано до 200 тис. се-

лянських господарств, тобто понад мільйон селян. Однак ця цифра (вперше її оголосив П. П. Постишев) викликає серйозні сумніви: вона підозріло збігається з цифрою куркульських господарств, яку подавали статистичні органи на 1927 р. Очевидно, кількість експропрійованих господарств була більшою.

На XVII з'їзді ВКП(б) Сталін заявив, що зернова проблема в основному розв'язана. Проте у селян результати першої колгоспної весни викликали розгубленість. Хоча грізне слово «продрозверстка» не вживалося, в колгоспне село повертався побут десятирічної давності. Ринок зник. Гроші втрачали купівельну спроможність. Фонд отоварювання заготівель не міг задовольнити навіть мінімальних потреб у промтоварах. Заробітки в громадському господарстві були мізерні.

Кількість колгоспів, однак, зростала. Після березня 1930 р. безпосередньо примушування селян до об'єднання в колективи кваліфікувалося як перекручення. Та це не означало, що колективізація втратила примусовий характер. Загроза розкуркулення і штучний податково-пільговий розрив між колективами та одноосібними господарствами на користь перших створювали ситуацію, в якій селяни вважали за краще об'єднатися в колгоспи. У постанові ЦК ВКП(б) від 2 серпня 1931 р. «Про темпи дальшої колективізації і завдання зміцнення колгоспів» роз'яснювалося, що суцільну колективізацію можна вважати в основному завершеною там, де не менш як 68—70% селянських господарств увійшло до колгоспів і охоплено 75—80% усієї посівної площі. Колективізація основних зерновиробних районів країни, в тому числі Степової і Лівобережної України, вважалася завершеною. В той час питома вага господарств колгоспників серед усіх селянських господарств УСРР становила в Поліссі 36%, на Правобережжі — 62,2%, на Лівобережжі — 68,7%, у Степу — 85,5%, а по всій Україні — 66,9%. До кінця 1932 р. в республіці було колективізовано майже 70 селянських господарств з охопленням понад 80% посівних площ.

Найкращою організаційною формою використання машинної техніки в сільському господарстві були державні машинно-тракторні станції. Вони розглядалися як складовий елемент колгоспного ладу, без якого колективне виробництво існувати на селі не могло. Мережа МТС розвивалася швидко: починаючи з жовтня 1930 р. і до кінця 1932 р. на Україні кожні два дні з'являлася нова станція. Наприкінці 1932 р. діяли 592 МТС, які обслуговували половину колгоспів, переважно великих. Проте розгортання мережі МТС було тільки половиною справи. Треба було налагодити їх роботу таким чином, щоб ці станції сприяли організаційно-господарському зміцненню колгоспів. Однак тоді ще розв'язувалися питання, пов'язані з формуванням трудових колективів МТС, створенням партійних осередків, одержанням, розміщенням і освоєнням техніки, налагодженням виробничих зв'язків з колгоспами. І лише поступово вирівнав могутній потенціал економічного і суспільно-політичного впливу МТС на колгоспи.

У 1930—1931 рр дезорганізація і деградація громадського виробництва колгоспів позначалися не стільки на поставках державі, які стягувалися залізною рукою, скільки на матеріальному становищі селян. У першій половині 1932 р., коли хлібозаготівлі було завершено, і запасів продовольства у селян не залишилося, в багатьох районах України розпочався голод. Про голодування і зростаючу апатію до праці колгоспників і селян-одноосібників з величезною тривогою говорили делегати Третьої конференції КП(б)У, яка працювала в Харкові у липні 1932 р. Однак продрозверстка не була скасована. Єдина поступка з вдстроченою дією, яку Сталін зробив у 1932 р., стосувалася ринкової торгівлі. Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 6 травня 1932 р. план хлібозаготівель по селянському сектору скорочувався, щоб приблизно п'яту частину товарної продукції спрямувати в колгоспну торгівлю. Дозвіл її за цінами попиту і пропонування означав, що зроблена з во-

єнно-комуністичних позицій спроба налагодити плановий продуктообмін між містом і селом була визнана невдалою. Проте на поточне становище постанова не вплинула: торгівля хлібом дозволялася тільки після виконання хлібозаготівельного плану, не раніше січня 1933 р.

У 1932 р. втрати урожаю внаслідок прогресуючої дезорганізації виробництва різко зросли, що вже позначилося не тільки на добробуті колгоспників, а й на хлібозаготівлях. Протягом січня-листопада 1930 р. селянський сектор України дав державі 400 млн. пудів хліба, за відповідний період 1931 р.— 380 млн., а в 1932 р.— лише 195 млн. пудів. І тоді Сталін направив у Харків, Ростов-на-Дону і Саратов хлібозаготівельні комісії з надзвичайними повноваженнями. Харківська комісія на чолі з Молотовим діяла особливо жорстоко. У районах, занесених на «чорну дошку», конфіскувалися продовольчі й посівні фонди, до них припинявся підвіз товарів, місцеві керівники й рядові колгоспники зазнавали репресій.

В грудні 1932 р.— червні 1933 р. голод охопив величезну територію — Україну, Північний Кавказ і Кубань, Поволжя від Горького до Астрахані, Північний Казахстан, Південний Урал, Західний Сибір. На відміну від голоду 1921—1922 рр., викликаного розрухою й небувалою посухою, причини нової трагедії корінилися в дезорганізації колективізованого сільського господарства внаслідок авантюристичної спроби Сталіна виконати п'ятирічку за три роки, а також безпосередньо в «діяльності» надзвичайних комісій, які заготовляли хліб у голодуючих місцевостях.

Демографічні наслідки голоду на Україні і в Казахстані лишилися неподоланими навіть у кінці 30-х рр. Перепис 1939 р. показав, що чисельність населення України на 941 тис. чоловік поступалася рівню, досягнутому на початок 1933 р., хоча за ці шість років треба було чекати істотного природчого приросту. Від голоду в республіці загинуло щонайменше три мільйони чоловік.

На зламі 1932—1933 рр. Сталін змушений був відмовитися від методів воєнно-комуністичного штурму. 19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами і одноосібними господарствами», згідно з якою запроваджувався погектарний принцип хлібозаготівель, зникла невизначеність і зрівняльність попередньої системи. Колгоспи і колгоспники вже напередодні посівної кампанії знали, яка частина врожаю залишиться їм. Це пробуджувало зацікавленість у розширенні посівних площ, відкривало шлях до подолання безгосподарності.

Надзвичайна ситуація, яка утворилася в сільському господарстві, потребувала особливих методів керівництва. За рішенням січневого (1933 р.) об'єднаного Пленуму ЦК ВКП(б) і ЦКК було створено політичні відділи МТС і радгоспів, які мали сприяти подоланню кризових явищ. Їх завданням була перебудова партійних організацій за виробничим принципом, перетворення колгоспних партійних осередків у справжніх організаторів колгоспного господарювання, здійснення добору й виховання кадрів, зміцнення трудової дисципліни.

Створювалися бригади з постійним складом колгоспників, за якими закріплювалися машини, реманент, робоча худоба. Щоб ліквідувати знеособку при вирощуванні врожаю, заборонялося перекидання бригад з однієї ділянки на іншу. Так, з весни 1933 р. в рільничих бригадах, які спеціалізувалися на технічних культурах, уперше стали виникати ланки, за якими закріплювалися ділянки на весь період вирощування врожаю. Запроваджувалася індивідуальна і дрібногрупова (ланкова) прогресивно-відрядна оплата праці.

Організаторська робота на селі супроводжувалася заходами по зміцненню матеріально-технічної бази сільського господарства. За один тільки 1933 р. кількість МТС на Україні зросла з 592 до 657, а обслуговуваних ними артілей — з 12,2 до 18,3 тис. Питома вага останніх в за-

гальній кількості колективних господарств збільшилася з 48,2 до 75,2%. До кінця другої п'ятирічки в республіці вже діяло 958 МТС, в зоні їх обслуговування перебувало 26,7 тис. колгоспів (97,7% від їх загальної кількості).

Застосування машин створювало можливості для запровадження агротехнічних заходів. У 1932 р. зернові культури на Україні зовсім не пропалювалися, в 1933 р. вони були пропололі на площі 5,8 млн. га, а в 1934 р.— 11,8 млн. га. Посівів озимини по парах у 1932 р. практично не було, а в 1936 р. вони становили третину озимого клину.

Організаційне зміцнення колгоспів, надана їм допомога технікою й кадрами сприяли подоланню кризи. Листопадовий (1934 р.) Пленум ЦК ВКП(б) визнав за можливе ліквідувати карткову систему розподілу продовольчих товарів для міського населення. Пленум перетворив політвідділи МТС на звичайні партійні органи та об'єднав їх з районними комітетами партії.

Вихід колгоспів з кризи сприяв зростанню хлібопоставок державі. Від України в державні засіки надійшло у 1933 р. 317 млн. пудів хліба, в 1935 р.— 462 млн., а в 1940 р.— 572 млн. пудів. Зростання хлібопоставок відбувалось одночасно з підвищенням добробуту селян. Більшість господарств почала обзаводитися підсобними виробництвами — птахівництвом, садівництвом, бджільництвом тощо. В колгоспах було організовано тваринницькі ферми. Колгоспникам надавався безпроцентний кредит для придбання худоби. Напередодні Великої Вітчизняної війни майже всі господарства мали корів. Сільське господарство України вийшло на рівень продуктивності, що існував до початку суцільної колективізації, а за деякими показниками й перевищило його.

Одержано 14.08.89.

В статье коротко изложены основные вопросы темы, которая входит в школьный курс истории УССР,— об осуществлении сплошной коллективизации. Уделено внимание как теоретическим аспектам темы, в частности, характеру деформаций ленинской концепции кооперации, так и последствиям самого процесса коллективизации на Украине.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Голод на Україні (1931—1933 рр.) *

Наприкінці 1932 р. виконання хлібозаготівельного плану вступило у критичну стадію. Сільське господарство республіки знаходилось у такому стані, що неспроможне було справитися навіть із зменшеним планом хлібоздачі. Жовтневий (1932 р.) Пленум ЦК КП(б)У констатував, що завдання на вересень—жовтень не виконані, а в першій декаді жовтня хлібозаготівля майже припинилася [1]. Раднарком України на своєму засіданні 1 листопада 1932 р. визнав, що на 20 жовтня виконано лише 39% річного завдання по хлібозаготівлі. Уряд зменшив план до 262 млн. пудів, розверставши його виконання таким чином: для колгоспів — 224,1, одноосібників — 36,9, радгоспів (умовно) — 21,6 млн. пудів [2].

Зрозуміло, що при вичерпності хлібних ресурсів план навис над селянами дамокловим мечем. Вони втрачали віру в справедливість, обурювалися тим, що коїлося на селі, голодували, вишукували будь-який харч для прожитку (док. № 23, № 24, № 29, № 35, № 36). А втім власті не вірили не тільки селянам, а й місцевим керівникам, огульно вважали їх «саботажниками». Як відзначив ВУЦВК на своєму засіданні 8 грудня 1932 р., Україна на 6 грудня виконала 65,3% річного хлібозаготівельного плану, а одноосібний сектор — на 60%, тому що органи влади на місцях «не забезпечили рішучого удару по саботуванню хлібозаготівель від куркулів та їхньої агентури» [3]. Восени 1932 р., в обстановці взаємного протистояння, недовір'я й підозри, для вилучення хліба Сталін надіслав у різні райони країни надзвичайні комісії. В листопаді одна з них на чолі з Молотовим прибула на Україну. Діяли ці комісії репресивно, на хвилі страху, штовхаючи місцеві власті на шлях свавілля й водночас караючи їх за «дезорганізацію» хлібозаготівель. Преса того часу рясніла численними «викривальними» повідомленнями про сільських керівників, які не забезпечували хлібоздачу, таврувала ті артілі, де виявлялися залишки зерна після молотьби, оголошувала про судові процеси (док. № 26, № 29, № 33).

Насправді ж, люди намагалися запастися хоч мінімальною кількістю продовольчих ресурсів, відчайдушно боролися за саме життя в умовах вже існуючого голоду, з острахом чекаючи наступного 1933 р. «Спасайте колгоспи, спасайте людей від голодної смерті», — писав Г. І. Петровському у серпні 1932 р. колгоспник з Харківщини (док. № 23). Були зафіксовані й жахливі випадки канібалізму (док. № 25).

Характер діяльності комісії Молотова на Україні швидко позначився на всій хлібозаготівельній ситуації — вона круто повернула «вправо». 20 листопада 1932 р. уряд республіки прийняв постанову «Про заходи до підсилення хлібозаготівель» [4]. До колгоспів, які незадовільно виконували хлібозаготівлю (а таких була переважна більшість), застосовували надмірні заходи: припиняли видачу будь-яких натуральних авансів на трудодні, громадське харчування, вилучали

---

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1989. — № 7. — С. 99—111; № 8 — С. 105—117; № 9 — С. 110—121.

[1] Вісті ВУЦВК — 1932 — 15 жовт.

[2] ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 281, арк. 91.

[3] Там же, ф. 1, оп. 8, спр. 10, арк. 259—260.

[4] Вісті ВУЦВК. — 1932 — 21 листоп.

насінневі фонди та вже одержаний колгоспниками хліб як «незаконно розданий», накладали штраф за невиконання плану м'ясозаготівлі у розмірі 15-місячної норми, притягали до суду осіб, які підпадали під постанову від 7 серпня 1932 р. (про «п'ять колосків»). Місцевим виконкомам надавалося право на встановлення або скасування тих чи інших санкцій щодо кожного окремого колгоспу. Хоч постанова все ще застерігала від «підмінювання масової роботи в боротьбі за хліб голим адмініструванням», все ж це був здебільшого лише словесний захід, на практиці він майже не діяв — обстановка була вже іншою. І покотився по селах України хлібозаготівельний смерч. Насамперед відбиралося зерно, а також — віка, горох, квасоля, кукурудза, картопля, огірки, капуста, інше продовольство. Про це йдеться майже в кожному наведеному документі.

Вилучення продуктів харчування супроводжувалося репресивними заходами проти хлібороба, свідомо поставленого сталінською політикою «велікого стрибка» в такі умови господарювання, за яких не лише державі, а й власній родині не забезпечувався шматок хліба. Цілі райони, села, колгоспи заносилися на «чорну дошку» за невиконання хлібозаготівлі. Для них заборонялася будь-яка торгівля, стягувалася вся заборгованість, кредити і платежі, з крамниць вилучалися всі наявні товари, припинявся їх підвіз, накладалися всілякі штрафи (док. № 32, № 36). Куркулями або підкуркульниками оголошували всіх, хто ухилявся від плану хлібоздачі. Занесення на «чорну дошку» було, по суті, смертельним вироком для господарств. Вони знаходилися неначе на дикому острові, оточувані різними заборонами, утисками, обмеженнями й визиском. «З того часу, як ми на чорній дошці, — писав у грудні 1932 р. сількор про колгосп «Серп і молот» на Одещині, — буксирна бригада ходить по колгоспниках і шукає хліба... А ось у нас в колгоспі вже майже 1—2 роки нічого колгоспники не одержують» (док. № 36). В інших господарствах було не краще. Реквізиція щільно прошлася по їхніх дворах, залишаючи за собою пустелю. Навіть централізоване постачання деяких категорій міського й сільського населення хлібом на грудень 1932 р. було скорочено на 1,1 млн. пудів [5].

Голодна петля зашморгувалася все тугіше й почуття приреченості охоплювало людей. «Нам підійшла повна голодовка, — писав у грудні 1932 р. селянин І. Кучма, — як нам бути, бо ми видим перед собою гибель» (док. № 35). А попереду був рік 1933-й.

В. І. Марочко (Київ), Є. П. Шаталіна (Київ)

Док. № 23

Лист колгоспника * Г. І. Петровському про занепад колгоспів і загрозу голодної смерті по селах Лебединського району на Харківщині

8 серпня 1932 р.

Григорій Іванович!

Считаю своїм боргом повідомити Вас про життя села, життя колгоспів. Колгоспи в сучасний мент доживають останні дні, життям їхнім ніхто не цікавиться. Люди центра міркують, що село ще багате, колгоспи міцніють, але це неправда. Цього листа пише вірний син колгоспник, агітатор і організатор перших днів 1929 року, котрий головує чесно уже від 1929 р. із Лебединщини. Пише цього листа Всеукраїнському старості, который боровся за покращення життя, за соціалізм, пише цього листа не одна особа, а декілька, та тільки не всі осмілю-

[5] ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 281, арк. 48.

* Без підпису.

ються написати правду, сказати, а собі журяться, що таке становище в колгоспах продовжуватися не може. Потрібні негайні заходи, одкинути ту думку, що на селі все благополучно, немає голоду, не пухнуть люди.

Справа в тому, що в колгоспі люди працювати не бажають, люд, діти, старики голодні, худоба гине, люди стали злі. Радянську владу заклинають, ніхто їй нічого не віре. Земля очутилась в бур'янах, цукровий буряк неполений. Хлібні аванси видають по 400 гр. на день здебільшого фуражних культур, надії немає на додержання, тому що плани в цьому році дані більші, або менші дуже незначно, а врожай через загибель озимини далеко менший. Чи нормально, що плани більші, ніж валовий врожай?

Треба вивчити стан, Григорій Іванович. Інакше наша справа з колгоспами програна. Візьміть убедіться, проїдьте самі, або пошліть серйозну особу в такі села на Лебединщину й Ви повірите, що пише не опортуніст, не куркуль, а вірний колгоспник, которому не буде життя, коли колгоспи розпадуться. Ви вивчіть на Лебединщині такі села як Бишкінь, Михайлівка, Ворожба, Великий Висторопь, Межиріч, Нижня Сироватка — тут життя вмирає на селі. Крім комуніста, а тепер і комуністи кажуть, що десь є шкідництво. Ви не знайдете людину, котра б підтримувала радвладу, всі заклинають, люди готовляться до голодної смерті. У Великому Висторопі, у Ворожбі загроза з посівом озимини. Головам колгоспів далі працювати не можна

Григорій Іванович, приїдьте на Лебединщину, скличте нараду голів, вивчіть стан і Ви убедитесь, що плани нереальні, що колгоспи розпадуться при такому стані, може Вас обманюють райони. Цього листа написано як вихід, щоб опісля не сказали, що Ви не знали та райони винували. Спасайте колгоспи, спасайте людей од голодної смерті, нам іначе позор перед міжнародним пролетаріатом. Не слухайте тих людей, що кажуть плани реальні, влийтесь в колгоспну масу району й Ви повірите, що ми пишемо правду *.

[Це] думка активу, думка вірних синів, але прізвища сказати не можемо поки не приїдете, а то скажете «опортуніст».

8.VIII.1932 р.

З оригіналом згідно. кореспондент приймальні голови ВУЦВКу (підпис)

ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 117, арк. 162. Засвідчена копія.

Док. № 24

Лист члена артілі «Заповіт Леніна» на Одещині Ю. Р. Швеця до Г. І. Петровського про надмірний хлібоподаток для артілі й голодування колгоспників

15 вересня 1932 р.**

Запитання

До голови Центрального українського виконавчого комітету т. Петровського

Від члена артілі «Заповіт Леніна», село Горожене, Баштанського району Швеця Юрка Романовича

Тов. Петровський!

Наша артіль в 1931 р. мала 2.400 га землі і вся була засіяна, но постільки у нас багато землі біля річки та непридатної, то район нашу артіль спрямував на спеціальне господарювання — городництво, ско-

* З 1 січня по 25 серпня 1932 р. з Лебединського району надійшло 62 скарги на адресу ВУЦВКу, перевірка яких виявила кричущі факти перекручень необґрунтоване виключення з колгоспу та розкуркулення, відбирання худоби, розпродаж майна, нереальні плани хлібозаготівель. Все це вороджувало постійну нестачу хліба й продовольства, прирікало людей на голодне вимирання

** Дата відправки листа з приймальні ВУЦВКу до Баштанського РВК

тарство та свинарство, і відрізав у нас землю, залишив нам 700 га пахоті, всі непридатні землі, пасовисько та городньої 282 га.

Артіль має 1052 їдця і от у 1931 р. більшість членів артілі, бідняки голодували з грудня місяця. В цьому 1932 р. артіль посіяла зернових культур 660 га, а останню травами та городини 82 га. Решта городньої землі залишилася через відсутність посівматеріалу, картошки та інших, та з-за непроведення меліоративних робіт.

Коли РВК розподіляв план хлібозаготівлі, то на нашу артіль поклав виконання хлібозаготівлі 2.400 пудів хліба. Но, тов. Петровський, з великою натяжкою може стане виконать доведеного плана, а на харчі зовсім нічого не залишається. До цього часу артіль видала лише по 240 грамів муки на 1 трудодиницю, та загальним харчуванням з'їли кіл по 35 кожний робочий. І січас пом'ж членами велике негодованіе на всі явища, які січас переживають наші члени. Дуже багато членів зараз живе на одному борщі дома, а в артілі рано і увечері дають галушки без хліба і через це саме багато перестали ходить на роботу, та пішли по степу собирать колоски, тому що кожний січас голодний, коли це не повинно бути, тим паче літом при уборці хліба.

Так поясніть мені, будь ласка, чи Ви в повній згоді з робітниками нашого району залишать наше село, артіль голодними на весь рік, чи може в лавах керівництва влади позаписувались колишні поміщики та мстять за свої економії. Чи може так і годиться при Радвладі бути голодному, чи може державі потрібні в такій кількості хлібні ресурси для швидчого закінчення індустрії? Мені здається, що в радянських установах позалазили поміщики-економісти і цю штуку творять, бо хоч і потрібно закінчити індустрію, то все ж таки голодувати непотрібно. Бо коли на зборах артілі та правлінні обговорювали план хлібозаготівлі, і хто скаже, що план дуже великий, нічого не залишиться на харчі, то наша сільська влада зараз страхає міліцією та ГПУ. І по-правдивому, план не прийнятий через непосильність.

Я рискнув запитать у Вас, чи правдиво район довів плана і чи це повинно так і буть. Я думаю, що коли у нас основне господарство — городництво, скотарство та свинарство і лише 700 га пахоті, то район повинен звернути увагу та залишити в крайньому разі в кругову на 1 їдця по 30 фунтів зерна на кожний місяць, але на трудодиницю.

Так прошу Вас, тов. Петровський, дайте мені відповідь, чи правдиво район довів плана, чи ні, і чи повинні ми голодувать. Я маю 204 трудодиниці по 1.VIII. 32 р. Сам я бідняк, член КНС, партизан, та був кандидатом КП(б)У, но виключений за те, що добивався цього, що у Вас запитую, та частково за своє грубіянство через велику неправдивість. Відповідь прохаю дати по пошті за мій рахунок *.

Поштова адреса: поштове відділення Привільне, Баштанського району, село Гороженс.

Швець Ю. Р.

ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 109, арк. 220–222 Оригінал. Рукопис.

* 15 жовтня 1932 р. райвиконком повідомив ВУЦВКу, що після перевірки справи вважає скаргу Ю. Р. Швеця безпідставною, тому що колгосп «Заповіт Леніна» «повинен здати хліба не більше за інші колгоспи і знаходиться у кращому стані, ніж поруч існуючи колгоспи». Така відповідь була типовою в умовах безхлібного існування колгоспів. Хлібозаготівельні плани були обов'язковими і будь-яке їхне зменшення рідко коли допускалося.

Док. № 25

Постанова касаційної колегії Верховного суду УСРР про скасування вироку Вінницького облсуду в справі селянки, яка вбила сина, щоб врятувати своїх інших голодних дітей

16 жовтня 1932 р.

У х в а л а

Іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки Найвищий суд в касаційній колегії кримінальних справ жовтня 16 дня 1932 р. в складі голови т. Собчака, членів тт. Тимощенка та Чишка. Доповідач т. Тимощенко.

Розглянувши в порядкові касаційного протесту справу з вироком Вінницького облсуду з 25 липня 1932 р. та з ухвалою про Якименко Параску Андріївну, 40 років, селянку, середнячку, засуджену за арт. 138 п «а» КК до позбавлення волі в далеких місцях ув'язнення на 8 років з обмеженням в правах на 3 роки. За те, що вона з корисливою метою зарізала свого 3-х річного сина Кузьму та м'ясо міняла сусідам на крашанки — виявив, що засуджена Якименко Параска в процесі судового слідства заявила, що вона зарізала свого сина за порадою попа Заболотного, коли вона звернулася до нього за допомогою з приводу голодування дітей (він їй відповів: «заріж одного і корми останніх»). Маючи таку заяву, суду належало цю справу відкласти та скерувати її для дослідування. Оскільки ідеологом цього звірського вбивства з'являється піп Заболотний, то настільки основним звинуваченим повинен бути він, а не фізичний виконавець вбивства Якименко Параска. А тому Найвищий суд в порядкові арт. 365—370, 346 КПК істотних зламань закону не зауважено, а тому ухвалив: вирока скасувати та справу передати на новий розгляд зі стадії досудового слідства. Ухвала остаточна.

Голова Собчак.
Члени Тимощенко, Чишко.

ЦДАЖР УРСР, ф. 24, оп. 8, спр. 3534, арк. 254. Оригінал.

Док. № 26

З повідомлення газети «Вісті ВУЦВК» про відмову комуністів виконувати хлібозаготівлю

27 листопада 1932 р

Листопад — вирішний місяць хлібозаготівель

Викрити, розтрощити, вигнати геть з лав партії підсобників класового ворога. Геть!

...Колгоспи Снігурівського району (Одеська область), що закінчили молотити, здебільше припинили продавати хліб державі. Голова артілі «Дванадцятиріччя Жовтня» член партії Яловенко заявив, що він зниження плану не потребує, бо однаково «хліба не здаватиме державі». У Карпівській сільраді комуністи з артілі «Третій вирішальний» категорично відмовились виконувати план В організаціях Снігурівського району маємо таких комуністів, як Григорій Скок (бригадир), що служив у Григор'єва, його брат (член управи артілі), що добровільно служив у Петлюри.

«Я краще кину партквитка, а хліба не возитиму» — заявляє комуніст Бабенко, голова артілі «Хлібороб» (Солонянський район)*. Комуніст Віскорка одверто закликає не здавати хліба. Голова артілі «Світле життя» Манько заборонив далі перемолочувати солому, бо «все рівно примусять цей хліб відвантажувати на елеватор».

Вісті ВУЦВК — 1932 — 27 листоп.

* Дніпропетровської області

Док. № 27

З листа 65-річного пенсіонера-інваліда І. М. Вовченка Й. В. Сталіну про голодування і хворобу

12 грудня 1932 р.

Дорогой всесвитний вождь тов. Сталин!

Я обращаюсь и к тебе также с просьбой, горе и мученье заставляют. Я самый несчастный в мире, больной лежу и пишу, нет сил.

Подкрепи и ты меня, пришли вина и сала, поддержите, товарищи, мои силы. Пусть я не умираю в завоеванной стране от голода, смерти нет, а кушать хочется.

Вовченко

ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 114, арк. 72 зв. Оригінал. Рукопис.

Док. № 28

Постанова касаційної колегії Верховного суду УСРР про виправдання вчителя А. П. Гончаренка, засудженого за збереження насіннєвого зерна для колгоспу

13 грудня 1932 р.

У х в а л а

Іменем Української Соціялістичної Радянської Республіки Найвищий суд в касаційній колегії кримінальних справ грудня 13 дня 1932 р. в складі голови Завицького, членів Усачова, Зайчик та прокурора Розенберга Доповідач Усачов, без участі сторон.

Розглянувши в порядкові нагляду справу з вироком нарсуду В.-Олександрівського району з 18 січня 1932 р. та з ухвалою Одеського МРС * з 10.II.32 р. про гр. Гончаренка Анатолія Павловича, 19 років, службовець, вчитель, не судився. Засуджено за арт. 98 КК до примусової праці за фахом на 1 рік без обмеження прав. За те, що засуджений опечатав комори колгоспівські, де був посівматеріал та заборонив голові сільради вивозити в хлібозаготівлю яру пшеницю на посів. Виявив, що в діях засудженого зовсім не вбачається складу кримінального злочину, передбаченого арт. 98 КК до засудженого, а навпаки, Гончаренко, як член сільської РСІ правильно зробив, щоб не дати вивезти посівматеріал опечатав комори колгоспу, чим зберіг посівматеріал для колгоспу та викрив голову с/р в неправильному адмініструванні, який намагався виконати план хлібозаготівлі вивозкою насіннєвого фонду колгоспу. На підставі наведеного не можна залишити в силі вирок нарсуду та ухвалу МРС. А тому, керуючись арт. 372 КПК, Найвищий суд ухвалив: вирок суду та ухвалу МРС в цій справі скасувати, а справу на підставі п «Д» арт. 4 КПК переведенням закрити. Ухвала остаточна.

Голова Г. Завицький.

Члени: Усачов, Зайчик.

ЦДАЖР УРСР, ф. 24, оп. 8, спр. 3539, арк. 244. Оригінал.

* Міжрайонний суд.

Док. № 29

Повідомлення газети «Комуніст» про рейд сількорів з метою виявлення залишків зерна при обмолоті урожаю 1932 р.

18 грудня 1932 р

У Криворізькому районі сількори — учасники рейду перевірки темпів та якості обмолоту й переобмолоту — виявили новий куркульський маневр. У комуні «Зоря соціалізму» В.-Тернівської сільради навмисне переобмолочують яшну солому, в якій немає зерна! Тим часом у комуні є багато пшеничної соломи, в якій щонайменше 10% чистого зерна і цієї соломи не переобмолочують. Крім цього, тут у зерно навмисне домішують землі, щоб приймальні пункти відмовлялися приймати хліб. В артілі ім. Петровського Гліївацької сільради, перевіюючи полову, знову залишають багато зерна.

Бригада учасників рейду Тихий, Одуд, Титар, Кузьмин, Швелерій, Тич, Бондар, Дубашко, Буйвол.

Комуніст.— 1932 — 18 груд.

Док. № 30

Лист колгоспника М. Дяченка з артілі «Вірний шлях» Чубарівського району на Дніпропетровщині до газети «Радянське село»* про вилучення зароблених колгоспниками хліба і хлібозаготівлю

Не ранше 24 грудня 1932 р

Ми свій план виконали, а дали ще другий. Ще з початку 1932 р. я одержую газети, читаю всі постанови уряду і партії, але в нашому хуторі не так робиться, як пишуть. Наша артіль «Вірний шлях» Інженерної сільради, Чубарівського р-ну на Дніпропетровщині план хлібозаготівлі виконала, ще роздали на трудодні 15% від обмолоту, а решту засипали в посівфонд. Газети писали, що кожний колгоспник повинен сам собі виконати план хлібозаготівлі, а [не] чекати, що хтось виконає, а в нас — навпаки. Наш річний план визначено в 5.154 цнт. Ми виконали цей план щодо всіх культур.

У районній газеті «Колективні лани» писали, що артіль «Вірний шлях» план хлібозаготівлі виконала на 100%, але 24 грудня 1932 р. надійшов до нас другий план, за яким наша артіль повинна здати 350 цнт., тоді як у нас крім посівфонду нічого не лишилося, а трудоднів з 1 жовтня ще набігло 15 тис., на які нічого не дали.

Чи вірно нам дали план? Скільки ще будуть надавати нам планів? Голова артілі нашої тов. Лисенко Іван Т. одержав цього плана, скликає правління і почали обмірковувати, яким шляхом його виконати. І вирішили зняти з трудодня по 500 грамів, хоч ми і одержали всього-навсього лише по 2 кіло на трудодень. А ранком другого дня почали забирати у колгоспників їхній зароблений хліб на трудодні, незважаючи, чи в нього сім'я червоноармійська, чи ні — все рівно.

От по поводу такої справи і хочу запитати редакцію, чи вірно це вони роблять, чи ні? Прохаю редакцію, допоможіть нам у цій справі**.

М. Дяченко.

ЦДАЖР УРСР, ф. 388, оп. 2, спр. 653, арк. 122. Копія.

---

* З 1 січня 1933 р. газета стала називатися «Колгоспне село» Припинила своє існування у грудні 1934 р.

** Відповіді редакції не знайдено. Та вона й безсила була чимось допомогти, чи навіть порадити колгоспникові. Саме у той час діяла надзвичайна комісія Молотова, від імені якої понадпланові завдання повсюдно пав'язувалися колгоспам. В разнок хлібозаготівлі вилучалося посівне, продовольче, фуражне зерно, а також зароблений колгоспниками власний хліб, про що з обуренням писали селяни в цьому та інших поданих у публікації документах.

Док. № 31

Постанова касаційної колегії Верховного суду УСРР про залишення в силі вироку про 10-річне ув'язнення селянки Н. М. Кліменко за мішок колосків

25 грудня 1932 р.

Ухвала

Іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки Найвищий суд в касаційній колегії кримінальних справ грудня 25 дня 1932 р. в складі голови Берновського, членів Тимощенка та Волдинера, доповідач — Тимощенко.

Розглянувши в порядкові касаційному справу з вироком Дніпропетровського облсуду з 15 жовтня 1932 р. про Кліменко Настю Матвіївну, 55 років, селянку, міцну середнячку, засуджену за арт. 54[7] КК та за постановою ЦВК та РНК Союзу з 7.VIII. 1932 р. до позбавлення волі в далеких місцях ув'язнення на 10 років з конфіскацією майна, з обмеженням в правах на 5 років. За те, що вона займалася крадіжками з колгоспних ланів шляхом зрізання колосків, де її було затримано на місці крадіжки з одним лантухом колосків. Покликання касатора на зламання арт. 351 КПК уваги не заслуговує, тому що міра соцзахисту відповідає скоєному та соцнебезпеці засудженої. За розглядом справи в порядкові арт. 346 КПК зауважено, що суд застосував до засудженої арт. 54[7] КК зайве, а її слід вважати лише за постановою ЦВК та РНК Союзу [РСР] з 7.VIII 32 р. А тому, керуючись арт. 365—370, КПК ухвалив: касскаргу залишити без наслідків, а вирока — в силі.

Берновський, Тимощенко, Волдинер

ЦДАЖР УРСР, ф. 24, оп. 8, спр. 3542, арк. 216. Оригінал

Док. № 32

З протоколу Бердянського райвиконкому на Дніпропетровщині про репресивні заходи щодо колгоспів, занесених на «чорну дошку» *

28 грудня 1932 р.

2. Слухали: Про вжиття заходів щодо колгоспів, які занесені на «чорну дошку» облвиконкомом (опитавши членів президії 25 грудня 1932 р.)

2. Ухвалили: За продовження зловмисного невиконання державного плану хлібозаготівель, за організований куркульськими елементами саботаж до занесених облвиконкомом на «чорну дошку» колгоспів ім. Шевченка Н.-Олексіївської сільради, «Червоний стяг» Ногайської сільради — вжити такі заходи:

а) заборонити цілком будь-яку торгівлю цим колгоспам і колгоспникам;

б) протягом до 28.XII. 32 р. стягти кредити та всі платежі (сільгосподаток, державну заборгованість, страховку), грошову заборгованість по цих колгоспах розверстати по колгоспниках та стягнути протягом до 28 грудня;

в) накласти натурштраф м'ясом в розмірі 15-місячного завдання з тим, щоб до 5 січня 1933 р. дотерміново стягнути з колгоспників цих колгоспів як план м'ясозаготівель, так і накладання натурштрафів;

* Ця акція здійснювалася за постановою РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 6 грудня 1932 р. «Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі». Як негативний взірець, першими були названі 6 сіл: с. Вербка Павлоградського району та с. Гавриліївка Межівського району Дніпропетровської області; с. Лютенки Гадяцького району та с. Кам'яні Потоки Кременчуцького району Харківської області; с. Святотроїцьке Троїцького району та с. Піски Баштанського району Одеської області (Вісті ВУЦВК.— 1932.— 8 груд.).

г) негайно заборонити будь-який помол як колгоспам, так і колгоспникам цих колгоспів;

д) 26 грудня надіслати в ці колгоспи спеціальні бригади під керівництвом тов. Коваленка та Віткіна, яких зобов'язати протягом до 5 січня 1933 р. вкупі з сільрадами та правлінь колгоспів цілком забезпечити виконання всіх цих мірроприємств *.

Голова РВКу Палій
Секретар Мокштадт **

ЦДАЖР УРСР, ф 1, оп. 8, спр. 309, арк. 74. Засвідчена копія

Док. № 33

Повідомлення газети «Комуніст» про позбавлення волі партійних і радянських працівників Кобеляцького району на Харківщині за невиконання хлібозаготівлі

29 грудня 1932 р.

Виїзна сесія Харківського обласного суду в Кобеляках розглянула цими днями справу колишніх керівних працівників Кобеляцького району, що зрадили партію й робітничий клас, злигалися з куркулем і зривали виконання хлібозаготівного плану.

Колишнього секретаря Кобеляцького райпарткому Ляшенка засуджено до 10 років ув'язнення і колишнього голову райвиконкому Бему — до 8 р., колишнього директора МТС Обидала — до 8 р., колишнього голову райколгоспспілки Винокурова — до 6 р., колишнього завідувача райпостачвідділу Павлова — до 5 р., колишнього заступника голови РВК Гарагулю — до 5 р.

Присутні на суді колгоспники зустріли вирок з великим задоволенням ***.

Комуніст.— 1932.— 29 груд

Док. № 34

Лист колгоспника до газети «Радянське село» про успіхи та занепад артілі «Червоний орач» на Харківщині внаслідок позапланових хлібозаготівель

грудень 1932 р

Наша артіль «Червоний орач» зорганізувалася в 1919 р. Коли почали робити в артілі, то селяни дивилися, що в колгоспі далеко краще жити, поступали й собі. В 1930 р. було дуже гарно. Хлібозаготівлю, яка була доведена до артілі, виконали у два рази більше, а також да-

---

* В грудні 1932 р. у Бердянському районі були занесені на «чорну дошку» колгоспи: ім. Котовського (с. Н.-Спасівка), «Червоний борець» (с. Ст. Петрівка), ім. Фрунзе (с. Андріївка), «Комінтерн» (с. Єлисеївка), «7 років без Леніна» (с. Єлизаветівка), «Червоний стяг» (с. Ногайське), ім. Шевченка (с. Н.-Олексіївка), ім. Будьонного (Лозанівська сільрада), «За світовий Жовтень» (Іванівська сільрада), «Жінка до соціалізму» (Н.-Петрівська сільрада), майже всі колгоспи Миколаївської сільради та інші. До них застосовували більшість надзвичайних заходів, викладених у документі.

** Засвідчено печаткою Бердянського райвиконкому.

*** Крім подібних гучномовних судових процесів, які трагічною долею обертались для багатьох місцевих керівників, застосувалися й заходи їх морального осуду. Наприклад, 20 грудня 1932 р. з член'в ВУЦВКу були виключені голова Балаклійського райвиконкому С. С. Хоренко (Харківська обл.) та голова Оріхівського райвиконкому на Дніпропетровщині М. С. Паламарчук. Про те, як проходив судовий процес над працівниками Оріхівського району, в тому числі й М. С. Паламарчуком наприкінці 1932 р., розповів нещодавно І. Науменко у публікації «Как судили райком. Еще одна страница трагических 30-х» (Неделя.— 1989.— № 30).

ли і колгоспникам. Так що працювали дружно, було що їсти й робота гарно йшла. А дальше, коли в артілі об'єднали 4 артілі, тобто стало около 350 господарств (це в 1932 р.) — під весну артіль справилась гарно з весняною засівкампанією, уборкою, а також уборкою цукрового буряка. А саме головне те, [що] на артіль план хлібозаготівлі був 10 тис. пудів, артіль план хлібозаготівлі виконала повністю з перебільшенням. Через місяць у нас забрали весь посівний матеріал, забрали віку, ту, що зоставили для харчування, весь фураж, а частину віки роздали на трудодні колгоспникам. І постановила сільрада відібрати, мовляв, це незаконно одержаний хліб. Хіба це не є перекручування постанов партії і уряду?

Забравши весь посівматеріал, перечищений, вже готовий до посіву, фураж, що був для підгодовування коней, а тепер говорять «шукайте на місцях посівматеріал, фураж і для свого харчування». Я думаю, коли артіль виконала свій план, то не повинні ніхто її займати, бо на це є постанови ЦК КП(б)У і інші. Так я думаю, що редакція зверне на це належну увагу і винних притягне до відповідальності.

Жорстока Павло Іванович

с. Пархомівка, Краснокутського р-ну

ЦДАЖР УРСР, ф. 388, оп. 2, спр. 653, арк. 121. Копія.

Док. № 35

Лист селянина І. Кучми з артілі «Червоний хлібороб»* до газети «Радянське село» про голодування колгоспників

грудень 1932 р.

Що нам робити далі? У нас в правлінні і в активі є частина заможньо-середняцького елементу, який при видачі на харчі продуктів собі брали по мішку пшона, а колгоспникам давали на трудодень. Деякі получали дуже мало, даже до 5 кг. Протягом уже 1 1/2 місяці як колгоспники голодають, не бачили в себе мукй. Правління на це не обращає вніманія, гонять голодних на роботу.

Мало того, ще кажуть давайте з кожного двору послідні культури як-то горох, квасолю, кукурудзу. Деякі колгоспники придбали по 5-10 кіл, то правління заможньо-середняцьке каже «давайте, а то підем заберем останнє».

Ми тепер такі голодні, що вже частина не ходе на роботу, но нас гонять чуть не з-під палки, даже угрозами, що «ми тебе викинем з колгоспу». Діти колгоспників ходять побираються, а правління на це не обраща вніманія, ще й насміхаються, каже «чого ж у мене [е], а в тебе нема». Коли б ще ми получили приблизно, а то ми, колгоспники, получили от 5 до 20 кг, а правління получило до 100 кг і хоче, щоб з ними рівнялися харчами. Нам підійшла повна голодовка. Як нам бути, бо ми видим перед собою гибель.

І. Кучма.

Артіль «Червоний хлібороб».

ЦДАЖР УРСР, ф. 388, оп. 2, спр. 653, арк. 136 — 137. Копія

* Встановити точне місцезнаходження колгоспу не вдалося. Таку назву мали артілі в Дніпропетровській, Київській, Вінницькій та Одеській областях.

Док. № 38

Доповідна записка сількора до газети «Радянське село» про голодування й репресії проти селян за невиконання хлібозаготівлі в колгоспі «Серп і молот» на Одещині

грудень 1932 р.

Наш колгосп «Серп і молот» і сільрада Краснопільська — на «чорній дошці» за невиконання плану хлібозаготівель. Тут є буксирна бригада від РПК, але вона неправильно підходить до колгоспників і перекручує лінію партії. Керівництво Краснопілки допустило, що в колгоспі «Серп і молот» ледарі розікрали хліб, крали й одноосібники, а тепер не виконано плану хлібозаготівлі і кращі колгоспники вже по 3—4 місяці не бачили і не їли хліба й теж стали розкрадати хліб та жорнувати його на жорнах, щоб не бути без хліба. Через це багато колгоспників-ударників стають симулянтами, злодіями, бо іншого виходу їм не видно.

З того часу, як ми на «чорній дошці» буксирна бригада ходить по колгоспниках і шукає хліба. І як у кого знайде, то віддає до суду як крадіїв. Ще нещодавно виїзна сесія В.-Висківського району судила в нас 4-х жінок, з них 3 — вдови, за соцстаном бідняки, у яких до вступу до колгоспу й тепер немає нічого, крім хати. Це старі жінки, забиті злиднями, жодна з них — ні Капіще Марія С., Капіще Параска, а також Ткаченко Тетяна і Пойда Вустя — не можуть ні розписатися, ні газети почитати, бо неписьменні і потрапили на лаву підсудних через свою несвідомість. У них знайдено декілька пудів хліба, де в кого вкрадений, а в декого ні, але всіх суд позбавив волі на 4—5 років.

Я цим не хочу сказати, що ці вдови не крали, або що вони не винні, але так карати їх, як несвідомих людей, не можна, тому що неграмотна людина допустить чого вгодно. Коли взять Капіще Марію та Пойду і Капіще Параску, то вони такі забиті несвідомістю та злиднями, що їх куркуль підбурив і заставив їх красти і закопувати хліб.

Ще коли подивитися з другої сторони, то ні жодного куркуля не віддано під суд, а лише бідняка. Куркуль, підкуркульник чинить різні злочинства в сільраді та в колгоспі, і їх суд обходить, бо керівництво колгоспу та взагалі Краснопілки їх скриває. Ось куркуль, що був у колгоспі, Нещадін Грицько покрав у колгоспі хліб, і коли цей хліб знайшли, то він утік невідомо куди. Сільрада й колгосп про його мовчить, а бідняки паряться в ДОПРі. Через наших керівників вже по 3—4 місяці колгоспники не бачили хліба, бо їм байдуже. Хоч хто де й купить хліба, то змолоти не можс, бо млини позакривані й сільрада не дає нікому довідок. А голодний колгоспник, щоб не робити голодному, чи купує, чи краде де хліб і робить жорна. За це сільрада теж віддає до суду.

Тепер обсудити так: коли не дати колгоспникові їсти, то чи він довго буде чесним і добросовісно робити на користь колгоспу? Я думаю, що він так довго не робитиме. А ось у нас в колгоспі вже майже 1—2 роки нічого колгоспники не одержують, лише борг у колгоспника все збільшується. Через неправильний облік праці в нас у колгоспі ніхто не знає, хто скільки заробив, або скільки винен. У колгоспі не правильно рахують трудодні, через що більшість у колгоспі має борги.

Колгосп «Серп і молот» щороку і майже щодня занепадає і щодня має більші втрати. Ось 2 роки в цьому колгоспі будується хата біля колгоспної конюшні, на яку вкладено декілька тисяч трудоднів та декілька сот карбованців грошей, і до цього часу не вкрита і вже на дощах, під снігом валяється. Майно та різні прибутки цього колгоспу хто як хоче розтягає і управа за це не відповідає. Взяти за приклад завхоза Шевцова, він с/г ременанту не доглядає і вже в дворі колгоспу майже нічого немає, а сільрада його за безвідповідальне ставлення до майна колгоспу не притягає до відповідальності. А якби це завхоз

ISSN 0130—5247. Укр. іст. журн., 1989, № 11

[був] бідняк, то вже парився б у ДОПРі. Минулого року цей самий Шевцов допустив до того, що солому, полову, розікрали одноосібники, і не було чим кормити коней і без кормів загинуло більш 200 коней. Цього року теж хоче до цього допустити. Вже майже половину соломи розібрали колгоспники в'язками, а коні колгоспні через 2—3 місяці загинуть без корма, як і минулого року.

Робота буксирної бригади по хлібозаготівлі незаконна. Ця бригада ходить попід хатами і бере, що в кого хоче, і де дівається — невідомо. Є випадки, що забирають хліб скільки є, а як не даєш з хати, то арештують і забирають все майно. Як не даєш, то ще й поб'ють, або не пускаєш до хати, то вони двері б'ють. Дехто й купив хліба, то бригада каже «вкрав з колгоспу», а то беруть з погрібів капусту, огірки і все. Все це робиться мабуть для того, щоб створити контрреволюцію.

Культурно-освітньої роботи немає. Майже 3—4 місяці, як пройшли загальні збори колгоспу, на яких були лише діти. Будинок колгоспника завалився, а в червоному куточку сидять арештовані. Ось через відсутність масової роботи в нас теж розкрадають хліб і все. Через це я й сам голодний, пухну, бо декілька місяців не їв хліба, а робити роблю. Тепер сиджу та думу думаю, що вже до 30—40 бідняків у ДОПРі і мені не минеться.

Сількор Іван *

с. Краснопілка, В.-Виськівського р-ну, Одещина.

ЦДАЖР УРСР, ф. 388, оп. 2, спр. 653, арк. 144—146. Оригінал.

З розпоряджень приймальні ВУЦВК на місця про факти голодування з листів селян (серпень — грудень 1932 р.)

7 серпня. Харківському облвиконкому. Копія Градизького РВКу. 7.VIII п. р. трое уповноважених від с/г артілі «8 березня» Градизького району, Харківської області звернулися на особистий прийом зі скаргою на доведення колгоспу нового непосильного завдання.

Колгосп об'єднує 1566 їдаків, має 91 коня, свинарську ферму в 176 штук, землі 1040 га. Валовий збір цього року становить 19 834 пудів, доведено їм до плану цього року — 11.626 пудів. Для утримання відхідників і вчителів передбачено 290 пудів, для забезпечення неправездатних та червоноармійців 610 пудів.

Враховуючи корм для ферми, для коней, для оплати за трудодні, що на 1 серпня становить 54.000 трудоднів, вони скаржаться, що є загроза залишитися колгоспу без хліба і фуражу. Цього року з 115 га жита загинуло 86 га, з 162 га озимини загинуло 144 га.

Минулого року артіль виконала із зустрічним планом 8000 пудів (загибелі врожаю минулого року не було), і при тих умовах колгосп був в надзвичайно тяжкому стані: 700 пудів хліба організованим порядком колгосп купив на Кубані, окремі колгоспники неорганізованим порядком закуповували хліб на території РСФРР, за відсутністю фуражу у них загинуло минулого року 5 шт. коней, а колгоспники голодували, попухли з голоду, 5 чоловік вмерло з голоду [1].

9 жовтня. До Солонянського РВКу [2]. Надсилаючи скаргу артілі «Перебудова» про доведення нереального плана, просимо переглянути справу та розв'язати за останніми директивами партії та уряду. Плану доведено 3.050 центнерів, а врожаю зібрано стільки ж. Вже тепер колгоспники сидять без хліба й немає кому працювати в артілі.

22 жовтня. До Київського облпрокурора. Справу гр. Кирдоди Я. С., 68-річного старика про неправильне виключення з колгоспу, доведення твердого завдання та виселення з дружиною з хати Гельм'язівський РВК не спроміється розв'язати. Його

---

* Прізвище нерозбірливе.

[1] Градизький райвиконком у грудні 1932 р. повідомив ВУЦВКу про те, що у зв'язку із зменшенням плану хлібозаготівель по району взагалі, артілі «8 березня» також знижено завдання хлібоздачі на 947 ц — з 2120 до 1173 ц.

[2] Дніпропетровської області.

скаргу було надіслано приймальною голови ВУЦВКу до РВК ще 9.X.31 р. за № 25632. Не одержуючи відповіді, гр. Кирдода звернувся зі скаргою на тяганину до тов. Калініна. Надсилаючи до Вас відношення ЦВК Союзу та скаргу гр. Кирдоди, приймальня голови ВУЦВКу доручає Вам негайно розслідувати справу, захистивши інтереси 68-річних старих та по можливості розв'язати їх справу на їхню користь [5].

26 жовтня. До Вінницького облпрокурора. Громадяни села Жалобів Томашпільського р-ну в листі до голови ВУЦВКу тов. Петровського зазначають: голова сільради села Жалобів Дудник Федір весь час п'янствує з куркулями. П'янки продовжуються по декілька днів, голова сільради по 3—4 дні не заходить до сільради. Біднякам та маломіцним середнякам доводить великі плани по хлібозаготівлі та м'ясозаготівлі, а куркулів звільняє від твердого завдання. Вони зазначають, що все це, ніби, знає РВК, але останній ніяких заходів не вживає [4].

11 листопада. До Устимівського РВКу [6]. Стара людина — 118 років — Лідзер Іван, мешканець Медовської сільради, скаржиться на особистому прийомі у ВУЦВК на невидання йому хліба та інших продуктів харчування. Він член колгоспу, ще 3—4 місяці тому як він працював у колгоспі, але зараз через неодержання хліба він до того послаб, що робити не може.

20 грудня. До Дніпропетровського обласного прокурора. Робітник радгоспу «Більшовик» Качерженко Іван Хрисанович звертає увагу уряду на перекручення постанов партії та уряду, яких припустилися робітники Олександрійського р-ну. Розкуркулювали колгоспників, бідняків, неправильно віддавали під суд. Внаслідок цього селяни залишилися економічно незабезпечені, голодують. Усуспільнення корів провели в адміністративному порядку, м'ясозаготівлю доводили не за законом. Після постанови ЦК ВКП(б) з 26.III. ц. р.[6] керівники замість того, щоб повести пояснювальну роботу, ганялися за жінками та били їх, що розбирали усуспільнених корів. РВК і Олександрійська дільнична прокуратура все це знали й знають, але не реагували.

27 грудня. До Ново-Георгіївського РВКу [7]. Гром. Крижан О. В. мешканець села Глинського скаржиться ВУЦВКу, що не дивлячись на те, що цього року його засіви було пошкоджено градом і що він одержав страховку, сільрада довела йому великий план по хлібозаготівлі, якого він, ніби, виконати не може. За невиконання плану сільрада оштрафувала його, відібрала коня та корову.

(Далі буде)

---

[5] 27 листопада 1932 р. заступник Київського обласного прокурора Смоленський повідомив ВУЦВКу: «Кирдода Яків Степанович належав до куркульських верств селянства, мав власної землі 7,5 десятин, будівлі, 2 коней, 2 корови, віці, різний с/г ремаьент і систематично вживав у своєму господарстві найману працю. Ще в 1929 р. Кирдода сплачував 123 крб. 45 коп. с/г податку, коли і вступив до колгоспу. В 1930 р. Кирдоду, як колишньому куркулю, з колгоспу було виключено і доведено йому тверде завдання з неусуспільненого посіву в кількості 5 дит., який він не здав і його було оштрафовано в 500 крб. і продано його майно. Отже, облпрокуратура приходить до висновку, що виключення Кирдоди з колгоспу було проведено законно, так саме законно було продано його майно. Поруч з цим і маючи на увазі, що Кирдода має 68 років і до труду не здатний, участковий прокурор поставив питання перед сільрадою про надання Кирдоді в користування однієї з колишніх куркульських хат. Розслідування встановило, що дійсно Гельм'язівська райколгоспспілка і Гельм'язівська сільрада з розглядом скарги Кирдоди припустили тяганину, за що проти винних у цьому порушено дисциплінарне переведення». З висновками облпрокуратури ВУЦВК погодився й 22 грудня 1932 р. відповів секретаріату ЦВК СРСР про наслідки розгляду скарги Я. С. Кирдоди.

[4] Скарга селяни перевірялася Ямпільським дільничним прокурором за участю районних організацій. 26 листопада 1932 р. Вінницький облпрокурор Черніс повідомив ВУЦВКу, що матеріали підтвердилися й справа передана до суду.

[5] Одеської області.

[6] Йдеться про постанову ЦК ВКП(б) від 26 березня 1932 р. «Про примусове усуспільнення худоби» із засудженням такої практики. Пропонувалося допомагати колгоспникам у придбанні й вирощуванні молодняка для особистих потреб.

[7] Харківської області.

В. М. Волковинський (Київ)

Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста (продовження) *

Розповідається про початок розгулу анархії у військах Махна, виникнення перших конфліктів між ним і Радянською владою, про зустрічі «батька» з В. О. Антоновим-Овсієнком, Л. Б. Каменевим, іншими партійними, державними, військовими діячами в квітні—травні 1919 р.

Махновський рух разом з його ватажком потрапив у поле зору анархістської групи «Набат», створеної в листопаді 1918 р. на конференції анархістів різних течій у Курську. Вона виступала проти Радянської влади, яку повинна була повалити так звана «третя революція» [19]. Роль її головної рушійної сили, яка мала відкрити шлях для створення безвладного суспільства, відводилася повстанству, зокрема махновщині. Проте «батько» не одразу пішов на союз з набатівцями і не став іграшкою в їх руках.

У квітні 1918 р.— на початку 1919 р. Махно відійшов від анархізму, який на даному етапі не відповідав інтересам селян, що боролися за землю і владу, яка б гарантувала на цій землі мирну працю. Прикриваючись словом «революціонер», яке було зрозумілим навіть найбільш відсталим верствам селян, Махно тим самим набував політичний капітал, гучне ім'я захисника інтересів знедолених.

У лютому 1919 р. під час зустрічі з представником секретаріату «Набату» Я. Алим (Суховольським), який висловив незадоволення діями Махна як анархіста, останній заявив: «Я в першу чергу революціонер, а потім анархіст». Водночас він іноді навіть твердив, що «зовсім перестав бути анархістом і що всі зусилля спрямує на зміцнення Радянської влади та ліквідацію контрреволюції» [20].

Наприкінці 1918 — на початку 1919 р., коли Махно вагався, не зовсім точно, яким шляхом йти далі, на чий бік стати, поряд з ним не виявилося людей, здатних вирішальним чином вплинути на нього, повернути на сторону Радянської влади.

Махно активно боровся проти Скоропадського і його хазяїв — кайзерівських окупантів, петлюрівців і білогвардійців. І цього було достатньо, щоб керівні партійні й радянські діячі та представники командування Червоної Армії безпастережно вважали, що «батько» раз і назавжди обрав свій шлях і за логікою речей повинен завжди виступати проти будь-яких сил контрреволюції.

Посилаючись на революційне минуле і вдаючись до демагогічних роздумів про боротьбу за щастя і визволення народу від ярма експлуатації, він міг завоювати довір'я будь-кого, хто побував у нього. У першій половині 1919 р. «батько» зустрівся з В. О. Антоновим-Овсієнком, К. Є. Ворошиловим, П. Ю. Дибенком, Л. Б. Каменевим, О. М. Коллонтай, В. І. Межлауком і зумів справити на них приємне

* Початок див.: Укр. іст. журн.— 1989.— № 7, 9, 10.

[19] Яковлев Я. Русский анархизм в великой русской революции.— Харьков, 1921.— С. 17—19.

[20] Тепер (Гордеев) И. От «единого» анархизма к стопам румынского короля.— К., 1924.— С. 27.

враження. Багато з них у той час вбачали в його театралізованій анархії славні традиції запорізьких козаків. О. М. Коллонтай назвала Гуляйполе «справжньою Січчю», а Л. Б. Каменєв — «картинкою українського XVII століття».

Партизанщина на Україні в 1918 — на початку 1919 рр. була породжена, як зазначав В. П. Затонський, могутньою стихією революції. Загони виникали стихійно, в них була відсутня військова дисципліна, яку заміняли революційний ентузіазм і безшабашне завзяття. Командири обиралися з рядових бійців. Такі військові частини забезпечували себе зброєю і продовольством самі, в них не було чіткої структури, постійно змінювалася чисельність особового складу, оскільки бійці самовільно приєднувалися до загонів і виходили з них[21].

У такій ситуації махновська дивізія, природно, нічим не відрізнялася від решти партизансько-повстанських військ. Представники Радянської влади, які спілкувалися з Махном, намагалися згладжувати всі гострі кути, щоб не дати приводу розсердити селянського «батька» і тим самим відштовхнути його на інший бік барикад. Наприклад, на мітингу в Бердянську Махно в присутності Дибенка і Коллонтай відверто паплюжив робітничий клас і його диктатуру, але гідної відсічі не дістав.

Поки командування дивізії і комісари з особливою обережністю ставилися до махновщини, анархісти всіляко намагалися привернути Махна на свою сторону. Оголосивши війну Радянській владі, вони покладали великі надії на селянство, помилково вважаючи, що головною причиною краху австро-німецької окупації на Україні були масові селянські повстання. І якщо селяни, розраховували анархісти, розгромили такого сильного ворога, то зможуть повалити і Радянську владу. Махновщину набатівці вважали ударною силою українського селянства. Наприкінці 1918 — на початку 1919 р. подібно до того, як на Півдні збиралися сили монархічної контрреволюції, в Гуляйполе потягнулися анархісти різних мастей і відтінків. Серед них були такі відомі, як П. Аршинов, В. Волін, А. Барон (Полєвой) та інші. Знаючи вразливі риси характеру Махна, зокрема його любов до лестощів, вони проголосили «батька» «народним вождем», «великим анархістом», «другим Бакуніним», поширювали чутку, нібито Кропоткін назвав Махна своїм послідовником і заявив:

— Передайте товаришеві Махно, щоб він берігся себе, тому що таких, як він, мало в Росії[22].

На перший погляд здавалося, що Махно був обласканий та розхвалюваний без міри і більшовиками, і анархістами. Однак представники Радянської влади не обіцяли йому ніяких високих посад, бачачи в Махнові лише рядового бійця революції. Биті ж анархісти розгледіли в Махнові свого захисника, ховалися за спиною «батька», згодні були служити під його прапором і, зробивши його лідером народних мас, управляти ним як маріонеткою. Ці, другі, більше імпонували Махну, їх слова про його виняткову, талант ватажка селянства, визначні військові та організаторські здібності, постійні порівняння з видатними історичними постатями минулого зробили свою справу. Махно знехтував посадою рядового бійця революції, суворою дисципліною на користь вільних анархістів. Їх безладного життя, в якому йому, зокрема, було все дозволено.

Анархісти дали махновщині політичну платформу, вістря якої було спрямоване проти Радянської влади. У війську Махна почалося торжество анархії, жахлива вакханалія, безперервне пияцтво і розпуста. Анархістська свобода розкладала повстанське військо і сприяла ще більшому моральному падінню командирів і самого Махна. Слід

[21] Армия и революция.— 1922.— № 10—11.— С. 24.
[22] Никулин Л. Гибель махновщины // Звезда.— 1941.— № 3.— С. 173.

зазначити, що на початку 1919 р. «батько» навіть змінив зовнішність. Якщо в 1918 р. він намагався виглядати як військова людина, носив одяг військового зразка і відповідну зачіску, то з розгулом анархії в Гуляйполі відростив довге волосся, почав носити бутафорське вбрання, яке часто міняв. Очевидець так описав зовнішність Махна в той час: «Невеликий на зріст, худорлявий, з довгим до плечей прямим темним волоссям, обличчя все чисто поголене, риси обличчя грубі, селянські. Привертає увагу тільки неприємно холодний вираз очей. Одягнений він переважно в шкіряну темнокоричневу куртку, зашнуровані до коліна високі черевики, шпори з довгими шпенкелями, на голові чорна смушкова шапка»[23].

Махно не любив, коли анархісти намагалися втручатися у його справи, вели агітаційну роботу серед селянства. У лютому 1919 р. стара знайома «батька» Марія Никифорова, що повернулася з Москви, почала розповідати гуляйпільцям про переслідування більшовиками анархістів. «Звичайно,— згадував Чубенко,— це селянам не було зрозуміло, і багато з них протестували, кажучи, що вони чекали чого-небудь розумного, а вона їм розповідає казки про білого бичка. Махно в таких випадках любив підтримати селян і зігнав з трибуни М. Никифорову»[24].

Знаючи неврівноважений характер Махна, анархісти робили все можливе, щоб напоумувати його на комуністів, втягнути в активну боротьбу проти Радянської влади. Розрив «батька» з більшовиками вселяв у них надію на те, що поступово махновський рух стане зброєю в руках анархістів.

Уже в березні 1919 р. помічник уповноваженого Наркомзаксправ на Україні А. А. Машицький повідомляв Г. В. Чичеріну про небезпечну позицію Махна. Це повідомлення, щоправда із значним запізненням, аж 19 травня потрапило до В. І. Леніна[25].

У квітні—травні потік листів і телеграм про антирадянські дії Махна і про підготовлювану ним зраду значно посилився. 19 квітня 1919 р. член Реввійськради Південного фронту Г. Я. Сокольников направив Х. Г. Раковському телеграму, копія якої була адресована В. І. Леніну. В ній говорилося: «Бригада Махна не тільки сама небоєздатна, але й розкладає також сусідні частини 9-ї дивізії. Вам, напевне, відомо, що Махно веде рішучу відкриту боротьбу проти комуністів серед селян і червоноармійців, починаючи від скликання селянських з'їздів, закінчуючи зриванням червоноармійських значків. Юзівські робітники обурюються і стогнуть від грабунку махновських банд. У зв'язку із здачею Маріуполя, поразкою, втечею бригади Махна чи не визнаєте ви за доцільне прибрати Махна, чий престиж похитнувся, і тим почати оздоровлення ділянки нашого Південного фронту, в армії якого, з одного боку, становище Донецького басейну не може вважатись міцним, з другого боку, просування до Ростова істотно гальмується»[26].

На початку квітня 1919 р. Махно ще раз продемонстрував свою самостійність і незалежність, призначивши на 10 число проведення III Гуляйпільського районного з'їзду. Спроби П. Ю. Дибенка заборонити махновське зборище були розцінені як намір партії більшовиків ущемити права повстанців.

З'їзд все-таки відбувся, і його делегати констатували, що в Росії та на Україні партія комуністів силоміць захопила державну владу і з допомогою збройних сил проводить злочинну щодо трудящих мас політику. Махновці бойкотували III Всеукраїнський з'їзд Рад і його рішення, а також вимагали переглянути продовольчу політику і вста-

[23] Новая Россия.— 1919.— 3 сент.
[24] ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 274, арк. 28.
[25] Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— М., 1976.— Т. 7.— С. 207.
[26] ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 262, арк. 26.

новити інші форми товарообміну між містом і селом. Крім цього, військово-революційний комітет Гуляйпільського району, виконуючи рішення з'їзду, ухвалив з 27 квітня провести чергову мобілізацію [27].

Безкарність Махна значною мірою можна пояснити слабкістю радянських військ на півдні країни. Основні сили Червоної Армії в цей час були зосереджені на Східному фронті, де велася боротьба з Колчаком. Цим скористався Денікін, який розпочав наступ на Донецький басейн і Україну.

Негативно впливало на стан боєздатності і дисципліни радянських військ, зокрема на півдні, безсистемне постачання їм техніки і, особливо, продовольства. 30 січня 1919 р. на засіданні Тимчасового робітничо-селянського уряду України представники Червоної Армії зазначали, що їм регулярно «доводиться вдаватись до конфіскаційних заходів і вільно чи не вільно порушувати закон» [28].

Це явище було особливо характерним для Задніпровської дивізії, насамперед для бригади Махна. Його розмах був настільки великим, що фактично нагадував масовий грабунок. Дибенко, Махно і Григор'єв самочинно зупиняли ешелони з хлібом, що йшли у Донбас, і тим самим залишали робітників без хліба. На протести наркомпрода О. Г. Шліхтера і наркомвійськмора М. І. Подвойського вони не звертали ніякої уваги. Все, що виявляли в районі бойових дій, махновці вважали своїми трофеями. «Батько» видав наказ, яким забороняв вивіз продовольства із захоплених його військами районів, що могло спричинити голод серед пролетарів Донбасу [29]. Не пропустив він навіть ешелон із закупленою продорганами Амур-Нижньодніпровська картоплею для населення міста [30].

Захопивши 1 квітня 1919 р. Маріуполь, Махно привласнив 2 млн. пудів вугілля, призначеного для Балтійського флоту і Петрограда, заявивши, що видаватиме його в обмін на необхідне бригаді спорядження. Розуміючи, що в даний момент на півдні немає сил, здатних дати гідну відсіч зазіханням Махна на народне добро, а вугілля вкрай необхідне країні, В. І. Ленін запропонував Раднаркому України одержати паливо шляхом його обміну на тканини та інші товари [31].

Деякі партійні та державні діячі Радянської України, не знаючи про цю вказівку Володимира Ілліча, рішуче виступали проти підтримання будь-яких зв'язків з Махном. Так, А. С. Бубнов на одному із засідань Ради Робітничо-Селянської Оборони УРСР звинуватив К. Є. Ворошилова та Л. Б. Каменєва в потуранні «батькові», тому що вони дозволили обмінювати у Махна різні товари на вугілля. Конфлікт уладнав Х. Г. Раковський, заявивши, що на такі дії є дозвіл В. І. Леніна [32].

Безжалісно грабував Махно і представників Антанти. У тому ж Маріуполі він захопив 15 млн. пудів вугілля, яке французи вантажили на свої кораблі. Після переговорів інтервенти виділили йому зброю як плату за вугілля.

У цьому місті Махно вів себе, як у власній вотчині. Він наказав демонтувати обладнання багатьох заводів і перевозити його до Гуляйполя, щоб перетворити останнє в «індустріальний» центр. Коли туди приїхали О. М. Коллонтай та П. Ю. Дибенко, місцеві робітники задавали їм запитання: «Наш Махно чи не зрадник? То чому не покарають його з усією суворістю революційного часу?» У присутності Коллонтай і Дибенка «батько» вилаяв робітників і погрожував їм [33].

---

[27] ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 6, спр. 370, арк. 63, 65.
[28] ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 15, арк. 40.
[29] Там же, ф. 68, оп. 1, спр. 21, арк. 3, 7.
[30] Держ. арх. Дніпропетров. обл., ф. р-5010, оп. 1, спр. 87, арк. 21.
[31] Владимир Ильич Ленин. Биограф. хроника.— Т. 7.— С. 230.
[32] ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 109, арк. 28.
[33] ЦДАЖР УРСР, ф. 177, оп. 2, спр. 2743, арк. 59.

Головним грабіжником у махновській бригаді був сам командир. Одержуючи від радянського командування гроші для виплати бійцям, Махно залишав їх у Гуляйполі і обсипав золотим дощем своїх прибічників — всіляких авантюристів, горілчаних братів і повій. Рядові махновці, не одержуючи навіть мізерного червоноармійського пайка, змушені були самостійно добувати харчі. Таким чином створювався сприятливий грунт для масових грабунків мирного населення. З другого боку, бійці махновської бригади, не знаючи справжнього стану справ, нарікали на командування Червоної Армії, висловлювали незадоволення Радянською владою.

Армія Махна складалася в основному з селян. У ній відкрито діяли організації анархістів, лівих есерів і більшовиків. Цим самим «батько» демонстрував терпимість до різних поглядів, політичних спрямувань, свободу ідей і прагнень. Така строкатість була вигідна «батьку», головною метою політики якого було досягнення самостійності. Боротьба між політичними течіями ще більше зміцнювала його становище і авторитет, адже останнє слово завжди залишалося за ним. Щоб розділити сфери діяльності і впливу, Махно дозволяв комуністам проводити лише культурно-освітню роботу в бригаді, а лівим есерам і анархістам доручав вести політичну діяльність. Комуністів, що входили до складу його бригади, Махно тримав як заложників на випадок вжиття Радянською владою проти нього будь-яких дійових заходів. Водночас «батько» розумів, що комуністи були найбільш дисциплінованою і боєздатною, особливо в критичній ситуації, частиною його армії і тому змушений був миритися з їх присутністю.

Загалом Махно досить тверезо оцінював реальний вплив політичних партій на селянство. Адже головною і єдиною метою селян, на його думку, було поліпшення свого матеріального становища: здобуття земельних ділянок та реманенту, одержання свободи дій на цій землі. З цього шляху селянство не могла змусити зійти ніяка сила і ніяка партія.

Незважаючи на прагнення Махна бути абсолютно самостійним, це йому не вдалося. Наприкінці квітня він потрапив під великий вплив анархістів. Його привабила перспектива краще «гуляти за вільне життя», ніж бути дисциплінованим комбригом Червоної Армії, послідовним революційним бійцем. 29 квітня Махно приїхав до Волновахи з 36 анархістами. Під час традиційної пиятики його попутники навперебій почали розповідати про репресії ЧК і арешти анархістів, антимахновські випади радянської преси. Добряче п'яний «батько» зажадав видати наказ про негайний арешт комісарів[34]. Це викликало невдоволення багатьох махновських командирів, оскільки вони знали, що тим самим значно знизиться боєздатність військ, оскільки комісари були єдиною силою, яка підтримувала в них певний порядок.

29 квітня 1919 р. до Гуляйполя приїхав командуючий Українським фронтом В. О. Антонов-Овсієнко, щоб з'ясувати обстановку на місці. Махно гостинно зустрів високого гостя, багато розповідав йому про велику культурно-освітню роботу, яка проводилася в Гуляйполі. В селі діяли три школи, комуни і дитячі садки. В колишніх царських маєтках розміщено 10 госпіталів, але немає жодного лікаря. Залишившись сам на сам, Антонов-Овсієнко намагався викликати «батька» на відвертість. «Розмова йде про наші плани допомогти Радянській Угорщині,— згадував пізніше командуючий,— про «прорив до Європи» і про небезпеку наступу Денікіна. Говоримо про необхідність створення, перед лицем загрози контрреволюції, єдиного залізного фронту соціальної революції, про те, що треба оберігати наші військові частини від політиканствуючих пройдисвітів, не загострювати через дрібні непорозуміння і недоліки стосунків з місцевою владою, розпустити війсь

[34] ЦДАРА, ф. 999, оп. 1, спр. 34, арк. 5.

ково-революційну раду, прийняти загальну систему Радянської влади і насторожитись проти білогвардійської (петлюрівсько-денікінської) внутрішньої агентури. Кажу прямо про підозрілі таємні стосунки з Григор'євим.

Махно піддакує, палко запевняє, що цілком згоден з цими вказівками, різко заперечує чутки про антирадянські задуми свого штабу, про контрреволюційну змову з Григор'євим. Він справді направив довірену особу до Григор'єва, але з метою видідати в останнього його плани і зірвати контрреволюційний виступ, якщо такий затівається»[35].

На закінчення розмови Махно міцно потиснув руку командуючому і, дивлячись прямо у вічі, неголосно, але твердо сказав:

— Доки я, Махно, керую повстанцями, антирадянських дій не буде, буде нещадна боротьба з буржуазними генералами.

Увечері відбувся мітинг, на якому виступили Махно і Марія Никифорова, котрі закликали повстанців боротися проти спільного ворога — «буржуазних генералів».

Антонов-Овсієнко поїхав від Махна задоволений і направив уряду та командуванню телеграму такого змісту: «Пробув у Махна весь день. Махно, його бригада і весь район — велика бойова сила. Ніякої змови немає. Махно сам не допустив би. Район цілком можна організувати, чудовий матеріал, але треба залишити за ними, а не за Південфронтом. При відповідній роботі стане непохитною фортецею Каральні заходи — безумство. Потрібно негайно припинити газетне цькування махновців, яке почалося».

Махно також залишився задоволеним цією зустріччю, оскільки йому вдалося ввести в оману командуючого фронтом і тим самим на певний час приховати свою антирадянську діяльність. 1 травня він хвалькувато телеграфував Білашу: «До мене прибув командуючий Українським фронтом Антонов-Овсієнко з приводу арешту комісарів. Він, мов маленька дитина, мало не плаче і говорить, що якщо ви не звільните заарештованих, то можете арештувати й мене, інакше я від вас не поїду»[36]. Щоправда, комісарів Махнові довелося відпустити, точніше тільки дати розпорядження про це, бо багато командирів в умовах загрози денікінського наступу самі це зробили, не бажаючи ризикувати боєздатністю своїх частин через примхи і самодурство «батька».

Після поїздки до Махна Антонов-Овсієнко заспокоївся настільки, що 2 травня 1919 р писав Голові Раднаркому УСРР Х. Г. Раковському: «Батько» має досить боєздатні сили — 4 полки, близько 6 тис. багнетів, 20 кулеметів, 10 гармат і бронепоїзд і разом із своїми командирами і бійцями готовий воювати проти білогвардійців. На закінчення командуючий фронтом зазначав: «1) Махно проти нас не виступить; 2) політична робота наша і можлива, і необхідна в усьому районі; цькування Махна треба припинити; 3) район може дати величезні сили проти хозацтва, але тільки, якщо ми ним оволодіємо; 4) треба пустити кращих працівників для військово-організаційної роботи у цей район»[37].

Пізно ввечері того ж дня Махна викликав до телеграфу політвідділ дивізії з приводу наказу про арешт комісарів. Махно відповів: «Арешт політкомісарів було здійснено за моїм наказом. Нині вони працюють на своїх місцях. Це питання з'ясовано і уладнано з комфронтом Антоновим-Овсієнком особисто, але я заявляю, якщо підлі наклепи у більшовицьких газетах, на зразок харківських «Известий», які випустили статтю під назвою «Геть махновщину», будуть продовжуватися, то я не буду їх арештовувати, а розжену до біса як непотрібні і шкідливі елементи для загальної справи і буду продовжувати народну

[35] Антонов-Овсеенко В. А. Указ. соч.— Т. 4.— С. 112.
[36] ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 351, арк. 13.
[37] Антонов-Овсеенко В. А. Указ. соч.— Т. 4.— С. 117.

справу так, як цього вимагає обов'язок революціонера та робітничих і селянських мас, які оточують нас»[38].

Незважаючи на те, що Махно був відомим ватажком повстанського руху, у глибині душі він залишався селянином, з рабською натурою — завжди боявся будь-якого начальства, нервував напередодні його приїзду, намагався наперед визначити мету прибуття, всіляко сподобатися і угодити. Ввечері 6 травня, коли Махно перебував у Маріуполі, йому доповіли, що рано-вранці до Гуляйполя приїздить надзвичайний уповноважений Ради Праці і Оборони Л. Б. Каменєв. «Батько» всю ніч мучився у здогадках.

— Не знаю,— міркував він у бесіді з Білашем,— чого він приїхав? Днями в Бердянську і Пологах я розігнав ЧК, привласнив 5 поїздів зерна, що йшли на Москву відповідно до угоди з представниками Проддонбасу. Як вважаєш, чи не тому Каменєв приїхав? Дурним тхне. Ну, та що буде, поїду[39].

Л. Б. Каменєв приїхав, щоб вирішити продовольче питання і забезпечити пропуск хлібних ешелонів у Донбас, центральні райони країни. Він був переконаний у тому, що на Махна можна вплинути лише адміністративно-командними методами. Дізнавшись від представників радянських органів Олександрівська про те, що «батько» тримається незалежно і нікого не слухає, він роздратовано заявив: «Тоді ця сама Радянська влада чорт знає куди годиться, якщо їй Махно не підкоряється. Сьогодні ми не можемо справитися з Махном, завтра — з Григор'євим, це все дурниці, вони підкоряться»[40].

На 7 травня Махно запросив в Гуляйполе уповноваженого Ради Праці і Оборони. Зустрічали делегацію на станції М. Никифорова і кілька махновських командирів. Махно залишився чекати гостей у своїй резиденції.

Коли автомашини, в яких їхали Каменєв, Ворошилов, Муранов, М. Никифорова, прибули на центральну вулицю Гуляйполя, почесний караул повстанців зустрів їх гучним різноголосим «ура!». Обходячи стрій, представники урядової делегації побачили махновців, якими вони були. Один — босий, у дірявих штанях, офіцерській гімнастерці і австрійському кашкеті, другий — у чудових чоботях, неймовірно багатих шароварах, подертій сорочці і козацькій папасі. Довкола війська юрмилися селяни, здалеку спостерігали кілька євреїв. Першим виступив Махно з подякою на адресу Червоної Армії, що прийшла на допомогу повстанцям. Він підкреслив нерозривність долі українських повстанців і російських братів. Потім виступив Л. Б. Каменєв. Від імені Радянського уряду і російських робітників та селян він привітав «доблесних повстанців», які зуміли визволитися від іноземного ярма, гніту поміщиків і білих генералів, і висловив упевненість у тому, що славні повстанці товариша Махна разом з Червоною Армією підуть проти ворога трудящих і будуть боротися в її лавах до повного торжества справи робітників і селян[41].

Якщо Махно від себе лояльно, то його оточення в розмовах з членами делегації висловлювало докори на адресу Радянської влади й особливо ЧК.

Провівши успішні переговори з Махном, Л. Б. Каменєв вважав за можливе одразу вирішити питання і з Григор'євим. 8 травня о першій годині дня він викликав отамана по прямому проводу, щоб домовитися про місце і час зустрічі. Цілий день велися переговори і уточнювалося місцезнаходження Григор'єва, але ніяких конкретних наслідків досягнуто не було.

[38] ЦДАРА, ф. 999, оп. 1, спр. 34, арк. 43
[39] ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 351, арк. 30—31.
[40] Пролетарская революция.— 1925.— № 6.— С. 132.
[41] Там же.

Л. Б. Каменев не знав, що напередодні Григор'єв розпочав антирадянський заколот. Дізнавшись про те, що отаман відмовився виконувати наказ про допомогу революційній Угорщині і заарештував радянських та партійних працівників, а також видав універсал, в якому проголосив себе отаманом України і закликав український народ боротися проти Радянської влади, Каменев був буквально приголомшений. Тепер і зустріч з Махном сприймалася ним в іншому світлі. Каменев згадав про поширювані раніше чутки щодо зусиль Григор'єва встановити союз з «батьком». Уповноважений Ради Праці і Оборони більше сподівався на диво, ніж вірив запевненням Махна. Повідомляючи про те, що сталося, В. І. Леніну, він, зокрема, писав*: «Григор'єв, який вчора відклав побачення зі мною у Знам'янці, сьогодні відмовляється розмовляти, намагається зв'язатися з Махном. Після особистого побачення з Махном і відвідання Гуляйполя гадаю, що Махно не ризикне підтримати зараз Григор'єва, але грунт для виступу там уже підготовлений. Махно не випускає ні вугілля, ні хліба і, напевно, не випускатиме, хоч особисто мені обіцяв все і клявся у вірності» [42].

Щоб з'ясувати справжні наміри Махна і його ставлення до григор'євського заколоту, Л. Б. Каменев у ніч з 8 на 9 травня надіслав у Гуляйполе телеграму: «Зрадник Григор'єв зрадив фронт, не виконавши бойового наказу йти на фронт. Він повернув зброю. Настав вирішальний момент — або ви підете з робітниками і селянами всієї Росії, або днями відкриєте фронт ворогові. Ваганням немає місця. Негайно повідомте розташування ваших військ і випустіть відозву проти Григор'єва, повідомивши мені копію. Неодержання відповіді вважатиму оголошенням війни. Вірю в честь революціонерів нашу, Аршинова, Веретельникова та інших. Каменев» [43].

По суті, саме з тексту цієї телеграми Махно дізнався про антирадянський виступ Григор'єва.

(Далі буде)

Одержано 10.02.89

Рассказывается о начале разгула анархии в войске Махно, возникновении первых конфликтов между ним и Советской властью, о встречах «батьки» с В. А. Антоновым-Овсеенко, Л. Б. Каменевым и другими партийными, советскими, военными деятелями в апреле—мае 1919 г.

* Деякі автори (наприклад, Кузнецов Е. В., Дубровский Б. Г. Несостоявшийся альянс // История СССР.— 1986.— № 4.— С. 155) помилково вважають, що цю телеграму надіслав С. С. Каменев

[42] Пролетарская революция.— 1925.— № 6.— С. 144

[43] Там же.— С. 145; ЦДАЖР УРСР, ф. 2579, оп. 1, спр. 15, арк. 46

СТАТТІ Й ВИСТУПИ ПАРТІЙНИХ І ДЕРЖАВНИХ ДІЯЧІВ УСРР 20-х — 30-х РОКІВ

М. О. Скрипник

Перебудовними шляхами *

[Проблема культурного будівництва національностей України]

Поряд з цими компактними національними меншостями ми маємо також трудящих, що належать до тих національних меншостей, але живуть розпорошено, чому їх не можна об'єднати в національний район, в національну сільську чи національну селищну раду. Нашим завданням щодо цих розпорошених роздрібнених національностей є твердо й чітко проводити засади Комуністичної партії про рівноправність націй та забезпечувати національні культурні потреби і цих трудящих розпорошених національностей.

У національному районі сільській та селищній раді всю роботу державних органів, адміністрації, школи, суду, кооперації треба провадити мовою національності даного району.

Трудящих національних меншостей, що розпорошені й роздрібнені, живуть по інших районах, ми не можем об'єднати в окремі адміністративні одиниці, але ми мусимо забезпечити їх в інший спосіб. В нашій республіці кожний громадянин, кожний трудящий, незалежно від того, до якої національності належить, може подавати заяви своєю рідною мовою до адміністративних, судових органів, до рад, кооперації, профспілок, комсомолу і до всіх інших господарських і державних органів нашої країни, і вимагати, щоб вони відповідали його рідною мовою. Цей шлях забезпечення національних меншостей загальновизнаний і широко проводиться у нас на Україні. Мушу зазначити, що, наприклад, поляки в національних районах України є нацменшістю, а в Мархлевському районі вони є національною більшістю. Українці є національною більшістю в цілій Україні, але в польському районі українці є національна меншість. З цього погляду ми виходимо і на цій базі твердо стоїмо, і тому даємо категоричну, рішучу відсіч усім спробам українських націоналістів, коли вони в національних районах виявляють великодержавні претензії: вони, мовляв, є представники української більшості УСРР, і тому вимагають для себе *переважного* забезпечення своїх національних культурних потреб. У національному районі національна більшість цього району має переважні умови для свого розвитку, маючи державний осередок даної національності. Українці в даному національному районі складають національну меншість даного національного району, і їхні потреби мають бути забезпечені так само, як інтереси національних меншостей в українських районах. Українське населення в польському чи єврейському районі забезпечується в такий самий спосіб і такими самими шляхами, як польське й єврейське населення українських національних районів у цілій Україні. Занедбання культурних інтересів української національної меншості якогось національного району, наприклад, польського, єврейського чи російського, є такий же великодержавний шовінізм польський, єврейський, російський, як і занедбання культурних інтересів польської, єврейської чи російської нацменшостей в УСРР в цілому.

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1989.— № 8.

чи в українських районах, є великодержавний шовінізм український. Такими шляхами ми будуємо взаємини між трудящими вільних національностей нашої республіки на засадах справжньої рівноправності й дійсності, інтернаціоналізмі і переборюємо претензії будь-яких великодержавних націоналізмів: російського, українського, єврейського, польського тощо, що виявляються в тій чи тій державній одиниці у занедбанні інтересів національної меншості.

Базуючи на цих засадах і проводячи усю державну й культосвітню роботу щодо забезпечення національних меншостей, ми маємо у своїх руках інші засоби, інші умови, ніж будь-яка капіталістична країна. Будівництво національних культур у нас має за собою підтримку самих трудящих мас і велетенське могутнє знаряддя державної влади, знаряддя пролетарської диктатури, і з цим знаряддям в руках на базі комуністичної партійної лінії, її шляхами ми здійснюємо будівництво національної формою, соціалістичної змістом культури.

Ніні перед нами стоїть питання: які проблеми ставимо перед собою, до чого йдемо в різних ділянках розв'язання національного питання, в різних проміжках національного культурного будівництва. Завдання цілої пролетарської культури на Україні, цілої Радянської влади на Україні є будівництво, передовсім, нової, до того часу, до Жовтневої революції, вітками пригніченої, придавленої української культури, національної формою і пролетарської, інтернаціональної змістом і суттю, і ми в цьому проводимо велику і значну роботу.

Невеличкий клаптик часу, лише 10 років, минуло з того моменту, коли остаточно було звільнено Україну від навали різноманітних, різнобарвних, різнокольорових білогвардійських зграй і загонів, лише десяток років може бути охарактеризований кількома показниками щодо, наприклад, української книжки, де за 10 років ми надрукували більше книжок, ніж за ввесь довоєнний час розвитку української культури. Маємо величезні показники зміни культурного рівня українського населення щодо його письменності, забезпеченості школами, кадрами і т. ін. Маємо величезні зміни у складі самого пролетарського класу на Україні, де до війни і навіть за перших років революції, українців було мало серед робітничого класу, він складався, здебільшого, з росіян і зрусифікованих робітників інших національностей, а 1929 року серед цілого робітничого класу в УСРР було 52% українців. Ці великі, величезні зміни настали внаслідок велетенської роботи, яку провела КП(б)У і пролетарський уряд УСРР в справі будівництва нової української, національної формою, соціалістичної змістом культури.

Це завдання стоїть перед нами тепер так само гостро і, навпаки, нам треба далі й далі привертати свою увагу до цих великих завдань, нам треба далі і далі зосереджувати свої сили на будівництві нової української пролетарської культури. Ці завдання стоять перед нами, ми маємо їх перед собою, для цілої держави для всіх органів держави, в тому числі і для Народного комісаріату освіти.

Але, так у інших ділянках, як і тут, треба зазначити таке. Ми не були б пролетарськими революціонерами, ми не були б представниками пролетарської культури, коли б ми обмежили свою працю вузькими національними межами будівництва української культури. Той, хто ставить перед собою будівництво *української культури*, навіть правильно ставлячи її щодо напряму, щоб вона була національною формою і соціалістичною змістом, але, водночас, мала культурно-соціальний обрій обмежений виключно питаннями будівництва *української* культури в нашій країні, той не пролетарський революціонер, не представник української, національної формою, пролетарської змістом культури, а той є націоналіст найгеніальнішого гатунку.

Завдання будівництва української культури в УСРР історія продиктувала, як завдання, нерозривно зв'язане із завданням будівництва

й піднесенням культурного рівня трудящих мас національних меншостей на Україні. Виходячи з такої принципової засади, з такого підходу до завдань національного культурного будівництва і нацменівського культурного будівництва УСРР, ми ні в якому разі не ставмо на шлях дрібнобуржуазного культурного будівництва.

Перед нами стоїть проблема не лише в тому, щоб забезпечити культурні проблеми трудящих мас національних меншостей України, не лише в тому, щоб піднести лише їх культурний рівень, не лише в тому, щоб додавати до тих досягнень, що мають трудящі маси, нові блага культурного рівня, організованості і свідомості. Ні. Цей підхід не наш. Цей підхід дрібноміщанський, ліберальницький підхід культурно-національної обмеженості. Перед нами широчезне завдання щодо національних меншостей України. Першим завданням щодо національних меншостей України є те саме, що стоїть для нас і щодо національної більшості України. Як щодо українського народу історія поставила перед нами завдання не лише розвитку української культури, а побудови нової, української, національної формою і соціалістичної змістом культури, то таке саме завдання стоїть перед нами й щодо всіх національних меншостей України.

Ми маємо перед собою завдання не лише підвищити культурний рівень різних національностей, але також завдання побудувати нові радянські національні формою і пролетарські змістом культури різних національностей нашої країни.

Ви знаєте, як нещодавно в одному з тих питань у нас в СРСР і, передусім, на Україні відбулася гостра, запекла дискусія й боротьба саме в питанні про можливість і шляхи будівництва польської національної формою і соціалістичної змістом культури у нашій УСРР. Деякі товариші, як Домбаль, Бруно Ясенський [1] та інші висунули тезу, що оскільки в Радянському Союзі, в тому числі в УСРР, мешкає лише невелика, порівняно, кількість польського народу, а переважна, геть переважна більшість польського народу мешкає нині за кордоном СРСР під владою фашистською, то перед нами в СРСР тепер стоїть лише обмежене завдання підвищення культурного рівня трудящих польської національності: забезпечення їх культурного рівня, задоволення їх потреб щодо школи, книжки тощо, але тут ніяк не виростають значні широкі, глибокі завдання будівництва польської, національної формою, соціалістичної змістом культури. Мовляв, ця проблема стане перед усім польським народом і на території зайнятій більшістю польського народу, лише тоді, коли переможе пролетарська революція й визволить польський народ з-під влади капіталу, та складе на території Польщі диктатуру пролетаріату. Лише тоді складається можливість перед цілим польським народом будувати польську, національну формою і соціалістичну змістом культуру, а тепер, поки що перед нами стоїть звичайне, обмежене, культурницьке завдання забезпечення культурних національних потреб даних груп польської трудящої людності.

Вам відомий наслідок тієї широкої дискусії, що розгорнулася в цьому питанні. Самі автори цієї теорії, товариші Домбаль, Бруно Ясенський відмовилися од своїх хибних позицій, визнали, що їх теорія політично хибна й означала відмовлення від важливого чергового завдання, що стоїть перед пролетарською диктатурою щодо розвитку пролетарської культури польської нацменшості у нашому Союзі. Їхня теорія означала передачу гегемонії в культурному будівництв. до рук фашистської влади, до рук маєтних класів поміщиків та капіталістів. Ці товариші забули, що наша національна сільрада чи національний район польської, єврейської, болгарської та іншої національної меншості — це не лише орган самоврядування, це взагалі не є ніякий орган національної персональної автономії, а це є орган пролетарської влади.

Навіть на невеличкій території, де трудящі маси завоювали собі владу і мають свій державний хоч невеличкий осередок, вони мають ті ж саме завдання, хоч і в меншому розмірі і обсязі, які стоять перед великою територією УСРР, перед всієї більшістю українського народу.

Треба констатувати, що представники культурно-освітньої роботи серед найменшостей кепсько знають досвід кожної національності і кепсько використовують досвід політичної боротьби на території поодиноких національностей. Треба взяти як досвід, як науку, цю боротьбу, цю дискусію про можливість будування в УСРР польської, національної формою і соціалістичної змістом культури. Так само, як для поляків, стоїть справа і для болгарів у болгарських національних районах, так само стоїть справа для грецьких, чеських, німецьких національних районів, сільських і селищних рад.

Перед нами стоїть завдання піднести наші державні осередки національних меншостей України на висоту історичних завдань. Я пригадую, як на VI конгресі Комінтерну 1928 року, коли на порядку дня комісії стояло питання про негрів Північної Америки і шляхи роботи пролетарського авангарду серед негритянського населення, коли я довів до відома делегатів з Північної Америки, що в нас, у Радянському Союзі, на Закавказзі, в Абхазькій Соціалістичній Автономній Республіці є національна негритянська сільрада (я бачу, і ви цього не знаєте (голоси з місць: Не знаємо), з яким захопленням зустріли це повідомлення класово свідомі негри, що мали перед собою завдання боротися за політичну, культурну й соціальну рівноправність негрів у капіталістичних Сполучених Штатах Північної Америки. Вони зустріли з великим захопленням це повідомлення, вони вважали за неймовірне існування негритянської сільради. Цю сільраду утворено з уроженців Абхазької республіки негрів, що колись, десятки років тому, були переселені сюди. Трудящі негри мають у нашому Союзі державну пролетарську організацію у формі негритянської сільради (Оплески). Після того я прочитав, ні, перепрошую, не прочитав, а мені перекладено статтю з американської негритянської газети, з якої видно було, який фурор викликало це повідомлення там, в Америці, між неграми. З величезним захопленням зустріли трудящі негри делегатів VI конгресу Комінтерну, що поїхали в негритянську сільраду й переконалися, як вільно й хороше розвиваються трудящі негри на базі пролетарської диктатури.

Ніні національні сільради, національні райони й республіки відіграють і повинні відігравати велетенську історичну роль. У своїй доповіді на XII з'їзді ВКП(б) тов. Сталін говорив про значення й важливість здійснюваної нами ленінської національної політики для всіх народів капіталістичного світу[2]. В декларації про утворення СРСР сказано, що там, у капіталістичному світі, трудящі маси нидіють у злиднях і пригніченні, там національне недовір'я, пригноблення й поневолення пригнічених народів і напівколоніальних народів, а в нас, у межах пролетарської диктатури, є вільний розвиток, рівноправність, братерська солідарність й культурне піднесення на базі рівноправності та об'єднання зусиль усіх народів нашого Союзу. Наші східні республіки Східної Азії, де правильно здійснюється ленінова лінія національного питання в утворенні національно-державних організацій, є приклад для сотень мільйонів пригнічених колоніальних і напівколоніальних народів Азіатського Сходу. З другого боку, таку показову роль відіграє УСРР, де здійснювана правильна ленінова політика, правильне розв'язання національних проблем є прикладом для всіх пригнічених капіталізмом народів і національних меншостей цілої Європи.

Перед нами стоїть завдання — цю історичну роль, покладену на нас, на УСРР, повністю виконати. Нам треба так поставити роботу, так її розвинути всіма напрямами, так виявляти всі хиби і їх виправляти, щоб наші національні райони і сільради були прикладом для

трудящих усіх капіталістичних країн, щоб, зокрема, трудящі Польщі бачили, як можна виявляти всі сили, всі здібності трудящих людей, як у нас, у Радянському Союзі, по всіх сільрадах і національних районах, під керівництвом пролетарської диктатури, розвивається національна формою і соціалістична змістом культура, який є розмах національних районів — грецьких, болгарських, німецьких, польських тощо у нас, в УСРР, тоді коли під владою капіталізму нидіють трудящі маси грецького, болгарського, польського та інших народів.

У нас є одна невеличка сільрада шведська. Шведи на Україні залишилися ще з часів Мазепи, Карла XII і Петра I. Ми кепсько там працювали. Культурно-освітнє обслуговування шведів було надзвичайно незадовільно поставлено. Але дещо було зроблено і деякою мірою було проведено забезпечення національно-культурних потреб шведського населення у цій шведській сільраді, на базі диктатури пролетаріату. Коли куркульня й буржуазія розвинули агітацію, кілька сот трудящих шведів переселились з тієї сільради, з території Радянського Союзу, в Швецію, де вони мріяли дістати повне забезпечення економічних, культурних і національних потреб. Але коли вони прийшли туди, в капіталістичний світ, і побачили економічну дійсність та умови культурного розвитку там, то вони з презирством і обуренням відвернулись од тієї дійсності влади буржуазії і принесли своє покаяння і прохання знову пустити їх на територію Радянського Союзу. Тепер перед нами стоїть завдання поширеної і поглибленої роботи серед шведів, щоб із шведської сільради на території радянської держави йшли повідомлення до Швеції про рівень роботи, про те, як на невеличкому клаптикові території шведської сільради влада пролетарської диктатури розбурхує сили, виявляє нові шляхи розвитку, творить нові здатності й цінності.

Так, треба поставити питання щодо всіх національних районів. Ми з вами, товариші культурно-освітні працівники, досі ще не зуміли й досі ще не поставили на всю широчінь значення тієї роботи, що ми її проводимо в галузі культурно-національного будівництва наших національних меншостей. Ширше, глибше, на всю височінь розвивати роботу культурного національного будівництва. Наша робота повинна бути показова для цілого капіталістичного світу, для всіх трудящих народів і національностей капіталістичного світу (Оплески).

У світлі цих загальних засад і завдань, що стоять перед нами, ми мусимо перевірити: який був стан культурно-освітнього обслуговування наших національних меншостей.

Я не буду зараз вам розгортати всі показники проведеної роботи, зокрема показники господарської роботи. Про це йде мова в окремій доповіді про господарське будівництво. Тому наведу лише кілька основних чисел.

Національні райони УСРР — це сільські райони, що в них сільське господарство відіграє основну, провідну роль, тому основним показником щодо характеристики господарства національного району можна вважати показник колективізації й розвитку сільського господарства[3]. Пересічний рівень колективізації для всієї України був 65%. Він змінений і змінюється, зростаючи. Я беру цей відсоток з тієї дати, з якої є дані і для цілої України і для всіх національностей. Так от, коли пересічний рівень колективізації сільського населення для України був 65%, то для єврейських національних районів відсоток колективізованості був 96, а в німецьких - - 89%, в болгарських - - 84%, в грецьких — 78%. У національних районах російської нацменшості — 72%. Скрізь по всіх національних районах показник культурно-господарського поступу трудящого сільського населення, відсоток колективізації вищий, порівняно з пересічним рівнем по Україні.

Але є район, що відстає, а саме польський район імені Мархлевського. Коли на Україні маємо 65% колективізації, то цей район імені

Мархлевського має всього-навсього 24 %. Нехай товариші з польського району під час обговорення моєї доповіді складуть звіт, яким це чином вони вели свою культосвітню роботу та як вони допомагали величезному завданню, що стоїть на черзі, допомагали селянству польського району вийти із злиденного стану індивідуальної обробки землі та піти широкими шляхами колективної обробки. Культосвітпрацівники польського району так працювали, що в них лише 24% населення колективізовано, тоді, коли по всій Україні є 65% колективізації, а по інших національних районах колективізація доходить 78%, 82%, 89% та 96%. Можна було б кілька «теплих» слів сказати нашим польським товаришам, але гадаю, що числа самі за себе говорять і, можливо, треба зробити так: виготовити новий орден жовтого прапору, на ньому написати 24% і роздати культурно-освітнім працівникам польського національного району.

Але, коли брати взагалі наші національні меншості, то наші національні райони виявили достатню волю й дали вищий, ніж пересічний по Україні, показник цієї великої роботи для об'єднання трудящого сільського населення на нових, колективних шляхах господарювання. Це складає широку базу для дальшої поглибленої роботи.

Які показники маємо ми щодо культурно-освітнього обслуговування національних меншостей? Я наведу дані щодо всіх національних меншостей. Але, товариші, перед тим, як перейти до цього, я хочу сказати кілька слів про «домо костро». Це — про Наркомос і про наркомосівську роботу в справі скликання даної першої всеукраїнської конференції з питань культурно-освітнього будівництва національних меншостей УСРР. Я, як народний комісар освіти, приймав наркомосівського працівника, керівника у справах обслуговування національних меншостей, тов. Гулько. У нас відбувся такий діалог. Я його вранці запитував: хто приїхав на конференцію і кого запрошено, він відповів: приїхали делегати з національних районів — єврейського, німецького, грецького, болгарського, польського й т. ін. Підрахували, скільки всього, і виходить, що загальна кількість делегатів від цих національностей дорівнює загальній кількості запрошених. Я зауважив: дозвольте, ви забули ще одну національну меншість України — російську. Тов. Гулько трохи розгублено сказав мені: та ми не запрошували їх. Бачу, що не запрошували, а от чому не запрошували? А тому, що в нас досі російську національну меншість України не запрошували на всеукраїнські наради в справах національних меншостей. Я запитав: а скільки було таких всеукраїнських нарад? Тов. Гулько відповів: та досі не було жодної.

Я щойно був у Одесі, робив там доповідь на культактиві міста Одеси. Зібралось 2000 народу: учителі, професори, робкори, культкомісії цехів і заводів, культкомісії різних профспілок, взагалі новий пролетарський культурний актив, що перед ним я мав доповідати. Перед тим я поставив Одеській секції Наросвіти вимогу, щоб дали мені дані про стан освіти. Тоді ж якраз відбулася міжрайонна нарада в справах шкільних, для якої підготували дані, і я одержав копії. Це були дані: скільки всього є шкіл, скільки груп по школах, скільки в них належить національним меншостям — єврейській, німецькій, болгарській. Це все є. А я запитав: але ж є ще одна національна меншість — російська, чому про неї немає даних. Я дістав відповідь: ми росіян рахуємо спільно з українцями. На те я сказав на Одеській нараді і зараз це повторю на адресу інспектури національних меншостей НКО: «Не знаю, що в них є, який великодержавний шовінізм — російський чи український, чи який інший, але напевно якийсь є, що не визнає росіян на Україні за окрему національність, не визнає росіян за національну меншість і вважає за можливе зарахувати росіян до українців або навпаки українців до росіян».

ISSN 0130—5247 Укр. іст. журн., 1989, № 11

Отже, настановления щодо російської національної меншості у нас кепсько стоїть, і тому треба пожалкувати, що на першу всеукраїнську нараду культурно-освітніх працівників національних меншостей не запрошено представників російської національної меншості в російських національних районах України (хоч взагалі представники росіян на нараді присутні). Досвід нашої роботи в УСРР у справі обслуговування культурно-освітніх потреб російської національної меншості України в російських національних районах і сільрадах ми не можемо додати до нашого взаємного обміну досвідом і тому треба жалкувати, що їх не запрошено.

Стан культурно-освітнього обслуговування наших національних меншостей такий:

За даними ЦСУ в УСРР минулого 1929/30 р. ми обслуговували нацменшості такою мережею шкіл I концентру [4]:

	Школ I концентру	*В них учнів.*
Російських	1.223	177 300
Єврейських	586	62 318
Німецьких	574	31.075
Польських	354	22.364
Молдавських	113	14.233
Болгарських	61	7.717
Чеських	15	578
Вірменських	6	521
Татарських	6	318
Грецьких	15	1.312
Ассірійських	2	46
Разом [5]	2 978	318 380

Забезпечення школами другого концентру таке:

	Школ II концентру	*В них учнів*
Російських	316	56.910
Єврейських	200	19 898
Німецьких	54	3.000
Польських	27	1.821
Молдавських	8	464
Болгарських	12	990
Вірменських	4	168
Татарських	2	55
Грецьких	1	36
Разом [6] нацменівських	625	83 318

Якщо порівняти числа охоплення дітей кожної національності з відсотком населення даної національності, то можна констатувати, що ми вже дійшли того, що маємо тепер відхід од старого положення занедбання національних меншостей, бо в нас відсоток охоплення дітей за національною ознакою майже повністю відповідний відсоткові даної національності у складі населення нашої країни. Це велике досягнення, і його ніяк не можна применшувати.

Однак, товариші, для нас справу проведення національної політики у шкільній галузі ніяк не обмежено лише питанням охоплення дітей даної національності. Перед нами стоїть ще питання, якою мовою навчати дітей. Тому величезне значення має питання, як ми охоплюємо дітей різних національностей навчанням їх рідною мовою. На початок 1930/31 навчального року ми мали такі дані (дані на кінець цього навчального року я наведу далі): діти української більшості УСРР навчалися рідною мовою на 97,4%, отже 2,6% українських дітей навчається не в українській школі не своєю рідною мовою. Дітей російської нацменшості охоплено навчанням рідною мовою на 81,2%; дітей єврейської нацменшості — на 53,0%; дітей німецької нацменшості — на 89,3%; дітей болгарської нацменшості — на 84,9%; дітей

польської нацменшості — на 42,4%; дітей вірменської нацменшості — на 81,9%; дітей грецької нацменшості — на 26,5%; дітей молдавської нацменшості — на 63,3%.

Перше враження, що дають ці цифри — це надзвичайна різноманітність, неоднаковість щодо охоплення дітей нацменшостей навчанням рідною мовою. Тому є свої причини, і їх треба виявити, тільки тоді знатимемо шлях, яким треба далі провадити роботу. Візьмемо показник забезпечення навчанням рідною мовою дітей грецької нацменшості: з грецьких дітей лише 26,5% вчиться у школах своєю рідною мовою, а $^3/_4$ грецьких дітей вчаться не своєю рідною мовою. Ці дані стосуються до минулого 1929/30 р., значить, на 12-му році пролетарської диктатури в нас був такий ганебний показник, що $^3/_4$ грецьких дітей вчилися не своєю рідною мовою, що в нас проводилося денаціоналізацію, русифікацію тощо. З'ясувалося, що приблизно 1% грецьких дітей навчається українською мовою, а решта навчається російською мовою, 72,5% грецьких дітей русифікується. На болгарській правописній всесоюзній конференції минулого року виявлено, що в болгарських школах національних районів УСРР діти болгарської нацменшості навчаються не рідною болгарською мовою, а російською. Щодо польського населення, виявлено той самий факт. У нас досі серед національних меншостей часто-густо провадиться русифікацію дітей даної національної меншості.

Виявляючи причини цього ганебного явища, треба, передусім, констатувати, що крім цілковито правоопортуністичного, недозволеного ставлення до цієї справи місцевих органів наросвіти і місцевих керівних політичних організацій, крім правоопортуністичного підпадання лінії старих дореволюційних куркульських, русифікаторських тенденцій — крім того виявляється в нас і те, що ми не впоруємося з цією роботою. Однією з важливих причин такого стану є брак нових педагогів, що могли б навчати дітей мовою даної національної меншості. Тому вельми велике значення має відкриття грецького педтехнікуму в Маріуполі та поширення педтехнікумів національних відділів при українських інститутах народної освіти й соцвиху. Питання педагогічних кадрів стоїть перед нами на всю височінь, його розв'язання є доконечна умова забезпечення навчанням дитинства рідною мовою кожної національності.

Однак, товариші, треба зазначити, що цифри, які я вам навів, стосуються всіх національних меншостей цілої України, а не окремих національних районів. В окремих районах цей відсоток змінюється. Коли, наприклад, 52,4% польських дітей навчаються своєю польською мовою, то це стосується всього польського дитинства нашої країни, і тут треба зазначити, що польське населення за даними статистичного перепису перебуває в різних місцевостях у різному стані. Попередній історичний і культурний розвиток польського населення відбувався в таких умовах, що у великих містах України польське населення русифікувалось, і нині маємо вельми високий відсоток громадян, що визнали себе за національністю поляками, а за свою рідну мову визнали російську мову.

Такий самий, вельми значний процес русифікації пройшов серед єврейського населення. Якщо брати кількість дітей єврейської національної меншості, що навчаються єврейською мовою, до загальної кількості єврейських дітей, то бачимо, що лише 58% дітей єврейської нацменшості навчається рідною єврейською мовою. Але якщо ми візьмемо відсоток єврейських дітей, що навчаються єврейською мовою, порівняно до загальної кількості тих євреїв, що визнали за свою національність єврейську, і за свою рідну мову визнали єврейську мову, то цей відсоток міняється і доходить 97%. Це підводить нас впритул до вельми важливого питання національної шкільної політики, до надзвичайно важливої проблеми національної шкільної політики.

Якою мовою треба навчати дитину? Її рідною мовою — це абетка радянської педагогіки, це вихідний пункт цілої нашої освітньої пролетарської політики. Але ми не можемо обмежуватися формальним визнанням загальних засад. Тут постає питання: яку саме мову визнавати за рідну, чи за походженням, чи за визнанням даною людиною своєї національної приналежності, чи за визнанням рідною мовою тієї мови, що нею говорить дана дитина, чи визнати рідною мовою ту, яку бажають батьки, чи ту мову, якою говорять батьки? Отже, бачите, що конкретизація загальної засади, що дитину треба навчати її рідною мовою, показує аж п'ять різних протилежних принципових засад визначення рідної мови.

Тут є великі труднощі. У нас на Україні, наприклад, 1926 року, коли був перепис, 1.800 тис. громадян визнали, що їх національність є українська, а рідною мовою визнали російську; 200 тис. громадян нашої республіки визнали, що їх національність є російська, а рідною мовою визнали українську. З того часу пройшло 5 років. Ці числа напевно змінилися, і тепер матимемо інші показники. Коли взяти єврейське населення, то можна зазначити таке. Близько половини єврейського населення Лівобережжя визнали, що їх національність єврейська, а рідною мовою визнали не єврейську. Є міста, де 70% єврейського населення визнали, що їх національністю є єврейська національність, а рідною мовою не єврейська, причому з таких громадян на Правобережжі своєю рідною мовою визнавали здебільшого українську мову, а на Лівобережжі — російську мову, у містечках визнавали рідною мовою українську. Так якою ж мовою навчати дітей єврейської нацменшості, чи за ознакою національної належності, чи за ознакою визнання рідної мови? Якщо брати ознаку визнання національності, то не можна брати цього за підставу до визначення мови навчання, бо є розбіжність з рідною мовою. Якщо брати за ознакою рідної мови, то виникає питання, чи вважати рідною мовою мову батьків, чи, за бажанням батьків, бо дитина сама не заявляє, яка її рідна мова. Вона говорить мовою, а яка це мова, вона не може розбиратися. Як бути в такому випадкові, коли виникає розбіжність між мовою, яку визнають батьки за рідну, і мовою, якою вона справді говорять, чи між мовою, якою батьки хочуть навчати дитину, і мовою, якою дійсно дитина сама говорить?

Я візьму один яскравий приклад. В Одесі є німецька школа семирічка. Її засновано, щоб забезпечити національно-культурні потреби німецької національної меншості. Перебуваючи в Одесі, я перевірив детально стан цієї школи. Виявляється, що в цій національній німецькій школі, що мала завдання забезпечити національно-культурні потреби німецької національної меншості, німецьких дітей всього-навсього 30 %, а решта — це єврейські й російські діти професорів, інженерів і службовців. Я з'ясував, у чому справа. У нас є дрібна буржуазія, яка з радістю прийняла б громадянство Німеччини, фашистської брюнінгівської республіки. Але вони того не можуть зробити, і тому хоч дітей віддають у німецьку школу. Виходить, що їх діти навчаються в цій німецькій школі не за своєю рідною мовою, а за бажанням батьків. Ця дрібна буржуазія ворожа пролетарській владі, вона намагається перетворити школу, замість органу пролетарського виховання, у школу чужих нам спрямувань. Так, у тій німецькій школі користуються підручниками з Німеччини й викладають 2—3 учителі, виписані з Німеччини.

Як вам відомо, товариші, років 5—6 тому виступав у пресі[7] відомий конфузіоніст, який завжди помилявся, Ю. Ларін, про національну політику на Україні, де він нас обвинувачував, що ми проводимо примусову українізацію, ідішізацію наших дітей, зокрема він говорив про примусову ідішізацію, коли, мовляв, дітей за ознакою національної приналежності зараховують в школу з єврейською мовою навчання.

тоді коли діти по-єврейському не говорять. Звідси Ю. Ларін робив висновок, що оскільки по містах УСРР багато українського, єврейського тощо населення було русифіковано, навчання дітей треба вести російською мовою. Ці великодержавницькі загальні висновки та обвинувачення Ю. Ларіна було цілковито висвітлено й спростовано на сесії ЦВК СРСР на доповідь уряду УСРР[6]. Сесія визнала за правильну лінію, проведену нашим урядом у нашій країні. Але, товариші, нічого гріха ховати. Треба визнати, що в нас дійсно по багатьох містах — у Києві, Одесі, Миколаєві, Дніпропетровську та по багатьох інших містах справді часто-густо були приклади, коли дітей євреїв зараховували до школи з єврейською мовою навчання, коли ті діти євреїв не говорили по-єврейському, а зараховували їх за бажанням батьків, або ж ще гірше — за бажанням націоналістичних інспекторів і працівників єврейських секцій окружних організацій.

Тому перед нами стоїть завдання удосконалити нашу лінію на практиці. *Навчання дітей треба починати тією мовою, якою говорить дитина.* Далі треба додавати й інші мови, далі стоїть питання про вивчення, як предмету, по школах національних меншостей України української мови і, далі, російської мови. Під цим кутом зору треба провести поглиблену перевірку нашої роботи, виявити її хиби й недоліки та спрямувати на правильний ленінський шлях

(Далі буде)

ПРИМІТКИ

1. Домбаль Томаш (1890—1937) — діяч польського революційного руху, з 1923 р. проживав у СРСР. Один з організаторів (1923 р.) і заступник генерального секретаря Селянського Інтернаціоналу. З 1926 р.— редактор польської робітничої газети в СРСР «Трибуна радзецка» («Радянська трибуна»), яка видавалася у Москві.
   Ясенський Бруно (1901—1941) — польський письменник, з 1929 р. жив в СРСР, працював у редакції польського журналу «Культура мас»
2. Мається на увазі доповідь «Про національні моменти в партійному і державному будівництві» на XII з'їзді РКП(б) — Див.: Двенадцатый съезд РКП(б), 17—25 апреля 1923 г.: Стеногр. отчет.— М., 1968. - С. 480—481
3. Такий підхід, коли рівень колективізації вважався основним показником роботи партійних та радянських органів, був характерним для того часу.
4. До 1934 р. діяло положення «Про єдину трудову школу», за яким в школах першого ступеня (концентру) навчалися діти 8—13 років (5-річний курс навчання), в школах другого ступеня (концентру) — учні 13—17 років (4-річний курс навчання). Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про структуру початкової і середньої школи в СРСР» (1934 р.) було встановлено три типи загальноосвітньої школи: початкова, неповна середня і середня школи.
5. В тексті при підрахунках допущені помилки. За наведеними в таблиці даними кількість шкіл і учнів в них буде відповідно 2955 і 318 380
6. Те ж саме: 624 і 83 342
7. Мається на увазі стаття Ю. Ларіна «Про перекручення у проведенні національної політики», надрукована у журналі «Большевик» в № 23—24 за 1926 р. і в № 1 за 1927 р.
8. Йдеться про резолюцію II сесії ЦВК СРСР 3-го скликання (квітень 1926 р.)

І. О. Андрухів (Івано-Франківськ)

Невідома сторінка революційної боротьби

Автор уточнює важливий факт, подає додаткові відомості про активних діячів КПЗУ.

У «Нарисах історії Івано-Франківської обласної партійної організації» про II з'їзд КПЗУ і делегатів від Станіславського окружкому сказано дуже стисло: «25 червня відбулася Станіславська окружна партконференція, роботою якої керували члени ЦК КПЗУ П. І. Крайківський (Дрешер) та секретар окружкому П. Лишега (Тасьма). Конференція схвалила політичну лінію ЦК КПЗУ, дала оцінку роботі організації, обрала окружком у складі п'яти чоловік та двох делегатів на II з'їзд КПЗУ»[1].

Від Станіславського окружкому делегатами на II з'їзд були обрані секретар окружкому Петро Павлович Лишега та Роман Кузьма. (П. П. Лишега народився 5 липня 1889 р. в м. Тисменниця Тлумацького повіту Станіславського воєводства в сім'ї дрібних купців. Після закінчення промислової школи в м. Сулковицях під Краковом з 1907 р. по 1912 р. працював на заводах у Відні. За участь у страйку місцевих робітників 1909 р. був заарештований. Безробіття, п'ять років війни загартували його характер, сформували чіткі політичні погляди. В 1921 р. вступає до лав КПЗУ. Того ж року організовує першу профспілку робітників хутрової фабрики в Тисменниці. На серпневому розширеному пленумі ЦК КПЗУ, який відбувся 1924 р., був призначений помічником секретаря Станіславського окружкому П. Крайківського, а згодом — і секретарем)[2].

Про те, що під Москвою відбувся II з'їзд КПЗУ, у Станіславському воєводському управлінні стало відомо тільки на початку грудня. 12 грудня у таємному листі начальнику окружної поліції місцевий воєвода повідомляв: «...В час з 11.X. до 28.X. ц. р. відбувся крайовий з'їзд КПЗУ в Москві, в якому брали участь також і делегати з території воєводства, про яких нічого не відомо: ні їх прізвища, ні псевдоніми, відомий тільки частковий опис їх зовнішнього вигляду. Прошу взяти під особистий контроль цю секретну інформацію і негайно провести розслідування і уточнити ідентичність описаних осіб та їх псевдонімів, а також подати в установлений строк — до 20 грудня, їх імена, прізвища, місце роботи, місце проживання, одночасно встановити за ними негласний нагляд»[3].

На території Станіславського воєводства діяло три окружкоми — Станіславський, Стрийський, Коломийський, які делегували на з'їзд 8 чол.[4] З'їзд мав відбутися під Москвою, біля села Сосниця на колишній дачі фабриканта Демидова. Організаційними питаннями займався секретар ЦК КПЗУ М. Теслюк (Ернест). «...Для мешканців дачі Демидова,— відзначалося в поліцейському донесенні,— владнював господарські справи за дорученням «Ернеста» «Тасьма» — делегат із Станіславського округу, який працював в одній з місцевих кооперативів...»[5].

[1] Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації.— Ужгород, 1976 — С. 25.

Теслюк М. М. У боротьбі за возз'єднання.— Львів, 1979 — С. 157.

[3] Держ. арх. Івано-Франків. обл., ф. 2, оп. 1, спр. 367, арк. 142 (далі — ДА ІФО).

[4] Там же, арк. 147—147 зв.

[5] Там же, арк. 146.

З'їзд почав свою роботу 11 жовтня 1925 р. о 16 годині 30 хвилин. Відкрив його Й. Крілик (Васильків). Було обрано президію з'їзду, затверджено склад шести робочих комісій. До складу селянської комісії ввійшов П. Лишега[6]. 12 жовтня розпочалася основна робота з'їзду. Із звітом про діяльність КПЗУ виступив секретар ЦК КПЗУ С. Волинець (Етьєн). Про політичну ситуацію і завдання партії доповів Й. Крілик. Він, зокрема, наголосив, що головним завданням партії є визволення Західної України, проведення комуністичної революції і встановлення диктатури пролетаріату[7].

На останньому засіданні було обрано новий склад ЦК. У списки для таємного голосування було внесено 11 кандидатур — до складу членів ЦК і 6 — кандидатів у члени ЦК. Після голосування членами ЦК було обрано 10 чол. і кандидатами в члени ЦК — 9 чол. Серед останніх був і П. П. Лишега[8].

Після з'їзду делегати групами почали виїжджати на місця. Маршрут пролягав через Ригу — Гданськ. Щоб потрапити до Гданська, достатньо було мати посвідчення особи. За Версальським мирним договором останній мав статус «вільного міста». Тому члени КПЗУ використовували його для явочних зустрічей і виїзду до Москви. З Москви до Львова також можна було дістатися через Берлін — Прагу — Краків. Саме на цьому маршруті 6 грудня поліція затримала Б. Кузьму, який хотів перейти чехословацько-польський кордон. В поліцейському донесенні, зокрема, вказувалося: «Від Станіславського окружного комітету делегатом був Кузьма Роман («Зенон», «Тасьма», «Левицький»), який по дорозі додому був затриманий поліцією... 6.XII. за нелегальний перехід кордону з боку Чехословаччини»[9].

У донесенні вкралося дві помилки: по-перше, делегатом від Станіславського ОК був не Р. Кузьма, а Б. Кузьма, що підтверджує у своїх спогадах і М. М. Теслюк[10]. По-друге, псевдонім «Тасьма» належав П. Лишезі. Кузьма мав псевдоніми «Турянський», «Комар», а «Зеноном», «Левицьким» був Б. Кузьма. Очевидно агент, який інформував поліцію, не дуже знав П. Лишегу, Р. Кузьму і Б. Кузьму.

12 грудня Б. Кузьму було переведено для слідства до Станіслава. Щоб зняти підозру з П. Лишеги і дати йому можливість працювати далі, Б. Кузьма визнав, що він є «Тасьма», але про поїздку до Москви категорично заперечував. Він твердив, що їхав до Відня, щоб забрати документи з університету, де проходив курс медицини, і подати їх до Львівського університету[11]. За недостатністю доказів поліція змушена була 31 грудня 1925 р. випустити його на волю[12].

Оскільки Б. Кузьма уже був розконспірований, то його відкликали до ЦК КПЗУ і направили на іншу роботу, в інший район. До таких методів ЦК вдавався часто. Так, 4 березня 1927 р. Львівське воєводське управління повідомляло, що «...найближчим часом ЦК КПЗУ... має направити близько 20 розконспірованих діячів в окремі округи КПЗУ на провінціях»[13].

Наприкінці грудня 1925 р. у Львові нелегально відбулося розширене засідання ЦК КПЗУ, на якому розглядалося питання про хід виконання рішень II з'їзду КПЗУ. Про революційний рух на Коломийщині доповів П. Лишега, про стан справ у КСМЗУ — Б. Кузьма. На цьому ж засіданні було затверджено секретарів окружкомів. П. П. Ли-

---

[6] Там же.
Там же, арк. 152.
[8] Там же, арк. 157—157 зв.; Теслюк М. М. Назв. праця — С. 207—208.
[9] ДА ІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 367, арк. 158.
[10] Теслюк М. М. Назв. праця.— С. 150.
[11] ДА ІФО, ф. 2, оп. 1, спр 367, арк. 159.
Там же, арк. 196
[13] Там же, спр. 517, арк. 159.

шега знову був призначений секретарем Станіславського окружкому [14]. На цьому посту він перебував до листопада 1927 р. За цей час партійна організація зміцніла якісно і кількісно. Про високу майстерність конспірації свідчить хоча б той факт, що за два роки до поліцейських доносень жодного разу не потрапили прізвища членів окружкого комітету, хоч поліція і підозрювала П. Лишегу. Зокрема, 21 квітня 1926 р. тлумацький староста доносив у воєводство, що в ніч з 18 на 19 квітня було проведено обшуки в «...Петра Лишеги, Дмитра Смольницького, Семена Кривенчука і... в читальні «Просвіти» [15].

Просидівши у Станіславській в'язниці до травня 1928 р., П. П. Лишега потрапив під постійний нагляд поліції. Так, у дні, коли проходив III з'їзд КПЗУ (1928 р.), староста доносив у воєводство, що «відомий комуніст Лишега Петро з Тисменниці в часі від 10 до 30 червня 1928 року ніде не виїжджав і проживав у Тисменниці» [16]. Відтоді П. Лишега брав активну участь у діяльності легальної організації «Сельроб», яку КПЗУ використовувала для проведення революційної пропаганди серед населення. «В Тисменниці і Тлумачі,— відзначалося в доносенні тлумацького старости,— існує місцевий комітет «Сельробу». Діяльністю «Сельробу» керує комуніст Вівчарук Петро в Тлумачі і Лишега Петро в Тисменниці» [17].

До вересня 1939 р. П. Лишега десять разів перебував під арештом. Йому доводилося сидіти у в'язницях Станіслава, Львова і Луцька. Однак і там він продовжував боротись проти польського буржуазного уряду. Після визволення Тисменниці Червоною Армією П. П. Лишега очолив Тимчасовий революційний комітет. Його обрали депутатом Народних зборів, які проходили у Львові 26—28 жовтня 1939 р. В січні 1940 р. він став першим головою Тисменницької селищної Ради. На всіх постах, які довіряла йому партія до і після Великої Вітчизняної війни, Петро Павлович Лишега проявляв себе як чесний, принциповий, відданий справі Леніна комуніст. Помер П. П. Лишега 1 березня 1956 р.

Одержано 4.04.88.

Автор уточняет важный факт, представляет дополнительные данные об активных деятелях КПЗУ.

[14] Теслюк М. М. Цит. праця.— С. 221.
[15] ДА ІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 367, арк. 2—8.
[16] Там же, спр. 2312, арк. 18.
[17] Там же, спр. 543, арк. 6.

М. М. Мекеніч (Ворошиловград)

Про нові підходи до періодизації історії Компартії України

В статті В. Ф. Солдатенка з питань періодизації історії Компартії України*, на нашу думку, досить чітко визначені такі принципові поняття періодизації як «метод пізнання» з одного боку і «об'єкт пізнання» з іншого, що розглядаються в їх діалектичній взаємообумовленості. В питанні про критерії не можна не погодитись з думкою тих авторів, які вважають, що в основі періодизації знаходяться об'єктивні історичні процеси, а Комуністична партія, діяльність якої обумовлена ними, виступає фактором суб'єктивного порядку. Вона реалізує політичні цілі в певних часових рамках, враховуючи конкретні історичні умови, що склалися відповідно до об'єктивно діючих законів суспільного розвитку. Саме тому при розробці періодизації важливо чітко визначити ті рубіжні моменти в економічному і соціальному розвитку країни, що відділяють окремі етапи, періоди історичного процесу. Для них характерні принципово сутнісні риси, особливості політичної ситуації, гострота назрілих проблем. Глибоко осмислюючи їх, Комуністична партія визначає стратегію і тактику класової боротьби, завдання соціалістичного і комуністичного будівництва. Отже, завдання періодизації не обмежується тим, щоб правильно визначити віхи історичного процесу розвитку. Періодизація також визначає в часових межах найважливіші методологічні питання, що передбачають висвітлення основних рис діяльності партії, особливостей форм і методів її політичного керівництва масами на кожному з етапів. Важливо підкреслити, що визначення етапів та інших хронологічних меж при розробці періодизації можливе лише з врахуванням поворотних рубежів в становленні і розвитку самої партії та в процесі її революційно-перетворюючої діяльності.

Схема періодизації історії Компартії України, яка представлена на обговорення, на нашу думку, може виступати лише як робочий варіант. Вона потребує значної доробки та конкретизації. Так, вбачається неправомірним залишати назву третьої книги в редакції автора періодизації: «Діяльність Комуністичної партії України напередодні і в роки Великої Вітчизняної війни, відбудови народного господарства і дальшого соціалістичного будівництва (осінь 1939 р.— лютий 1956 р.)». Тут В. Ф. Солдатенко довільно об'єднав в одному етапі три різні періоди діяльності Компартії України. У 1939 р.— червні 1941 р. робота партійних організацій республіки зосереджувалась переважно на мирних соціально-економічних і культурних проблемах зміцнення основ соціалізму і дальшого соціалістичного будівництва в процесі виконання господарських планів третьої п'ятирічки. Зміст завдань, що розв'язувались, природно, обумовлював форми і методи, характер всієї організаційної та ідеологічної діяльності парторганізацій республіки. Питання підвищення обороноздатності радянського суспільства розв'язувалися у цьому загальному плані і особливої специфіки партійному керівництву в цей період не надали. Ситуація принципово змінилася 22 червня 1941 р., що стало початком нового історичного періоду — періоду Великої Вітчизняної війни. На нашу думку, об'єднувати воєнне лихоліття з другою половиною 30-х років в єдиному загальному етапі історичного розвитку країни, республіки не можна.

Також критичного перегляду потребує й назва книги IV «Комуністична партія України в період пошуків шляхів вдосконалення соціалізму, подолання застійних явищ, революційної перебудови радянського суспільства (лютий 1956 р. — до теперішнього часу)». Той факт, що в запропонованій В. Ф. Солдатенком схемі періодизації роки діяльності партії по перебудові і революційному оновленню суспільства пода-

* Див.: Укр. іст. журн. 1989. — № 8.

ються в такому загальному переліку разом з періодом вказівкою в назві IV книги вважаємо суттєвим недоліком. На нашу думку, етап, визначений назвою IV книги, з метою поглибленого і докладного вивчення життя радянського суспільства і досвіду партії після поворотного 1956 р. і до теперішнього часу доцільно поділити на три періоди. Передусім потрібно визначити 1956—1970 рр. як період, що поклав початок розгортанню боротьби з наслідками культу особи Сталіна, а згодом і з проявами суб'єктивізму і волюнтаризму, пошуку нових форм соціалістичного господарювання на основі пізнання об'єктивних економічних законів, впровадження наукової організації праці у виробництво. Досвід Комуністичної партії СРСР, зокрема Компартії України, по здійсненню економічних реформ другої половини 60-х років заслуговує на підвищену увагу. В умовах перебудови цей досвід набуває особливої актуальності. «Якби задуми, які тоді з'явилися, були трансформовані у справи, ми б упевнено пішли вперед. До речі, восьма п'ятирічка під впливом такого підходу була кращою з усіх останніх»,— підкреслював М. С. Горбачов на XIX Всесоюзній конференції КПРС [1].

В процесі розробки проблеми періодизації головне полягає в тому, щоб на об'єктивно-історичній основі визначити етапи і періоди в історії Компартії України таким чином, щоб вони, ці рубіжні грані, якомога ефективніше сприяли вивченню й використанню багатогранного досвіду революційно-перетворюючої діяльності партії, розумінню закономірностей її розвитку. Саме виходячи з таких критеріїв варто, на наш погляд, при підготовці нових «Нарисів» визначити в історії 70-х — 80-х рр. ще два періоди. Перший — про функціонування Компартії України в умовах наростаючих кризових явищ в нашому суспільстві (1971 р.— квітень 1985 р.). Другий — про діяльність партії в умовах перебудови та революційного оновлення суспільства на основах демократизації та соціалістичного самоуправління народу (квітень 1985 р.—до теперішнього часу). Це дасть можливість, так би мовити, сфокусовано розглянути сутність і особливості визначених періодів історичного розвитку суспільства, глибоко усвідомити необхідність дійсно революційних заходів в діяльності партії по оновленню радянського суспільства на сучасному етапі і, нарешті, узагальнити перший досвід роботи по-новому.

Звичайно, періодизація як методологічна категорія суб'єктивна. Вона визначається не лише об'єктивно-історичними процесами, стратегічними етапами діяльності партії, а й суто дослідницькими цілями, обсягом і характером видань. Отже, ми припускаємо можливість різних видів періодизації. Але в даному випадку йдеться про пошук найбільш сприятливої схеми періодизації для нового видання «Нарисів історії Компартії України». Такий пошук, як справедливо зазначив В. Ф. Солдатенко, можливий лише за дійсно широкої участі істориків в обговоренні цієї проблеми на діловій та демократичній основі шляхом співставлення різних підходів і варіантів. З огляду на це вважаю доцільним запропонувати свій робочий варіант періодизації «Нарисів історії Компартії України».

ГЛАВА І. БІЛЬШОВИКИ УКРАЇНИ У БОРОТЬБІ ПРОТИ САМОДЕРЖАВСТВА І КАПІТАЛІЗМУ

1. Зростання монополістичного капіталізму і посилення робітничого руху на Україні (1883—1895 рр.)

2. Участь марксистських організацій України в боротьбі за створення РСДРП на ленінсько-іскровських принципах. Виникнення більшовизму. Посилення більшовицького, ленінського впливу серед українського пролетаріату (1895—1904 рр.).

3. Діяльність більшовицьких організацій України на етапі буржуазно-демократичної революції (1905 р.— лютий 1917 р.)

4. Більшовицькі організації України в період боротьби за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень 1917 р.— лютий 1918 р.).

5. Контрреволюція та іноземна воєнна інтервенція на Україні. Утворення Комуністичної партії (більшовиків) України. КП(б)У — організатор боротьби українського народу проти внутрішньої контрреволюції та іноземної воєнної інтервенції (1918—1920 рр.).

[1] Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1988.— С. 98.

ГЛАВА II. КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ НА ЕТАПІ ПОБУДОВИ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ІХ ЗМІЦНЕННЯ (1921 р.— червень 1941 р.)

1. Ленінська концепція соціалізму. Дальша розробка актуальних проблем соціалістичного будівництва в документах партії і працях її провідних діячів

2. Партійні організації республіки у боротьбі за втілення в життя нової економічної політики (1921—1928 рр.).

3. Компартія України в період соціалістичної реконструкції народного господарства. Загострення внутрішньопартійної боротьби в ході реалізації завдань соціалістичної індустріалізації, кооперування селянських господарств, культурного та соціального будівництва. Посилення командно-адміністративних методів керівництва (1928—1937 рр.).

4. Діяльність Компартії України в умовах зміцнення основ соціалізму. Причини виникнення культу особи Сталіна і посилення репресій.

5. Підвищення дієвості національної політики КП(б)У в зв'язку з возз'єднанням західноукраїнських земель в складі УРСР. Партійне керівництво зміцненням мобілізаційної готовності радянського суспільства в обстановці зростаючої загрози війни.

ГЛАВА III. КОМПАРТІЯ УКРАЇНИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ, ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ І РОЗВИТКУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА (червень 1941 р.— 1955 р.)

1. Віроломний напад фашистської Німеччини на СРСР. Діяльність партійних організацій України по мобілізації всіх сил і ресурсів республіки на боротьбу з ворогом.

2. Компартія України — організатор партійного підпілля і партизанського руху на тимчасово окупованій території республіки.

3. Роль партійних організацій республіки у справі мобілізації мас на боротьбу за повне звільнення Української РСР від фашистських окупантів і переможне завершення війни

4. Діяльність Компартії України по відновленню і розвитку народного господарства республіки в післявоєнний період Посилення командно-адміністративних методів керівництва.

5. Організаційно-партійна та ідеологічна діяльність партійної організації республіки. Перші заходи, спрямовані на відновлення ленінських норм партійного життя (1953—1955 рр.).

ГЛАВА IV. КОМПАРТІЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ВДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛІЗМУ НА ОСНОВАХ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І ПОШУКУ ШЛЯХІВ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЕКОНОМІКИ (1956—1970 рр.)

1. XX з'їзд КПРС. Розгортання боротьби проти наслідків культу особи за демократизацію партійного та державного життя в республіці

2. Боротьба партійних організацій України проти суб'єктивізму, волюнтаризму за науково обґрунтоване керівництво економікою. Розвиток економічних зв'язків УРСР з соціалістичними країнами.

3. Діяльність Компартії України по здійсненню економічної реформи в республіці. Її перші результати.

ГЛАВА V. КОМПАРТІЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ НАРОСТАННЯ В СУСПІЛЬСТВІ ЗАСТІЙНИХ ЯВИЩ І ЗАГОСТРЕННЯ ПРОТИРІЧ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ (1971 р.— квітень 1985 р.)

1. Організаційна та ідеологічна діяльність Компартії України в 70-і — на початку 80-х років. Наростання негативних явищ в роботі партійних організацій та їх керівних органів

2 Економічний і соціальний розвиток республіки. Зростання матеріальних можливостей і недостатньо ефективне використання переваг соціалістичного ладу. Причини труднощів і деформацій в економічних і соціальних сферах.

3. Партійне керівництво Радами, профспілками, комсомольськими та іншими громадськими організаціями. Наростання в їх роботі формалізму та бюрократизму.

4. Серйозні недоліки в функціонуванні інститутів соціалістичної демократії і діяльності органів правопорядку УРСР.

5. Визрівання в партії, в творчих силах суспільства розуміння необхідності докорінних перемін в суспільстві (1982—1985 рр.)

ГЛАВА VI. КОМПАРТІЯ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРЕБУДОВИ І РЕВОЛЮЦІЙНОГО ОНОВЛЕННЯ СУСПІЛЬСТВА НА ОСНОВАХ ДЕМОКРАТІЇ І СОЦІАЛІСТИЧНОГО САМОУПРАВЛІННЯ НАРОДУ (квітень 1985 — до теперішнього часу).

1. Розробка Комуністичною партією на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС, XXVII з'їзді і XIX Всесоюзній конференції КПРС концепції перебудови і революційного оновлення суспільства. Початок демократизації і перебудови в діяльності Компартії України.

2. Роль партійних організацій у здійсненні економічної і політичної реформи на Україні. Причини наростання труднощів в процесі перебудови.

3. Проблеми національної політики і розвитку національної культури на Україні. Пошуки Компартією України нових форм їх розв'язання.

4. Ідеологічне забезпечення перебудови. Боротьба Компартії України за демократизацію і гласність в житті республіки.

ПІСЛЯМОВА. Основні висновки і уроки боротьби і творчої діяльності Компартії України як організної частини КПРС.

Виходячи зі змісту періодизації, що пропонується, на наш погляд, перший том «Нарисів» треба назвати: «Більшовики України у трьох революціях. Утворення КП(б)У. Боротьба партійних організацій республіки за побудову і зміцнення соціалізму (1883—1955 рр.)», включити до нього передмову і перші три глави. А другий том «Компартія України в період наростання суспільних протиріч, застою та пошуків шляхів оновлення соціалізму» включатиме 4—6 глави і післямову. Звичайно, запропонований варіант періодизації теж є об'єктом дискусії. Цю проблему важливо розглядати в широкому плані великої творчої роботи, що чекає на науковців. Варто, наприклад, з позицій сучасних досягнень історичної думки висловити свої погляди щодо таких усталених визначень в історико-партійній науці, як «період завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму», «повна і остаточна перемога соціалізму», «реальний соціалізм», «перебудова — це революція». Ці поняття мають основоположне значення в розробці історико-партійної періодизації та інших методологічних проблем.

На закінчення хотілося б спинитися на двох важливих питаннях, пов'язаних з визначенням рубіжних віх періодизації. Висновок XVIII з'їзду ВКП(б) (1939 р.), зроблений під тиском Сталіна, про те, що радянське суспільство вступило «в смугу завершення будівництва безкласового соціалістичного суспільства і поступового переходу від соціалізму до комунізму»[2], не відповідає дійсності. Адже марксистсько-ленінська теорія передбачає завершення будівництва соціалізму, вдосконалення всіх сфер соціалістичного суспільства, демократизацію і якісно новий рівень участі мас в суспільно-політичній та економічній діяльності, високий рівень матеріального та культурного добробуту трудящих. В цьому плані на фоні помітних досягнень наприкінці 30-х р. стали очевидними і деформації соціалізму, обумовлені культом особи Сталіна, пов'язаними з ним масовими репресіями, серйозними перекрученнями ленінського плану побудови соціалізму. В цілому рух суспільства в той час проходив по рейках державно-адміністративного соціалізму. Такою була реальна картина стану справ в радянському суспільстві напередодні Великої Вітчизняної війни.

І кілька суджень ще про один історичний рубіж. В історико-партійній періодизації кінець 50-х — початок 60-х років визначається як період досягнення повної і остаточної перемоги соціалізму в СРСР. Такий висновок вперше зробив М. С. Хрущов на позачерговому XXI з'їзді КПРС. На нашу думку, це твердження потребує

[2] КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК — К., 1980.— Т. 5.— С. 332—333

додаткового вивчення і уточнення. З деякою «натяжкою» можна погодитися з тим, що на початок 60-х років радянська країна вийшла від основ соціалізму на рівень повністю побудованого соціалізму. Що стосується тогочасних недоліків в економічному розвитку країни в цілому, продовольчих труднощів, невисокого рівня соціальної забезпеченості трудящих, то це певною мірою можна пояснити прорахунками політичного керівництва.

І все ж таки важко стверджувати, що в той час була досягнута повна і остаточна перемога соціалізму в СРСР. Утворення світової системи соціалізму лише зміцнило позиції Радянського суспільства і створило нові перспективи соціалістичного розвитку. Остаточна перемога соціалізму передбачає досягнення більш високої продуктивності праці ніж при капіталізмі, а також перевагу над ним у сфері матеріального виробництва, технології, соціального забезпечення громадян, культури. Трактування відзначеного поняття лише як факт досягнення такого рівня воєнно-економічної могутності країн соціалістичної співдружності, що виключає загрозу реставрації в них капіталістичних відносин, вбачається занадто вузьким і непереконливим. Адже в контексті сучасного світового розвитку і нового мислення політичні оцінки кінця 50-х — 70-х років з даного питання потребують поглибленого наукового осмислення з боку фахівців.

На закінчення висловлю пропозицію, щоб в новому виданні «Нарисів» процес створення ленінської концепції побудови соціалізму висвітлювався в діалектичній змагальності з альтернативними точками зору ряду провідних діячів Комуністичної партії і Радянської держави. Важливо співставити різні аспекти процесу народження істини у світлі марксистсько-ленінської теорії і світової практики соціалістичного будівництва. Важливо, щоб в «Нарисах» знайшли відображення і питання критики буржуазних фальсифікацій історичного шляху і досвіду організаційної і ідеологічної діяльності партійної організації республіки її соціальної та національної політики. Варто також дати в кінці книги ґрунтовну післямову про історичні уроки та загальні підсумки діяльності Компартії України. В минулих виданнях висвітлення цієї теми кибувало значними вадами чи взагалі було відсутнє.

Широкі дискусії про періодизацію та з інших актуальних проблем історико-партійних досліджень — важлива умова творчого розвитку марксистсько-ленінської думки, підвищення рівня партійного керівництва перебудовою всіх сфер радянського суспільства.

ISSN 0130—5247. Укр. іст. журн., 1989, № 11

Н. И. Костомаров

Мазепа *

ГЛАВА ТРИНАДЦАТАЯ

После казни Кочубея и Искры гетман получил собственноручный царский указ отправить всю козацкую конницу и, если возможно, самому идти с нею [1]. Мазепа отвечал, что он был бы рад вести свое войско на войну сам, но ему не позволяют недуги, и кроме того, невозможно покинуть Украины, потому что неприятель тотчас воспользуется и произведет своими подсылками возмущение в непостоянном и малодушном народе [2]. Таким образом, гетман, старательно укрывая свой тайный замысел изменить царю, набрасывал тень подозрения в наклонности к измене на весь народ малороссийский. 19-го июня гетман писал канцлеру, что намерен заложить стан в середине Левобережной Украины, недалеко от Нежина.

Между тем, Карл, оставивши Радосовицы еще 6-го июня, 15 числа этого месяца перешел Березину; 3 июля произошла неудачная для русских битва при Головчине [3], а 16-го июля Карл стал в Могилеве, откуда только что ушли русские военные силы. В Могилеве шведский король стоял до 8-го августа. В это время являлся к нему опять тайный агент Мазепы, отставленный от сана болгарский архиерей. Через него гетман торопил шведского короля спешить на Украину, иначе если шведы замедлят, то козаки станут приставать к царским войскам [4]. Квартирмейстер Гилленкрок советовал королю не доверяться Мазепе, не идти к Украине, а направиться к Витебску, чтобы быть поближе к Лифляндии, откуда король дожидал вспомогательной силы корпуса генерала Левенгаупта. Того же мнения был граф Пипер и убеждал короля не двигаться к Украине, покуда не присоединится к нему Левенгаупт со своим корпусом, иначе на оставшегося позади нападет царь. Но другие шведские генералы, Реншильд и Мейерфельд, противники первых, настраивали короля к иному: они хвалили ловкость и силу козаков, с пренебрежением отзывались о московских ратных силах, уверяли, что царь не посмеет напасть на Левенгаупта, а Карл с вступлением своего войска на Украину, увидит на своей стороне весь украинский народ **. Карл поддался тогда надеждам, оказавшимся скоро обманчивыми. Он надеялся на помощь Турции, но не знал, что падишах не одобрял политики великого визиря, подававшего шведам уверения в помощи; он надеялся на мятежи, возникшие в царской державе, но не знал, что эти мятежи были уже укрощены; он надеялся на восстание Украины, как обещал ему гетман Мазепа, но не знал духа малороссийского на-

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн — 1988.— № 8—12; 1989.— № 1—2, 4—9.

[1] Гос. Арх. Письма Петра и Мазепе (Перекладений у текст: лист Петра опущено.— *М. К.*).

[2] Гос. Арх. Письма Мазепы (Підлесливий і підступний лист Мазепи, сповнений цинічного презирства до українського народу, скорочено.— *М. К.*).

[3] Ныне местечко Могилевского уезда при р. Бабиче

[4] Fryxel, т. 1, с. 100.

** Без сумніву, шведські генерали були ошукані Мазепою, так само, як залишався ошуканим гетьманом цар Петро Воістину диявольські хитрість і підступність Мазепи являють собою своєрідний феномен, що являє собою інтерес не лише для історіків, а й для психологів.

рода, как не знал его и сам Мазепа, управлявший более двадцати лет этим народом *. Наконец, Карл надеялся, что генерал Либекер, посланный к Петербургу, возьмет этот город, но не знал и не мог знать, что Либекера постигнет неудача. Скорее всего, Карла ободряло суеверное пророчество какого-то Урбана Гиарна, который предсказывал, на основании Парацельза и других предсказателей, писавших за 170 лет (перед ним.— *М. К.*), что Золотой Лев севера с малыми силами одолеет Орла, притупит его когти, распространит свою власть на Азию и Африку, искоренит папизм и водворит повсюду истинную (т. е. лютеранскую) веру. Карл, всегда по-лютерански набожный, склонялся к мистицизму и доверял предсказаниям. Эта вера до такой степени развила в нем высокомерие, что он вторично отверг предложение мира от Петра, который соглашался отдать шведскому королю даже Псков, но желал непременно удержать за собою Петербург, за которым, впрочем, готов был заплатить деньгами. Карл отвечал, что заключит мир в Москве, когда победит окончательно царя [5].

Между тем, Мазепа, торопя своего тайного союзника, прикидывался по-прежнему неизменно верным слугой царя Петра, делал исправные распоряжения в Украине к отражению шведских сил, когда они туда вторгнутся. Он приказал устроить в Чернигове хлебный магазин для русского войска и собрать туда 15 000 четвертей хлеба, разложивши сбор на жителей Черниговского полка, — по четверику житной муки с дыма (двору. — *М. К.*), рассылая по всем полкам универсалы, в которых убеждал народ пребывать в непоколебимой верности царю, везде по церквам приказывал публично молиться о даровании победы царю над еретиками шведами, а жителям приказывал прятать в землю свои запасы и самим уходить в города, спасаясь от неприятеля. Он делал распоряжения об укреплении городов: Стародуба, Чернигова, Ромен, Гадяча в виду возможного нападения шведов. Ни царь, ни русские вельможи и военачальники не могли допустить и тени того, что откроется не далее как через каких-нибудь два месяца [6].

1-го августа гетман стоял в Киеве в ожидании указов — куда ему посылать конницу. 4-го числа того же месяца Петр приказал ему, не отходя от Киева, послать три или четыре (по своему соображению) тысячи конницы в Польшу на подмогу отправленным туда еще ранее полковникам киевскому и белоцерковскому, «дабы поляков доброжелательных содержать и все, что неприятелю в пожитку может быть, разорить». Другую партию указано было послать в Литву, к Пропойску, для содействия великорусским войскам, которые должны были отражать идущую шведскую силу. Гетман исполнил волю государя и отправил в Литву к Пропойску 4500 человек городовых козаков разных полков и 2600 компанейцев, а в Польшу, на подмогу бывшим там полковникам, послал 2000 гадячан, находившихся прежде в киевской крепости, и к ним прибавил 1000 «молодиков» (козаков, начинавших воинскую службу). Кроме того, по царской воле, отправлено было к Смоленску два полка — Нежинский и Переяславский в числе двух тысяч пехоты и одной тысячи конницы. Затем гетман жаловался, что остается с небольшим числом людей [7], а 16 августа просил воротить ему посланных к Смоленску, чтобы поместить часть их в киевский гарнизон. Мазепе, конечно, было

---

* Чи можна краще сказати про відірваність Мазепи від народу, до якого він належав хіба що лише за народженням!

[5] Там же, с. 93, 107 и 109 (Шведський історик Фріксель, звідки ця запозичено ці відомості, був не таким вже неупередженим, як здавалося Костомарову. Його тлумачення подій не відповідає дійсності. Разом з тим, слід визнати, що шведське військо було в той час найсильнішим у Європі, і російській армії, що перебувала тоді в стані реформування, аж до Полтавської баталії було важко боротися з ним.— *М. К.*).

[6] Там же, с. 128; Голиков. Дополнение к деяниям Петра Вел., т. XV, с. 172.

[7] Гос. Арх. Письма Мазепы (Текст документа опущено.— *М. К.*)

неподходящим делом разбрасывать козаков по разным сторонам, и он жаловался, что многие самовольно уходят[8].

В половине августа царь еще не знал наверное, куда обратится Карл со своими силами, — на Украину или на Смоленск, и приказывал гетману стоять между Киевом и Черниговым до дальнейшего указа, чтобы в случае, если шведы пойдут на Смоленск, — идти к Белой Церкви для содействия полякам, доброжелательным царской стороне. 6-го сентября царь положительно был уверен, что неприятель пойдет на Смоленск, и писал гетману, чтоб он готовился в поход к Белой Церкви. Это приказание было подтверждено 14 сентября. Но через день, 16 числа, Головкин послал гетману указ остановиться, потому что по неприятельским оборотам видно было иное направление пути[9].

Из шведских источников мы узнаем, что именно в это время Карл окончательно укрепился в намерении войти в Украину и 16 сентября отправил передовой отряд генерала Лагеркроны овладеть Стародубом. Этот Лагеркрона был человек чрезвычайно самонадеянный и заносчивый, хотя вовсе не даровитый; он подделался к королю и не хотел слушать никаких советов. В то время, когда он вступал в полк Стародубский, туда же вступал с царскими силами и русский генерал Инфлянт; два враждебных генерала на том могли выиграть один перед другим, кто прежде успеет занять Стародуб. Лагеркрона доверился крестьянину, взявшемуся провести шведское войско кратчайшим путем. Этот крестьянин, будучи подосланным полковником Скоропадским, обманул шведского военачальника и повел его совсем не туда, куда нужно, так что в то время генерал Инфлянт успел войти в Стародуб[10].

Вслед за Лагеркроною двинулся скоро и король, и 21 сентября с восемью тысячами вступил в пределы Гетманщины для занятия квартир войску. За ним последовало остальное войско. Оно расположилось на берегах реки Ипути[11]. Главная квартира, которую Карл велел укрепить окопами, находилась в Дрокове[12]. Край, в который вошли шведы, показался им обильным и населенным; войско, расположившись по селениям, могло отдохнуть от утомительных походов; хлеба и скота было так много, что шведы не испытывали бы недостатка, если б пришлось им оставаться там несколько месяцев. Шведы простояли там две недели. Между тем Левенгаупт, следовавший через Литву из Ливонии, 27-го сентября был разбит русскими под Лесным близ Пропойска и с остатками своих сил[13] прибыл к главному королевскому обозу. Король приказал разделить эти остатки по армии.

Орлик в своем письме сообщает, что когда Мазепа узнал о повороте короля шведского в Украину, то воскликнул перед старшинами: «Вот дьявол его сюда несет! Да он все мои соображения испортит и великороссийские войска за собою внутрь Украины впровадит на конечное разорение и на погибель нашу!» Мазепа, хотя и завлекал на свою сторону старшин, но все еще только наполовину открывал им свои сношения и показывал вид, что решится пристать к шведам только в самом крайнем случае, когда уже война будет перенесена в Украину и весь Малороссийский край очутится в опасности подвергаться опустошениям от обеих воюющих между собою сторон.

---

[8] Гос. Арх. Письмо Мазепы, авг. 16 (Текст документа знято, бо він переказаний автором — *М. К.*)

[9] Гос. Арх. Кабинет. дела Отд. II, № 8. Письмо Головкина к царю (Лист скорочено.— *М. К.*).

[10] Nordberg, т. II, с. 242; Fryxel, т. 1, с. 126.

[11] Гос. Арх. Письмо Меншикова от 25 сентября

[12] Ныне деревня Старый Дроков Суражского уезда (Гос. Арх. Письма Шереметева)

[13] По Фрикселю 6700 (с. 124). Потеря в бою по Фрикселю до 4000, по Нордбергу (т. II, с. 247) — до 3000

С отправкою генерала Инфлянта в Стародубщину царь Петр указал и гетману действовать с ним сообща. Мазепа, получивши такой указ, пригласил Ломиковского и полковников миргородского, прилуцкого и лубенского, показал им указ и говорил: «Я опасаюсь, не примачивают ли меня к этому генералу, чтобы взять в руки. Идти ли нам по указу царскому в случение с этим генералом?»

«Нет, нет, не иди! — завопили все единогласно. — Не медли больше и посылай к шведскому королю просить протекцию: как бы нам сойтись со шведами на границе и не впустить великороссийских войск в Украину!» Но тут кто-то спрашивал его: «Ты, гетман, объявя нам, чего имеем с целою Украиною и Войском Запорожским надеяться и на яком фундаменте ты тую махину заложил?»

Мазепа рассердился и произнес: «Для чого вам о том прежде времени ведать? Спуститеся вы на мою совесть и на мое подлое розумишко, на котором вы не заведетесь болш. Я по милости божой мею розум един, неж вы все» (кращий, ніж у вас усіх. — *М. К.*). Обратившись к Ломиковскому, Мазепа сказал: «Ты уже свой розум выстарил»*, а указавши на Орлика, Мазепа прибавил: «У того еще розум молодый, дитинный. Сам я буду ведать, якого часу посылать до шведского короля».

Но потом, как бы удовлетворяя их недоверчивость к себе, гетман вынул из шкатулы универсал, присланный от Станислава с ксендзом Заленским, и велел Орлику прочитать его во всеуслышание. Все казались им довольны («с которого были контенты»). Но едва ли там были тайные условия, заключенные со Станиславом через посредство болгарского экс-архиерея. Малороссияне не были бы ими довольны, да и Мазепа едва ли бы решился объявлять их до поры до времени старшинам[14]. Мазепа был из таких личностей, которые, получив власть, стараются внушить подчиненным постоянную веру в свою мудрость и потому умышленно не открывают им сразу всего, что замышляют, дабы тем приучить их с благоговением полагаться во всем на своего главу или владыку. Мазепа за 20 лет своего гетманства уже приучил старшин к такому повиновению себе, и теперь он только понемногу приподнимал перед ними завесу, скрывавшую его тайный замысел. Он прельщал старшин призраком независимости Украины, указывал им, что теперь представился случай освободиться от всяких налогов и повинностей, вымышляемых московской властью: сам Бог посылает короля шведского для их спасения[15]. Сделавши их участниками замысла в его главной идее, он относительно подробностей не открывал им многого, но каждый раз спрашивал у них советов, как ему поступать, и показывал вид, будто предпринятый замысел начат и ведется не по его почину, а по их общему желанию, и он у них не более, как мудрый исполнитель общей воли. Чтобы укрыться от тех, кому он не хотел открывать тайны, он напустил на себя старческую немочь, говорил, что с трудом может на коня сесть, даже ходить и стоять на ногах, ложился в постель, обвязывал себя повязками с пластырями; в таком виде, лежа на постели, он принимал царских посланцев, жаловался перед ними на свои страдания и говорил с ними чуть слышным голосом[16]. Правда, Мазепа и в самом деле страдал старческими немощами, но также и преувеличивал их, потому что в то время для его тайных целей выгодно было перед царскими людьми показываться близким к могиле. И сам царь, и царские министры относились к своему гетману доверчиво, снисходительно и не принуждали его к отправлению своего долга выше сил. Сначала потребовали от него, чтобы он шел сам к Стародубу, но

* Ломиковський був розумною людиною і не старшим від Мазепи, але нахабний гетьман дозволяв собі прилюдно ганити і принижувати його

[14] Письмо Орлика.

[15] Катифора. Житие Петра Великого, кн. IV, л. 248.

[16] Fryxell, т. 1, с. 128.

когда он известил, что по болезни не может, то ему дозволили послать козаков с наказным гетманом. Тогда гетман послал отряд козаков нежинских, лубенских и переяславских в Стародубский полк на содействие генералу Инфлянту.

Но прежде, чем эти козаки пришли туда, в Стародубском полку произошел страшный переполох. Генерал Инфлянт, вступивши в край, приказал жителям уходить со своими имуществами в укрепленные места, а села, хутора, пасеки, мельницы, гумна приказывал истреблять огнем, чтобы не давать неприятелю прибежища и средств к содержанию. Жителя, и старые и малые, в ужасе стали бежать и увлекли за собою присланных козаков. Только часть последних примкнула к четырем батальонам и четыремстам драгунам, составлявшим стародубский гарнизон [17]. От них пошли по всей Украине вести, что вошедшие в Стародубский полк шведы не делают жителям ничего дурного, а напротив великороссийские войска, пришедшие будто защищать край, жгут селения, грабят, разоряют жителей, насильно загоняют их в укрепления, понуждают к непривычным работам, бесчестят и ругаются над ними, обзывая их изменниками [18]. Беглецы распространили такой страх между козаками, что товарищи полков Миргородского, Лубенского и Прилуцкого в числе нескольких сот человек явились к гетману в обоз у местечка Салтыковой Девицы и подали просьбы, написанные от каждого полка особо, но по одному пошибу [19].

В связи с такими явлениями, возбуждавшими вражду к великороссийскому войску, стоит современная (подiям. — *М. К.*) жалоба черниговского полковника на солдат майора Геннинга, которые делали обиды жителям [20], какого-то Шевлюгу до полусмерти избили, а майор, когда ходили к нему малороссияне жаловаться, выгонял их по шеям и одного атамана так ударил ружейным дулом в бок, что тот, полетевши вниз головою по лестнице, сильно ушибся [21].

Неудовольствие против великороссиян в малороссийском народе все более и более разгоралось и было кстати для Мазепы, когда он намеревался ввести в Украину шведов как освободителей от московской власти. Но тут случилось событие, которое чуть было не открыло замысла Мазепы. Когда генерал Лагеркрона вошел в Стародубский полк, тотчас стали разноситься воззвания, называемые у русских «прелестными» письмами. Шведский генерал убеждал малороссиян не бояться шведов, жить спокойно в своих домах, а из Стародуба пусть выходит к нему навстречу бурмистр со знатнейшими обывателями и пусть везут к ним на продажу хлеб и всякое съестное. Жители не поддавались на эти прельщения и бежали без оглядки, спасаясь как от шведов, так и от великороссиян [22]. Между разносителями таких «прелестных» писем попался польский шляхтич Якуб Улашин; он вез письмо от пана Понятовского, находившегося резидентом Станислава при шведском короле. Письмо было к Мазепе. Понятовский просил малороссийского гетмана отпустить на свободу его пленного брата, в воспоминание доброго приема, оказанного когда-то Мазепе в Луцке. Почему-то этот господин показался подозрителен, и генерал Инфлянт 1-го октября отправил его в походную канцелярию, бывшую тогда в Почепе. Улашина подвергли пытке огнем, и тот, не стерпя мучений, объявил, что Мазепа поколебался в верности царю, и Понятовский послал к нему передать словесно, чтобы как шведы войдут в Украину, он отписал бы к Понятовскому и при Божией помощи со всем Войском Запорожским приставал

[17] Госуд. Арх. Кабинет. Дела. Отд. II, кн. № 8. Письма Шереметева

[18] Арх. Ин. Дел. Подлинн. 1708 г. Донес. Мазепы, октябрь (Як переказане в тексті, це донесення опущене.— *М. К.*).

[19] Арх. Ин. Дел. Подлинн. 1708 г. Челобитная Прилуцкого полка (Знята, бо переказана Костомаровим.— *М. К.*)

[20] Там же. Донес. черниг. полковника (скорочене.— *М. К.*).

[21] Арх. Ин. Дел. Подлинн. 1708 г., сентябрь.

[22] Гос. Арх. Кабинет. Дела, кн. № 8. Письмо Ушакова от 29 сентября.

к шведам. Улашина еще раз поджарили, но он более не открыл [23]. Показанию Улашина не придали веры и копию с него отправили к гетману. Не только все происходившие перед тем явления в таком роде настроили царя и его министров считать всякие обвинения на Мазепу лживыми, но в это самое время Мазепа заявлял свою преданность, сообщая Головкину весть, что Станислав с шведскими и польскими войсками направляется на Волынь, чтобы оттуда ворваться в Украину, просил скорейшей присылки регулярных войск, потому что малороссияне могут изменить и пристать к неприятелю [24]. Вместе с тем, снова звали гетмана на соединение с царскими силами. Мазепа отвечал, что показания поляка Улашина не более, как коварные затеи неприятеля, который хочет привести верность гетмана в подозрение у государя и тем посеять в Украине смятение. «Никакого брата Понятовского у меня нет, я о нем не слыхал», — писал гетман [25]. Что касается до требования ехать самому к великороссийскому войску, то Мазепа отговаривался тем, что в малороссийском крае возникли беспорядки от пьяных бродяг, безобразничающих толпами в полках Полтавском, Гадяцком, Прилуцком, Миргородском, Лубенском и Переяславском, и это зло переходит уже в полки: Черниговский, Нежинский и Стародубский *, где прежде велось смирнее [25-а]. Гетман, на основании присланных ему донесений, сообщал, что появилось две шайки разбойников: одна под начальством Перебийноса в числе 800 человек, другая — Молодца в числе 1000. Они своевольствовали, грабили и убивали людей в приднепровском крае и к ним притекали со всех сторон «купы» бродяг, словно вода. Если гетман с войском отдалится в Стародубский полк, то своевольники нападут на городы и встретят себе единомышленников в поспольстве. Полковники и полковые старшины рощут и говорят, что если их поведут в Стародубщину, то на крайнюю погибель их семейств и на разорение их имуществ, потому что тогда простонародье захочет грабить и убивать честных и богатых людей [26]. Кроме этих причин гетман указывал на опасность скорого вторжения Станислава в Украину.

Мазепе, естественно, хотелось во что бы то ни стало оставаться с козаками в Украине до того времени, как войдет шведская сила, и тогда внезапно и неожиданно объявить себя на стороне врагов царя Петра. Но прежде, чем шведский король появился со своим войском, от гетмана потребовали идти на соединение с великорусскими войсками, чтобы вместе с ними воевать против шведского короля. Там уже никак не удобно было ему сделать крутой поворот на противную сторону. 6-го октября, когда Мазепа получил новое приказание идти с войском на соединение с великороссиянами и самому быть в главной царской квартире, он призвал на совет своих единомышленников и спрашивал: ехать ли ему к великому государю. Старшины закричали: «Нет Если поедешь, то погубишь и себя и всю Украину». Тогда Мазепа приказал написать и послал письмо, о котором сказано выше. Но, по замечанию Орлика, Мазепа спрашивал старшин только для вида и испытывал их: он даже наружно показывал перед ними вид готовности ехать по царскому указу, на самом же деле не помышлял о такой поездке; напротив, он опасался, как бы министры не заманили его с тем, чтобы взять его в свои руки, тем более, что в Польше, как Мазепу извещали, повсю-

[23] Арх. Ин. Дел., 1708 г., № 19

[24] Гос. Арх. Кабинет. Дела, № 8. Письмо Головкина к царю 9 октября (текст опущено.— *М. К.*).

[25] Арх. Ин. Дел. Подлинн. 1708 г. Письмо Мазепы из Салтыковой Девицы 13 октября

* Мазепа знав, як викликати довір'я у підозрливого Петра, що так само, як і гетьман, зневажав простий народ і постійно чекав від нього бунту.

[25-а] Арх Ин. Дел. Подлинн. 1708 г. (Переданий у тексті лист Мазепи зкято.— *М. К.*).

[26] Там же. (Цитату опущено.— *М. К.*).

ду носились слухи о его тайном соглашении со Станиславом и о сношениях со шведами [27].

На посланное 6-го октября письмо Мазепа 10-го числа того же месяца получил ответ. Царские министры сообщали, что по совету с фельдмаршалом Шереметевым они постановили послать царский указ киевскому воеводе князю Дм. Мих. Голицыну, чтобы он с царскими ратными людьми, находившимися в Киеве, и с пристойною артиллерией шел в середину Украины с целью не допускать в малороссийском народе «шатости». Гетман должен послать к нему для той же цели козацкий отряд из разных полков своего регимента, а сам со всем остальным войском немедленно должен идти к Новгороду Северскому, расставить свое войско над Десною и сам лично приехать в главную армию для совета с фельдмаршалом. Выставлялась между прочим и такая необходимость его прибытия: в народе носились слухи, будто гетман покидает Украину во время неприятельского наступления, и гетману следует своим появлением при царском войске рассеять такие слухи. При том, ему известны нравы и местные обычаи народа, и он может наставлять царских министров и военачальников. Своевольства, начавшиеся в Украине, скорее усмирятся, когда народ увидит, что великорусские войска вместе с козаками могут их усмирить. На счет опасности вторжения Станислава министры успокаивали гетмана: слухи, полученные им о Станиславе, неверны; министрам, напротив, подлинно известно, что Станислав, находится еще в Мариенбурге и ранее конца октября не выступит из Пруссии [28].

Страшная тревога волновала душу Мазепы. Он должен был скрываться и каждую минуту находиться в страхе, что вот-вот откроется его коварство, вот-вот министры догадаются. И действительно, кажется, министры уже начинали догадываться, что в поведении гетмана есть что-то зловещее, но никто не смел заявить об этом царю, так как Петр не переставал доверять честности и прямоте своего гетмана. Петр настолько верил в него, что когда ему представили показание Улашина, то он заботился о том, что гетман может этим потревожиться *, и писал к Меншикову, чтобы князь повидался с гетманом и утешил его, потому что «безделники опять своим воровством стали оскорблять его» [29]. Чтобы лучше отклонить от государя всякое подозрение на себя, гетман в этом же месяце октябре отправил к Петру войскового асаула Максимовича — одного из своих соумышленников — с просьбою дать указ утвердить и отмежевать земли, скупленные им у помещиков Рыльского уезда, и дозволить населить их пришлыми вольными людьми [30]. Кто бы мог после этого подумать, что этот человек намерен оторваться от царской державы, когда он в этой державе приобретает себе поземельную собственность! Максимович от имени гетмана поднес царю в дар 2000 червонцев, а царь, вероятно, тогда в них нуждался. В то же время Мазепа поздравлял царя с победою при Лесном в красноречиво составленном письме, в котором, по своему обычаю, желал царю «до конца» сокрушить своих врагов [31]. Царь после победы при Лесном находился в Смоленске и по обычаю своему, наблюдаемому после каждой военной удачи, праздновал победу, въезжал в город триумфально, при пушечной пальбе; за ним везли отнятые от неприятеля знамена и пушки; он посылал разные распоряжения на Дон, где князь Долгорукий добивал

[27] Письмо Орлика.
[28] Гос. Арх. Переписка Мазепы.
* Яка зворушлива турбота про душевний спокій Мазепи, тим більш дивна у людини, що, не вагаючись, закатувала власного сина!
[29] Голиков. Дополн. к Деян. Петра Вел., т. XV, с. 198.
[30] Там же, с. 184.
[31] Гос. Арх. Письмо Мазепы 11 окт. (Переповіданий у тексті облесливо-підлабузницький лист Мазепи опущено — *М. К.*).

булавинцев *, и на север, где Апраксин расправлялся со шведским генералом Либекером, а 20-го октября выехал из Смоленска к войску в Украину [32].

Надобно было предупредить приезд царя и провести как-нибудь царских министров до тех пор, пока Карл подойдет поближе. Царь требовал во что бы то ни стало, чтобы Мазепа ехал к русским военачальникам на совет; Мазепа отвечал, что исполнит царский указ, хотя бы его постигла в пути смерть; он поплывет на судне из Салтыковой Девицы вверх по Десне, а потом по Борзне до города Борзны; сухопутьем же, во время осенней колоти, ему невозможно по причине его хирагрических и подагрических припадков [33]. В это время собрал он старшин и сказал: «Меня зовут в царское войско. Но там у меня есть искренние приятели; они предостерегли моего канцлериста Болбота, чтобы я не ездил к царскому двору, а паче старался бы охранить и себя и весь малороссийский народ, пусть бы всяк зарывал в землю все, что есть дорогого, потому что царь, не надеясь от Украины постоянства в случае неприятельского вторжения, хочет устроить что-то недоброе над гетманом и над всем народом». Это сообщалось под большим секретом.

Все это, как впоследствии оказалось, был вымысел, противоположный тому, что происходило на самом деле: канцлеристу Болботу, напротив, говорили, что царь милостивее к гетману, чем к Меншикову, и не станет слушать никого, кто бы о нем дурно ни говорил. Относительно же совета зарывать в землю все дорогое, — совет этот, как мы уже видели, давался и прежде гетманом в предостережение от шведов [34].

Действительно, царь и его министры показывали заботливость о здоровье гетмана. К нему послали Семена Протасьева с указом, дозволяющим ради болезни оставаться при обозе на левой стороне Десны, а за Десну послать по своему рассмотрению легкое войско компанейцев и сердюков. Протасьев увидел гетмана в Борзне, куда он прибыл водою из Салтыковой Девицы. Мазепа лежал в постели, едва говорил и казался уже при смерти, однако он изъявлял готовность идти далее, хотя бы пришлось гроб за собою везти, хвалил министров за то, что указали Голицину оберегать Украину от народного возмущения [35]. Протасьев, воротившись, говорил Головкину, что гетман, можно сказать, совсем при смерти **.

В Борзну, по приглашению умирающего Мазепы, приехал киевский митрополит Иоасаф Кроковский, возвращавшийся из Москвы, со своего посвящения, и совершил над ним обряд елеосвящения [36]. Министры и после посещения Протасьева продолжали посылать к нему письма и торопить скорейшим выступлением, а Мазепа в своем письме к Головкину жаловался, что как будто не доверяют его недугу, тогда как на самом деле здоровье его и жизнь в безнадежном состоянии [37]. Головкин в своем ответе уверял гетмана, что он ему вполне верит и сожалеет о его болезни; никакой клеветник не посмеет говорить о гетмане дурно, потому что ему не поверят [38]. Между тем, из письма Орлика мы узнаем, что у гетмана в Борзне происходило вот что.

---

* Йдеться про повстання в Росії й на Україні 1707—1708 рр. під проводом К. Булавіна.

[32] Голиков. Деяния Петра Великого, т. III, с. 30.

[33] Арх. Ин. Дел. Подлинн. 1708 г. Письмо Мазепы 13 октября

[34] Письмо Орлика.

[35] Госуд. Арх. Письма Мазепы.

** Як бачимо, Мазепа володів неабиякими акторськими здібностями, вмітроки не стримуваними міркуваннями моралі

[36] Арх. Ин. Дел. Подлинн 1708 года

[37] Там же. Письма Мазепы (Текст цього облудного листа знято.— *М. К.*).

[38] Там же. Письмо Головкина (Лист ошуканого Мазепою Головкіна опущено.— *М. К.*).

Уже несколько дней Ломиковский и полковники настаивали, чтобы Мазепа посылал к шведскому королю. Мазепа все откладывал, представляя разные неудобства. Наконец, в Борзне, вечером, зовет к себе гетман Орлика и говорит: «Иди к Ломиковскому и к полковникам, пусть решительно скажут, посылать ли к королю или оставить эту посылку». «Я думаю, — говорит в своем письме Орлик, — тогда Мазепа, говоря это, нас испытывал».

Ломиковский и полковники, выслушавши этот вопрос, говорили с досадою: «Мы видим у Мазепы «оспалость» и умедление; сколько раз мы предлагали и просили его об этом, надобно было посылать к королю еще тогда, когда он только доходил до границы, а Мазепа все медлил и через то навел великороссийские войска на Украину на разорение и всенародное кровопролитие; и теперь, когда уже шведы у нас под носом, он неведомо зачем медлит». Таким образом, гетман довел старшин до того, что они заговорили таким тоном, как будто гневаются на гетмана, зачем он, сообразно их общей воле, не пристает к шведскому королю. Услышавши такие речи от Орлика, он позвал к себе Ломиковского и других соумышленников. «Все этот лысый чорт Ломиковский мутит», — сказал он.

Когда явились соумышленники, Мазепа принял гневный вид и говорил: «Что это? Вы не советуетесь, а только меня судите! Ах, чорт вас побери! Я вот возьму с собою Орлика и поеду ко двору царского величества, а вы себе тут хоть пропадайте!» Но спустя немного времени он успокоился и уже без гнева спрашивал: «Ну, что же, посылать к королю?» Ему отвечали: «Как же не посылать! Давно бы это надлежало сделать и теперь не надобно откладывать»[39].

Тогда Мазепа, как бы соображаясь с тем, что услышал от старшин, приказал позвать Быстрицкого. Это был поляк, управитель у Мазепы в его гетманской Шептаковской волости. Он, как говорят, состоял в каком-то родстве или свойстве с гетманом. Прежде всего Мазепа велел ему перед всеми присягнуть, что он будет хранить в секрете то, что ему поручится. Быстрицкий исполнил это. Тогда Мазепа велел Орлику составить инструкцию к графу Пиперу по-латыни, а своему аптекарю перевести ее на немецкий язык и вместе с латинским подлинником вручил Быстрицкому. Не было ни печати, ни подписи на этой инструкции. От себя лично Мазепа также не посылал никакого письма ни к королю, ни к графу Пиперу. Содержание этой инструкции было таково: гетман поручал Быстрицкому передать свою радость по поводу вступления шведского короля в Украину, просил Карла оказать протекцию гетману Войска Запорожского и всему народу малороссийскому в деле освобождения от тяжелого воинского ига. Он предлагал шведским войскам безопасность и просил скорее прислать к нему наперед вспомогательный отряд для обороны, которому обещал устроить паромы для переправы на Десне у Макошинской пристани[40].

Мазепа, отправляя Быстрицкого с неподписанною и неприпечатанною инструкциею, не присоединивши к ней собственноручного письма, подвергал Быстрицкого опасности, попавшись в руки русским, быть признанным за одно из тех орудий, какими, по уверению Мазепы, его тайные и явные недоброжелатели много раз старались набросить подозрение на верность гетмана своему государю. Конечно, на это рассчитывал Мазепа, отпуская Быстрицкого с таким недоделанным письменным видом[41]. В истории, писанной Феофаном Прокоповичем[42], приводится письмо, посланное будто бы гетманом к шведскому королю; но свидетельство Орлика о том, что Мазепа отправил Быстрицкого с неподписанною инструкциею, вероятнее, как известие лица, ближе тогда сто-

[39] Письмо Орлика (Як переданий у текст, цей лист знятий.— *М. К.*).
[40] Макошин — село на Десне, Сосницкого уезда Черниговской губ
[41] Письмо Орлика
[42] Феоф. Прокопович. Ист. Петра Вел., с 211 и 212

явшего к этому делу. Быть может, однако, письмо, приводимое Феофаном в переводе *, составляло смысл инструкции, данной Быстрицкому, т. е. сущность того, что он должен был сказать графу Пиперу от имени своего гетмана.

Отправивши таким образом Быстрицкого к шведам, Мазепа в тот же день послал Головкину письмо, в котором извещал, что он уже более десяти дней не ест и не спит и едва жив, только надеется чудотворного облегчения от елеосвящения [43].

Шведское войско шло по направлению к Стародубу. Главная квартира русской армии была в Погаре. Высланный против неприятеля генерал Инфлянт принужден был отступить. Русские думали, что неприятель попытается овладеть Стародубом, но шведы прошли Стародуб мимо и пошли вправо двумя колоннами, из которых одна была под личным предводительством короля. В ночь с 20 на 21 октября они были в Семеновке [44]; очевидно было, что они направлялись на Новгород-Северский. Русская главная квартира перешла в Гремяч [45]. Русские военачальники решили идти за неприятелем [46]. Меншиков с кавалерией находился, между тем, на другой стороне — между Стародубом и Черниговым, следил за движениями неприятеля и, узнавши, что неприятель поворотил от Стародуба, писал государю, что шведы, вероятно, намереваются удалиться на Волынь, потому что наступающая зима не дозволит им идти далее в Украину. Меншиков писал к Мазепе и просил приехать для совещания, а сам 20 октября остановился со своею кавалериею в Горске [47]. Но вместо Мазепы приехал к Меншикову племянник гетмана Войнаровский и привез от дяди письмо. Мазепа извещал Меншикова, что он при последнем издыхании: от подагры и хирагры приключилась ему эпилепсия; извещая об этом государя, Меншиков выражал сожаление о болезни гетмана [48]. Но, вместе с тем, Меншиков отзывался вообще неодобрительно о козаках, которых гетман, по царскому приказанию, отправил на службу против шведов [49].

Действительно, отправленные гетманом в поход полковники, бывшие в соумышленни с гетманом, докладывали ему рапортом, что козаки миргородские, прилуцкие и других полков заволновались и просят, чтобы их не посылали за Десну, потому что великороссияне причиняют их братии всякого рода обиды и утеснения [50]. Подобное настроение козаков, показывавшее неприязненные отношения к великороссийскому войску, было тогда на руку Мазепе и могло подавать ему надежды, что Карл найдет себе на Украине союзников.

Быстрицкий, отправившись вместе с шведским пленником, представился шведскому королю в селе Пановровке [51] на пути от Стародуба к Десне [52]. Отпущенный немедленно назад, он не привозил Мазепе ничего писанного, но устно сообщил, что король обещал быть к Десне 22-го числа в пятницу, когда воротился и Быстрицкий 23 числа приехал второпях в Борзну. Войнаровский и объявил, что вслед за ним едет в Борзну сам Меншиков и прибудет к обеденному времени в воскресенье. Сам Войнаровский говорил, что убежал от Меншикова тайно, покинувши и свои возы и прислугу, потому что услыхал, как один офицер немецкого происхождения говорил другому офицеру: «Помилуй,

* Цей довгий лист опущено.

[43] Арх. Ин. Дел. Подлинн. Письмо Мазепы 21 окт. (Текст Мазепиного листа опущено.— *М. К.*).

[44] Ныне село Глуховского уезда при р. Есмани.

[45] Село Стародубского уезда на р. Судости.

[46] Гос. Арх. Кабинет. Дела. Отд. II, № 8 Письма Головкина.

[47] Ныне местечко Городненского уезда при р. Снове.

[48] Гос. Арх. Письма Меншикова (Уривок з цього листа знято.— *М. К.*).

[49] Гос. Арх. Письма Меншикова (Лист Меншикова до царя знято.— *М. К.*).

[50] Арх. Ин. Дел. Подлинн. Окт. 1708 г. (Цятату скорочено.— *М. К.*).

[51] Ныне местечко Стародубского уезда при р. Ревке, в 26 верстах от Стародуба.

[52] Adlerfeld, нем. пер., т. III, с. 146.

Господи, этих людей! Завтра они будут в кандалах». «Я не знаю до сих пор, — говорит передающий события тех дней Орлик, — точно ли слышал это Войнаровский, или Мазепа научил его так говорить, чтобы нас всех обольщать»[53]. Но из писем Меншикова к царю видно, что Меншиков действительно имел тогда намерение посетить Мазепу.

Гетман, получивши известие, что приедет к нему Меншиков, тотчас «пирвался как вихор», по выражению современника, и поспешил в свой Батурин. За ним поехали бывшие при нем старшины. В Батурин прибыл он в субботу уже поздно. Последняя ночь, проведенная Мазепою в своей резиденции, прошла в распоряжениях. Нужно было спустить царского полковника Анненкова, и гетман отправил его к Меншикову с письмом, в котором просил прощения своему племяннику Войнаровскому, ускользнувшему тайно от Меншикова, и называл его поступок легкомысленным[54]. Так-то благовидным образом гетман сумел удалить из Батурина царского наблюдателя за своими поступками, не смевшего, разумеется, подозревать ничего дурного за Мазепой.

После того гетман поручил Батурин сердюцкому полковнику Чечелу, арматному асаулу Кенигсену немцу по происхождению, и батуринскому сотнику, по имени Димитрию. С ними военной силы оставлено было в Батурине четыре сердюцких полка (Чечелов, Покотилов, Денисов и Максимов) и часть городовых полков Лубенского, Миргородского и Прилуцкого, которых другая часть была уведена гетманом с собою[55]. Начальные лица, оставляемые в Батурине, уже настроены были к замыслу Мазепы. Гетман наказывал им не сдавать города, если придут русские, отбиваться от них и дождаться шведской помощи; он обнадеживал, что возвратится к ним на выручку скоро и приведет с собою самого шведского короля с его храбрым войском. Утром в воскресенье гетман простился навеки со своим Батурином, переправился через Сейм и в тот же день к вечеру прибыл к Короп[56], переночевал там с 24 на 25 октября и в понедельник, 25 числа, переправился через Десну у Оболонья[57]. Козаки были уверены, что гетман по царскому указу ведет их против неприятеля[58]. С Мазепою переправилось войска от четырех до пяти тысяч[59]. Другая часть, от пяти до шести тысяч, оставлена была на левом берегу Десны[60]. Так как иные козацкие полки заранее были разосланы на царскую службу в разные места, то вместо тысяч двадцати готовых и вооруженных, как надеялся Карл по обещаниям Мазепы, его новый союзник едва смог привести и четверть обещанного числа. Но и с теми нужно было еще объясняться. Кроме немногих единомышленников, никто из старшин, ни из рядовиков (простих козаків. — *М. К.*) не воображал узнать внезапно от своего предводителя, что он ведет их вовсе не на бой с царским неприятелем. После переправы через Десну, двинувшись немного вперед, гетман приказал козакам построиться и начал говорить речь. Тут только гетман объявил своему козачеству, что он ведет его не против короля, а против царя — утеснителя козацкой вольности. Гетман исчислял разные утеснения, которые творил царь на Украине, и как на главное указывал, что он хочет козаков повернуть в солдаты. Такие слухи уже давно ходили между козаками. Гетман уверял, что, часто беседуя с царем, он выведал все его тайные намерения: хочет он потоптать все вольности и права Украины и ввести московское правительство в крае. Метко было задумано Мазепою затронуть козацкое сердце: боязнь московского правительства и начальствующих лиц великорусского происхождения вместо туземцев

[53] Письмо Орлика.
[54] Adlerfeld, нем. пер., т. III, с. 146.
[55] Арх. Ин. Дел. 1708 г. Показание козака Дубяги.
[56] Ныне заштатный город Кролевецкого уезда при р. Короне
[57] Ныне местечко Кролевецкого уезда на р. Десне, в 38 верстах от Кролевца.
[58] Голиков. Деяния Петра Вел., т. III, с. 38.
[59] Adlerfeld, нем. пер., т. III, с. 147.
[60] Fryxel, т. I, с. 129

тревожила малороссиян при прежних гетманах и передавалась в поколения.

«Я, — говорил Мазепа, — много раз старался отвратить царя от намерений, погибельных для всего народа малороссийского. Но из того не вышло ничего доброго: только я сам подпал его гневу и злобе и не нашел иного способа спасения себе, как обратиться к великодушию шведского короля. Он обязывается уважать наши права и вольности и защищать их против всех тех, которые на них посягают и вперед станут посягать. Братия! Пришла наша пора, воспользуемся представившимся случаем: отомстим москалям за их долговременное насилие над нами, за все совершенные ими жестокости и несправедливости, охраним на будущие времена нашу свободу и права козацкие от их посягательств! Вот когда пришло время свергнуть с себя ненавистное ярмо и сделать нашу Украину страною свободною и ни от кого не зависимою. Вот к какой будущности я вас всех призываю. Вы, братия, верно достигнете этой цели при вашем мужестве и при содействии шведского короля, который предлагает вам воевать против москалей вместе со шведами»[61].

Речь гетмана прослушана была без ответа[62]. Каждый из непосвященных заранее в замыслы гетмана не смел ему противоречить: каждый думал, что, вероятно, у гетмана есть уже много желающих поступать по его воле; следовательно, открытое противоречие не остановит предприятия, а только может повредить тому, кто станет говорить наперекор предводителю[63]. Поэтому многие, сразу не пожелавшие идти по пути, указываемому гетманом, предпочли, не сопротивляясь ему, улизнуть от него, когда придет удобное время.

Гетман послал обозного Ломиковского и писаря Орлика к начальникам передового шведского поста, состоявшего из двух драгунских полков. Они квартировали в деревне за Орловкою[64]. Командирами были Гьельм и Гилленстиерна. Они были изумлены таким неожиданным появлением. Полковник Гьельм решительно не поверил и подозревал неприятельскую уловку. У него в полку служил капитаном один итальянец, который был прежде в русской службе и знал Мазепу лично. Гьельм послал его к козакам узнать наверное, что это значит. Не долго исполнял свое поручение итальянец; он вернулся быстро и донес полковнику, что сам гетман прибыл с ним. Гьельм принял Мазепу с честью, подобавшему высокому званию главы народа и войска, и гетман оставался у шведских полковников до 28 октября. Между тем, полковники немедленно дали знать о всем своему королю, которого главная квартира находилась в Горках[65], над самою Десною[66].

Король должен был уже ожидать прихода козацкого гетмана, так как о том предварил его Быстрицкий. Но король еще не доверял искренности человека, так долго и верно служившего своему государю, тем более, что королю делались известными универсалы гетмана к малороссийскому народу, писанные напоказ русским и потому не выражавшие расположения к шведам. Это-то и было причиной, что король не торопился переходить Десну, тогда как у Мазепы было желание, чтобы король перешел эту реку прежде, чем гетман объявит себя по всеуслышание на его стороне[67]. Вероятно, гетман рассчитывал, что край, ле-

---

[61] Там же. Голиков. Деяния Петра Вел., т. III, с. 38.
[62] Adlerfeld, нем. перев., т. III, с. 147 (Інакше як красномовним це мовчання козацької маси не назвеш.— М. К.).
[63] Голиков. Деяния Петра Вел., т. III, с. 39.
[64] Ныне местечко Новгород-Северского уезда при реке Убеди, в 37 верстах от Новгорода-Северского.
[65] Ныне местечко Новгород-Северского уезда, в 10 верстах от Новгорода-Северского, по дороге в Сосницу.
[66] Adlerfeld, нем. пер. т. III, с. 147 и 148.
[67] Феофан Прокопович. История Петра Вел., с. 213; Катифора. Жизнь Петра Вел., т. IV, с. 247.

жащий по левую сторону Десны, ему будет более послушен: жители его в этнографическом смысле были коренные малороссияне, и притом край этот присоединен был с остальною Малороссией к Московской державе только при Богдане Хмельницком, тогда как правая сторона Десны в давние времена, еще в XV и XVI веках, составляла достояние Москвы и жители ее образовывали переходную народность между великороссийскою и малороссийскою. Очень может быть, что такие соображения побуждали гетмана желать, чтобы шведский король скорее перешел Десну, и тогда уже гетман мог прямо открыться со своим замыслом. Карл, по замечанию современников, сомневался, и потому, достигши Десны, заложил свой стан на ее правом берегу.

Пока извещали шведского короля, Мазепа опять созвал своих козаков и велел им присягнуть, что вступают в союз со шведами для освобождения Украины от московского ига[68]. Но тут только увидал Мазепа, как мало военной силы приходилось ему представить своему союзнику. Осталось у него, по одним известиям, полторы тысячи человек[69], по другим — несколько сот, много до тысячи[70]. Все остальные дали тягу, раскусивши, в чем дело и что с ними замышляют творить, не спросивши у них предварительно о желании[71].

Вечером 28 октября Мазепа приехал к шведскому королю. Гетман представился ему на другой день, 29 октября. Около короля находились тогда знатнейшие вельможи и военачальники; между ними были: канцлер граф Пипер, генерал-квартирмейстер Гилленкрок, верховный судья, два генерал-адъютанта и несколько полковников. С Мазепою внесли два знака его гетманского достоинства — булчук и булаву. Мазепа произнес перед королем короткую, но складно составленную речь на латинском языке. В этой речи он просил короля оказать козакам покровительство и благодарил бога за то, что посылает им избавление от царского рабства. В уважение к летам и к подагрическим страданиям гетмана, его пригласили сесть. Король беседовал с ним стоя.

Так велась беседа шведского короля с гетманом до полудня. Шведы с любопытством смотрели на Мазепу и слушали его речи. По известию секретаря Карла XII, перед ними был старик 66 лет от роду, среднего телосложения, худощавый, без бороды, но с усами по польскому обычаю. Вообще он имел вид важный, но временами проявлял проблески веселого и живого нрава, шутил с очень меткими остроумием и развеселял слушателей; в речах его замечали большой такт и много ума. Видно было, что он был человек образованный и превосходно владел латинским языком. Карлу он сразу понравился и был приглашен к королевскому столу вместе с ближайшими к нему особами из генеральных старшин. Для прочих козаков было накрыто два больших стола и, кроме того, некоторых из них пригласили еще обедать к себе граф Пипер и генерал Реншильд.

После обеда король отошел в свои покои, а за ним Мазепа с булчуком и булавой; в знак своей покорности королевской воле он положил эти знаки к ногам шведского короля. Наконец, гетман простился с королем и сел на коня при звуке труб, на которых заиграли его люди.

Пришло известие, что партия царского войска была выслана схватить Мазепу, не допустив его до переправы через Десну, и овладела несколькими экипажами из его обоза, не успевшими переправиться. Король послал в тот же вечер полковника Дельдорфа с шведскою кавалерией и козаками вниз Десны к Оболонью следить за движениями неприятеля и прикрывать левое крыло войска[72]. От 25 до 30 октября шведская главная квартира продолжала находиться в Горках.

[68] Adlerfeld, нем. пер. т. III, с. 148
[69] Голиков. Деяния Петра Вел., т. III, с. 39
[70] Adlerfeld, нем. пер. т. III, с. 148; Fryxel, т. I, с. 129
[71] Голиков. Деяния Петра Вел., т. III, с. 39
[72] Adlerfeld, нем. пер., т. III, с. 150

29 числа совершился переход царского войска через Десну. Русские, следуя позади шведов, спешили предупредить переход через Десну своих неприятелей, приказавши задним частям войск жечь на покидаемом берегу жилые местности, в том числе Почеп [73] и Погар [74]. Русский главнокомандующий Шереметев долго не подозревал Мазепы, и в день своего перехода через Десну, писал к нему, убеждая послать универсалы по всей Малороссии, чтобы народ не склонялся на «прелестные» шведские универсалы, распущенные по краю [75].

Между тем, в воскресенье, 24 октября, Меншиков, как обещал посетить лично гетмана, отправился в путь; но, доехавши до Мены [76], встретил едущего к нему полковника Анненкова. Тот подал Меншикову письмо Мазепы и известил, что Мазепа приехал в Батурин. Меншикову не пришлось уже ехать в Борзну, и он сказал Анненкову: «Пошли же скорей нарочного к гетману известить, что я к нему еду». Но вдруг приезжает киевский губернатор, князь Дм. Мих. Голицын, должно быть, он находился где-нибудь вблизи, так как на него возложена была обязанность наблюдать за спокойствием народа в Малороссии. Оба военачальника стали догадываться, что происходит что-то недоброе: последние поступки Мазепы заставляли всех и даже самого царя призадумываться и приглядываться, хоть ни царь, ни вельможи не решались оскорблять гетмана явными сомнениями [77].

Меншиков и Голицын переправились в ночь с 24 на 25 число через Десну и быстро покатили в Батурин. В селе Обмачеве, близ Батурина, явился к Меншикову некто Соболевский и объявил за собою *слово и дело государево*. Его позвали на свидание с Меншиковым в одну сельскую хату. Он сказал: «Мазепа уехал к шведскому королю, а в Батурине дал приказание не впускать русских, пока он сам не придет со шведскими силами, если русские придут в большом числе; если же в небольшом, то впустить, но задержать военачальников».

Поразительна была такая весть. Меншиков обошелся ласково с Соболевским, но вполне ему еще не поверил. Оба военачальника поехали далее в Батурин и приехали туда к полудню [78].

В батуринском подворье оставались русские офицеры и солдаты полка Анненкова. Они объявили, что гетман вчера, в воскресенье, уехал в Короп. Сердюки и батуринские обыватели ушли в замок и заперлись в нем. На стенах стояли вооруженные люди; наведены были пушки. Меншиков отправил Анненкова объясняться с запершимися в осаду.

«Что это значит? — спрашивал Анненков, подъехавши к стенам. — Зачем вы укрепились будто против неприятеля? Отворите ворота, впустите в город князей и с ними царских ратных людей». Ему отвечали со стен: «Гетман не велел впускать никого из великороссийских людей, потому что от них делается великое разорение малороссийским людям, и уже немало городов и сел совсем от них пропали». «Но где же гетман?» — спрашивал Анненков. Ему отвечали: «Он уехал в Короп, оттуда отправится к царскому войску».

«Злой у них поступок!» — сказали военачальники и отправились в Короп, где надеялись, быть может, застать гетмана. Доехали они до местечка Новые Млины [79]. Там получили они известие, что Мазепа переправился через Десну под Оболонью. Теперь, — сказал Меншиков,— уже ясно, что он отъехал к неприятелю! Вот зачем Войнаровский в прошлую пятницу ночью, не простясь со мною, уехал от меня и с тех пор гетман ко мне не отзывался! Вот зачем, уезжая из Батурина, он

[73] Ныне местечко Мглинского уезда при р. Судости.
[74] Ныне заштатный город Стародубского уезда на той же реке.
[75] Гос. Арх. Письма Шереметева к царю.
[76] Ныне местечко Сосницкого уезда на р. Мене, в 21 версте от Сосницы и в 65 от Чернигова.
[77] Голиков. Деяния Петра Вел., т. III, с. 38.
[78] Арх. Юст., 1718 г., № 23/1750, с. 750.
[79] Ныне местечко Сосницкого уезда при р. Сейме, в 15 верстах от Сосницы.

никого из русских с собою не взял, а заранее их по сторонам разослал. Иначе нельзя рассуждать о том, как только, что совершенно изменил».

Меншиков отправился в Макошин[80]. Там к нему стали являться сотники и разные казаки из ближних мест, подтверждали известие об отъезде Мазепы к неприятелю, порицали его поступок и просили ходатайствовать за себя перед царем, так как они вовсе не причастны к измене гетмана. Меншиков отправил к царю курьера, извещал о случившемся и подавал совет поскорее «утвердить» простой народ через публичное извещение, выставивши на вид все озлобления и тягости, какие чинились народу во время гетманского управления Мазепы, чтобы таким образом народ не склонялся к его «прелестям». Впрочем, ни между полковыми старшинами, ни в простонародье Меншиков не замечал пока ничего дурного[81].

Понятно, как должна была поразить царя такая новость; ни для кого она не была так неожиданна, как для него, потому что никто, как он, не был так твердо убежден в прямоте и верности к себе Мазепы. Но никакая неожиданность не могла поразить и потрясти царя Петра: он всегда и везде умел найтись и сообразить, что ему в данное время делать. Он получил письмо утром 27-го числа в Погребках, а в следующую ночь послал Меншикову такой ответ:

«Мы получили письмо ваше о не чаянном никогда злом случае измены гетманской с великим удивлением. Надлежит трудиться, как бы тому злу забежать и не допустить войску козацкому переправляться через реку Десну по прелести гетманской: немедленно пошли к тем местам, где они, несколько полков драгун, которые бы им помешали. А полковников и старшину вели сколько возможно ласково призывать и говорить им, чтоб они тотчас ехали сюда для избрания нового гетмана. А буде полковник миргородский где поблизости обретается, то прикажи его, сыскав, к нам прислать, обнадежа его милостью нашею, потому что он великий был неприятель Мазепе. И вы немедленно приезжайте».

Ни царь, ни его ближайшие советники не знали еще, как отзовется отступление гетмана к шведам на малороссийском народе, и потому первое, за что тогда ухватились, было обращаться с малороссиянами ласково, чтобы расположить их к себе и отвратить от гетмана. Царю мало были известны внутренние отношения в Гетманщине, и оттого в письме к Меншикову, писанном, так сказать, сгоряча, обращается внимание на миргородского полковника, считавшегося врагом гетмана. Никто не подозревал, что этот мнимый враг был одним из первейших участников замысла Мазепы.

В тот же день написан был манифест: царь извещал все войско козацкое, стоявшее у Десны и по иным местам, а равно и все духовные и мирские чины в Малой России, что гетман Мазепа куда-то безвестно пропал и возникает сомнение, нет ли тут неприятельских «факций». По этому вменялось в обязанность всем генеральным старшинам и полковникам и прочим немедленно ехать в царский обоз для совета, а если бы оказалось, что гетман изменил, то и для выбора нового гетмана. Видно было, что царь до такой степени доверял гетману, что и теперь еще сомневался и не решался заявить, что гетман изменил. Этот манифест был разослан во многих списках по всем полкам с собственноручною царскою подписью, а на обертке было означено приказание рассылать его от сотни до сотни как можно скорее (пильно, пильно).

Підготовка тексту до друку і примітки М. Ф. Котляра

(Далі буде)

[80] Ныне село Сосницкого уезда при реке Десне, в 13 верстах от Сосницы.
[81] Госуд. Арх. Письмо Меншикова к царю 26 октября (Цитату знято.— *М. К.*).

НАШ КАЛЕНДАР

І. В. Кічкін (Луцьк)

70-РІЧЧЯ І КІННОЇ АРМІЇ

Висвітлюються питання зародження і кінної армії, її бойова діяльність на фронтах громадянської війни аж до розформування в 1923 р.

Славний бойовий шлях І кінної армії завжди привертав увагу науковців, письменників, діячів культури. За минулі роки опубліковано чимало праць. На жаль, за невеликим винятком *, всі вони написані під впливом поглядів С. М. Будьонного, який відстоюючи місце першого організатора червоної кінноти, несправедливо відгукувався про колишніх своїх бойових товаришів, зокрема про Б. М. Думенка, і завідомо суб'єктивно оцінював їх діяльність. Тому багато яскравих сторінок літопису прославленого кавалерійського з'єднання замовчувалися, та й нині вони лишаються поза увагою дослідників.

У даній статті на основі документальних джерел і спогадів, наукових праць та літературних творів, газетних публікацій останніх років зроблена спроба висвітлити питання зародження І кінної армії, простежити її бойову діяльність на фронтах громадянської війни аж до розформування в 1923 р.

Історія І кінної армії починається з червоних добровольчих загонів, організованих на Дону по-більшовицькому настроєними фронтовиками Б. М. Думенком, С. М. Будьонним, К. М. Булаткіним й іншими весною 1918 р. Відступивши під натиском переважаючих сил ворога на станцію Куберле в червні того ж року, загони стали основою для створення кавалерійського дивізіону. Його командиром призначили колишнього вахмістра старої армії Б. М. Думенка, заступником командира — старшого унтер-офіцера С. М. Будьонного [2].

10 липня 1918 р. дивізіон був реорганізований у І селянський соціалістичний кавалерійський полк, який швидко зарекомендував себе боєздатною військовою частиною. Інформаційний бюлетень ВЦВК уже в серпні повідомляв, що «особливою хоробрістю відзначається селянський полк під командуванням Б. Думенка. З 1000 вершників він тримає 80-верстовий фронт, наводячи паніку на кадетські банди» [3]. Слава про червоних кавалеристів сприяла поповненню особового складу. Добровольці прибували з Дону, Кубані, півдня Росії, України, Ставропольщини, Сальських степів. Тоді ж на базі полку формується і донська кавалерійська бригада, яку очолив Б. М. Думенко [4].

Входячи до складу 10-ї армії, бригада оборонялася Царицин, а в ході контрнаступу наших військ завдала рішучого удару білим під Абганеровою і станцією Гнилоаксайською. В телеграмі В. І. Леніна і Й. В. Сталіна Реввійськраді Царицинського фронту від 19 вересня 1918 р.

---

* Мають на увазі праці: Бабель И. Э. Конармия.— М., 1926.— 116 с.; Гражданская война 1918—1921.— М., 1930.— С. 291—301; Иллерицкая Т. Пора восстановить истину (Письмо в редакцию) // Военно-ист. журн.— 1964.— № 12.— С. 83—85; Найда С. Ф. О командире Сводного конного корпуса Б. М. Думенко (Обзор писем) // Там же.— 1965.— № 9.— С. 113—120; Трифонов Ю. Отблеск костра // Знамя.— 1965.— № 3.— С. 162—175; Карпенко В. В. Тучи идут на ветер.— М., 1977.— 574 с.

Буденный С. М. Пройденный путь.— М., 1958.— С. 63—75, 78, 101, 107, 108, 395—406, 414; Буденный С. М. Против искажения исторической правды // Вопр. истории КПСС.— 1970.— № 2.— С. 109—114; та ін.

Известия.— 1988.— 16 июня; Борзенко С. А., Денисов Н. Н. Наш Буденный.— М., 1982.— С. 17.

[2] Центр. держ. арх. Радянської Армії, ф. 33987, оп. 3, спр. 12, арк. 106 (далі — ЦДАРА).

[3] Советская кавалерия: Военно-ист. очерк.— М., 1984.— С. 17.

ISSN 0130—5247 Укр. іст. журн., 1989, № 11

відзначалися «героїчні подвиги комуністичних і революційних полків Худякова, Харченка і Колпакова, кавалерії Думенка й Булаткіна...» [5]. 28 листопада наказом Реввійськради 10-ї армії кавалерію «Стальної дивізії» Д. П. Жлоби й бригаду Б. М. Думенка звели в кавалерійську дивізію, начальником якої став Борис Мокійович [6–7].

На початку 1919 р. дивізія мужньо протистояла ворогу під Царицином, громила красновців у районі Дубовки, Прямої Балки, Давидовки, здійснила безприкладний 400-верстовий рейд по тилах противника [8]. Почесним Червоним революційним прапором були відзначені «виняткові заслуги перед революцією і Радянською республікою» її бійців та командирів. У спеціальному наказі Реввійськради Республіки від 2 березня 1919 р. підкреслювалося, що в численних боях начальник дивізії Б. М. Думенко, командири бригад С. М. Будьонний і К. М. Булаткін вміло «керували боєм і, незважаючи на поранення, залишалися в строю для виконання поставлених їм бойових завдань» [9]. 7 березня Борис Мокійович «за безперервну самовіддану роботу на фронті, в огні» п'ятим по рахунку одержав орден Червоного Прапора [10].

Відважний молодий начальник дивізії користувався великою повагою серед бійців. «Воювати по-думенківському»! — таким був клич червонних кавалеристів. Вони не знали поразки в боях. Весною 1919 р. під час наступу радянських військ на Ростов Б. М. Думенко командував лівою групою 10-ї армії. До її складу, крім 4-ї * та 6-ї кавалерійських дивізій, входили ще три стрілецькі дивізії з кіннотою. В неймовірно важких умовах вели бойові дії червоноармійці, проявляючи небачену самовідданість і відвагу. 4 квітня В. І. Ленін у телеграмі, надісланій у Царицин командуючому 10-ю армією О. І. Єгорову, писав: «Передайте мій привіт героєві 10 армії товаришеві Думенку та його відважній кавалерії, яка вкрила себе славою під час визволення Великокняжеської від пут контрреволюції. Певен, що придушення красновських і денікінських контрреволюціонерів буде доведено до кінця» [11].

На жаль, наступ радянських військ закінчився невдало. Поповнені свіжими силами, добровольча (командуючий — генерал В. Май-Маєвський) та кавказька (командуючий — генерал П. Врангель) армії, втричі переважаючи в чисельності наступаючих, зупинили просування денікінців. 25 травня під час бою на річці Сал, близько хутора Плетньова, Б. М. Думенко був тяжко поранений **. Начальником дивізії став заступник Бориса Мокійовича — С. М. Будьонний, який блискуче засвоїв і роз-

---

[5] Декреты Советской власти.— М., 1964.— Т. 3.— С. 360.

[6–7] Красн. звезда.— 1988.— 16 авг.; Военно-ист. журн.— 1964.— № 12.— С. 84.

[8] Буденный С. М. Пройденный путь.— М., 1958.— С. 115—116, 119.

[9] Военно-ист. журн.— 1964.— № 11.— С. 42.

[10] Комс. правда.— 1988.— 28 янв.

* 30 січня 1919 р. Зведена кавалерійська дивізія почала називатись окремою, а 14 березня 1919 р. вона була перейменована в 4-у кавалерійську дивізію (Див.: Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия.— М., 1983.— С. 654).

[11] Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 50.— С. 274.

** У вересні 1919 р. Б. М. Думенко повернувся на фронт. Згідно з наказом нового командуючого 10-ю армією Л. Л. Клюєва був сформований кінно-зведений корпус, який під командуванням Бориса Мокійовича пройшов славний бойовий шлях від Царицина до Новочеркаська. Похід завершився 8 січня 1920 р. блискучою операцією по здобуттю столиці білого Дону. А 23 лютого Б. М. Думенко на підставі брудних наклепницьких доносів був заарештований і 11 травня за вироком виїзної сесії Ревтрибуналу Республіки розстріляний на околиці Ростова. 44 роки замовчувалася бойова діяльність одного з перших організаторів червоної кінноти. 27 серпня 1964 р. Військова Колегія Верховного Суду СРСР відмінила вирок Ревтрибуналу. Ім'я прославленого героя громадянської війни Б. М. Думенка повернено радянським людям. Він поновлений у лавах КПРС (Див.: Иллерицкая Т. Пора восстановить истину (Письмо в редакцию) // Военно-ист. журн.— 1964.— № 12.— С. 83—85; Найда С. Ф. О командире Сводного конного корпуса Б. М. Думенко (Обзор писем) // Там же.— 1965.— № 9.— С. 113—120; Карпенко В. В. Комкор Думенко.— Саратов.— 1976.— С. 348—351; Историки спорят. Тринадцать бесед.— М., 1989.— С. 66—69, ЦДАЖР СРСР, ф. 1005, оп. 2, спр. 299; оп. 6, спр. 486-б; ЦДАРА, ф. 192, оп. 1, спр. 216).

винув думенківську тактику використання великих кавалерійських з'єднань у бою, а згодом несправедливо приписав її відкриття собі. 26 червня 1919 р. 4-а й 6-а кавалерійські дивізії (начдив — Й. Р. Апанасенко) були зведені в кінний корпус під командуванням С. М. Будьонного [12].

Влітку 1919 р. становище на Південному фронті залишалося надзвичайно складним. Білогвардійці захопили Харків, Київ, Курськ, Орел. ЦК РКП(б) робив все можливе для організації розгрому ворога. Заходи, накреслені Пленумом Центрального Комітету РКП(б), що відбувся 3—4 липня, були викладені у листі В. І. Леніна «Всі на боротьбу з Денікіним!», опублікованому 9 липня 1919 р. «Настав один з найкритичніших, мабуть що, навіть найкритичніший момент соціалістичної революції, — відзначав Володимир Ілліч. — ...Всі сили робітників і селян, всі сили Радянської республіки повинні бути напружені, щоб відбити нашестя Денікіна і перемогти його...» [13].

Звернення вождя викликало небувале бойове піднесення серед воїнів. Саме в той час червоні кіннотники завдають сильних ударів по кавказькій армії ворога в район Царицина і зупиняють її дальше просування. Бої на річках Ведмедиці, Дон та біля містечка Калач, станиці Казанська завершилися поразкою білокозачих частин [14]. Вже в еміграції генерал А. Денікін писав, що наступ 10-ї армії з численною кавалерією С. М. Будьонного поставив кавказьку армію в дуже важке становище [15]. Проте ворог мав ще достатньо сил. Його ударні групи на окремих ділянках фронту продовжували рухатися вперед.

11 жовтня 1919 р. вранці розпочався контрнаступ Південного фронту (командуючий — О. І. Єгоров, члени Реввійськради — Й. В. Сталін і М. М. Лашевич). І кінний корпус * у запеклому зустрічному бою, де з обох сторін брали участь 17 тис. кавалеристів, завдав поразки білокозакам, змусивши їх відійти до Воронежа. 20 жовтня Естонська, 9-а та 57-а стрілецькі дивізії завдали удару орловському угрупованню противника і визволили Орел [16]. Перегрупувавши сили та взаємодіючи з 12-ю стрілецькою дивізією 8-ї армії, корпус С. М. Будьонного розпочав бої за Воронеж, який був визволений 24 жовтня [17].

Успіхи радянських військ під Орлом і Воронежем високо оцінив В. І. Ленін. Виступаючи перед слухачами Свердловського університету, які від'їжджали на фронт, він зазначив, що ця перемога свідчить про настання перелому на фронті, де вирішується доля всієї громадянської війни [18].

На початку листопада будьонівці наблизилися до станції Касторної. Тут розгорілися запеклі бої з добірними з'єднаннями денікінської армії. І кінному корпусу (8400 шабель, 800 багнетів, 221 кулемет, 26 гармат) протистояли 3-й кубанський і 4-й донський корпуси (командири — генерали А. Шкуро і К. Мамонтов), в яких налічувалося 9800 шабель, 400 багнетів, 236 кулеметів і 48 гармат [19]. 15 листопада наші війська несподівано завдали могутнього удару білій кінноті, розгромили її основні сили й овсзолоділи Касторною. Успішні дії І кінного корпусу в ході Воронезько-Касторненської операції блискуче підтвердили необхідність створення й використання великих з'єднань кінноти для забезпечення перемоги в широкомасштабних наступальних операціях.

---

[2] Кондуфор Ю. Ю. Великий Жовтень і захист його завоювань.— К., 1971.— С. 188; Известия.— 1968 — 19 нояб

[13] Ленін В. І. Повне зібр. твор в.— Т. 39.— С. 41.

[14] Золототрубов А. М. Буденный.— М., 1983 — С. 43—47.
Борзенко С. А., Денисов Н. Н. Наш Буденный — М., 1982 — С. 30.

* Наказом командуючого Південним фронтом 30 жовтня 1919 р. Зведений корпус було перейменовано в 1 кінний корпус (ЦДАРА, ф. 100, оп. 3, спр. 1126, арк. 3501.

[16] Сидоров В. И. Конная армия — М., 1949.— С. 23.

[17] Военно-ист. журн.— 1986.— № 10.— С. 66.

[18] Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів. - Т. 39.— С. 229.

[19] Советская Военная Энциклопедия.- М., 1976.— Т. 2.—С. 359.

17 листопада 1919 р. Реввійськрада Республіки розглянуле клопотання Реввійськради Південного фронту й прийняла постанову про створення кінної армії. На основі цього рішення командування Південного фронту, штаб якого знаходився в Серпухові, 19 листопада видало наказ: «І-й кінний корпус у його нинішньому складі перейменувати в кінну армію РСФРР. Командуючим кінною армією призначається тов. Будьонний. Членами Реввійськради кінної армії призначаються тт. Ворошилов і Щаденко»[20].

Організація штабу нової армії здійснювалася в короткий строк. 6 грудня в с. Велико-Михайлівка близько Нового Оскола відбулося організаційне засідання Реввійськради І кінної з участю О. І. Єгорова та Й. В. Сталіна. На ньому було представлено начальників відділів штабу армії, визначено її основні завдання й прийнято наказ № 1. «На Реввійськраду кінної армії покладене надзвичайно важке і відповідальне завдання — згуртувати частини червоної кінноти в єдину сильну духом і революційною дисципліною, червону кінну армію... Необхідно, щоб кожен рядовий боєць був не лише бійцем, добросовісно виконуючим накази, але й усвідомлював ті великі цілі, за які він бореться і умирає», — підкреслювалось у наказі[21]. Бійці-кінармійці з честю виконали завдання, поставлені більшовицькою партією і радянським командуванням.

Основу кінної армії становили 4-а, 6-а і 11-а кавалерійські дивізії (начдиви — О. І. Городовиков, С. К. Тимошенко, В. І. Матузенко). Для підсилення виділялися 9-а та 12-а стрілецькі дивізії, автозагін ВНК ім. Я. М. Свердлова, чотири бронепоїзди, авіаційний загін і три автоброньові загони[22]. Таким чином, армія перетворювалася в потужну вогневу і рухому групу військ. Ідея Б. М. Думенка про об'єднання кінних частин у самостійну армію отримала практичне втілення в життя. Кінармійців чекали жорстокі бої із сильним ворогом.

У ході загального наступу радянських військ проти денікінців кінна армія завдала вирішальної поразки об'єднаній білогвардійській кавалерійській групі (корпуси генералів К. Мамонтова, А. Шкуро, С. Улагая) та зведеній дивізії резерву. Розвиваючи наступ на південь, вона разом з арміями Південного фронту до 1 січня 1920 р. визволила Донбас, 7 січня будьонівці звільнили Таганрог, 8 — увірвалися в Ростов[23]. Денікінський фронт було розділено на дві частини, розгром яких швидко завершувався.

Після успішно проведеного загального наступу Південного фронту І кінна передається в розпорядження командування Кавказького фронту для завдання вирішального удару по зосереджуваному там угрупованню противника. Подолавши в люті морози по безлюдних Сальських степах 150-кілометрову відстань, кінармійці несподіваним ударом оволоділи важливою станцією Торгова (Сальськ) і здобули перемогу в одній з найбільших кавалерійських битв громадянської війни (з обох сторін у ній брали участь 25 тис. кіннотників) біля с. Середній Єгорлик над ударною кінною групою генерала А. Павлова[24]. 1 березня разом з частинами 10-ї армії розгромили велике з'єднання білогвардійських військ (13 тис. шабель і 3,5 тис. багнетів) у районі станиці Єгорлицької[25]. Завершення розгрому збройних сил противника на півдні Росії та визволення Північного Кавказу дало можливість вивільнити частину радянських військ і використати їх на інших фронтах.

---

[20] Директивы командования фронтов Красной Армии (1917—1922 гг.): Сб. документов: В 4 т.— М., 1972.— Т. 2.— С. 378; ЦДАРА, ф. 4, оп. 18, спр. 2, арк. 194.

[21] Рачков В. П. Первая конная.— М., 1958.— С. 30—32.

[22] Военно-ист. журн.— 1969.— № 11.— С. 41—42.

[23] Советские архивы.— 1979.— № 5.— С. 16; Городовиков О. И. Воспоминания.— М., 1957.— С. 86—87.

[24] Директивы командования фронтов Красной Армии (1917—1922 гг.).— Т. 2.— С. 491—492, 495—496.

[25] ЦДАРА, ф. 245, оп. 3, спр. 116, арк. 504.

У квітні за вказівкою В. І. Леніна кінна армія перекидається на Польський фронт. Здійснивши 50-добовий марш і подолавши більше 1000 кілометрів від Майкопа на Україну, вона зосереджується в районі Умані [26]. На армію покладалося завдання — могутнім ударом між київським та одеським угрупованнями противника відрізати київську групу й наступати в напрямку Козятин — Бердичів — Житомир.

Вранці 5 червня 4-а, 11-а, 14-а кавалерійські дивізії після запеклого бою прорвали оборону поляків у районі Самгородок — Сніжна шириною 10—12 кілометрів і невпинною лавиною рушили у тил 3-ї польської армії, змусивши її 11 червня залишити Київ. «Польський фронт, прорваний біля гирла Прип'яті і на південь від нього Будьонним, затріщав по всій своїй довжині», — писав у ті дні один з організаторів воєнної інтервенції маршал Ф. Фош генералу Арнісу — голові французької воєнної місії у Варшаві [27]. Долаючи опір розрізнених частин 3-ї й 6-ї польських армій, 14-а кавалерійська дивізія та 1-а бригада 4-ї кавдивізії 7 червня визволили Житомир [28]. З міської тюрми було звільнено 2 тис. ув'язнених. Того ж дня дві бригади 11-ї кавалерійської дивізії зайняли Бердичів [29].

Протягом трьох днів кінармійці просунулися вперед на 120—140 км, зруйнувавши технічний зв'язок і комунікації противника [30].

Поява червоної кавалерії в тилу ворога поставила під удар весь його фронт на Україні, викликала неймовірний жах у військах і розгубленість у польського командування. Це визнавав і глава тогочасної Польщі маршал Ю. Пілсудський. «Паніка, — писав він, — виникала в місцевостях, розташованих навіть за сотні кілометрів від фронту, а іноді навіть у вищих штабах і переходила далі глибше в тил... Нова зброя боротьби, якою виявилася для наших непідготовлених до цього військ кінnота Будьонного, ставала легендарною, непереможною силою» [31]. Розгром польських інтервентів і кінною армією поклав початок їх вигнання з території України.

Розвиваючи наступ, радянська кінnота форсувала річки Случ, Горинь, Стир, Західний Буг, оволоділа Фастовом, Новоградом-Волинським, Острогом, Ровно, Дубно, Берестечком, Бродами, іншими містами [32]. У визволених населених пунктах при допомозі політвідділів військових частин створювалися ревкоми — тимчасові надзвичайні органи Радянської влади. Разом з будьонівцями відважно воювали кавалеристи бригади Г. І. Котовського, червоні козаки В. М. Примакова, піхотинці 44-ї і 45-ї стрілецьких дивізій, підпорядкованих в оперативному відношенні командуванню І кінної.

Необхідно відзначити, що наступ армії С. М. Будьонного був не легкою розважальною прогулянкою по тилах противника, як писали про це в минулому. Перемога давалася важко. Кінна армія несла непоправні втрати. Падали в боях кращі бійці і командири. Колишній кінармієць, а згодом відомий письменник І. Е. Бабель у своїй книзі «Кінармія» писав: «Кінна армія оволоділа Новоградом-Волинським. За добу нам доводилося робити по вісімдесят кілометрів. Ми наближалися до Ровно... Атакували його. Місто було взяте. Ми пробули в ньому дві доби. Наступної ночі поляки відтіснили нас. Вони дали бій для того, щоб провести відступаючі свої частини. Маневр вдався. Прикриттям для поляків по-

---

[26] Леонидов Л. Первая конная (Очерки из истории красной конницы). — М., 1939. — С. 68.

[27] История гражданской войны в СССР. 1917—1922. — М., 1960. — Т. 5. — С. 113.

[28] Історія Волині з найдавніших часів до наших днів. — Львів, 1988. — С. 83.

[29] Буденный С. М. Ми йшли у бій за Україну. — К., 1958. — С. 42

[30] Красн. кавалерист (орган Политического отдела I конной армии). — 1920 — 11 июня.

[31] Буденный С. М. Пройденный путь. — Кн. 2. — С. 120.

[32] Гражданская война на Украине, 1918—1920. Сб. документов и материалов В 3 т. 4 кн. — 1967. — Т. 3. — С. 225, 251, 255, 282, 306, 326, 359.

служив ураган... Ми залишили місто на день. У нічному цьому бою пав серб Дундич, найхоробріший з людей»[33].

12 серпня 1920 р. командування Південно-Західного фронту без санкції головкому віддало наказ І кінній і 12-й арміям продовжувати наступ на львівському напрямку. В ході запеклих наступальних боїв 4-а кавалерійська дивізія перерізала залізничну магістраль Львів — Ківерці, 6-а — вибила ворога із сс. Неслухова та Яригова, а 11-а — форсувала Буг. Фронт зупинився за 6—10 кілометрів від Львова[34]. Проти кінної армії поляки зосередили 5-у, 6-у, 12-у, 13-у піхотні, 1-у кавалерійську дивізії, 1-у кавалерійську бригаду, Українську армію та окремі добровольчі загони[35]. Проте, незважаючи на всі зусилля, польському командуванню так і не вдалося розгромити будьонівців.

У кінці серпня І кінна згідно з директивою Головного командування була передана Західному фронту і почала з боями відходити у напрямку Володимира-Волинського — Устилуга[36]. Згодом командування Західним фронтом приймає рішення вивести з боїв кінноту С. М. Будьонного, зосередити її біля Житомира та Бердичева. Перша кінна армія отримала короткий перепочинок, використавши його для поповнення своїх підрозділів особовим складом, укомплектування кіньми, боєприпасами, фуражем.

Влітку 1920 р. завдяки великій допомозі Антанти розпочав воєнні дії барон П. Врангель. Поповнивши й добре озброївши свої війська, він у серпні віддав наказ про наступ на Правобережну Україну і Донбас. Основною метою наступу було захоплення України та з'єднання з польською армією. Врангелівцям вдалося потіснити частини 13-ї армії й 19 серпня зайняти Олександрівськ, станцію Синельникове, створити загрозу Катеринославу[37].

ЦК РКП(б) і Радянський уряд вжили енергійних заходів. 2 серпня Політбюро ЦК РКП(б), розглянувши питання про боротьбу з Врангелем, ухвалило виділити війська, які вели бої проти врангелівців, в окремий Південний фронт. Його командуючим за ініціативою В. І. Леніна було призначено М. В. Фрунзе, членами Реввійськради — С. І. Гусєва та угорського комуніста Бела Куна. Наркомату військових і морських справ доручалося направити на південь додаткові війська.

Важлива роль у розгромі генерала П. Врангеля відводилася І кінній армії. 28 вересня М. В. Фрунзе в телеграмі В. І. Леніну писав: «Перехід у загальний наступ залежить від часу підходу І-ї кінної»[38]. Прибуття будьонівців затягувалося. Не так легко було подолати 700-кілометрову відстань. Тим часом радянські війська завдали нищівних ударів по ворогу, перейшовши в контрнаступ на окремих ділянках фронту. В другій половині жовтня основні сили Врангеля почали відходити за лінію мелітопольських укріплень. 24 жовтня В. І. Ленін телеграфував Реввійськраді І кінної армії: «Врангель явно відтягує свої частини. Можливо, що він уже зараз намагається заховатися в Криму. Упустити його було б величезним злочином. Успіх майбутнього удару в значній мірі залежить від І кінної. Пропонуємо РВР І кінної застосувати найгероїчніші заходи, щоб прискорити зосередження І кінної»[39].

---

[33] Бабель И. Э. Конармия: Избранные произведения.— Киев, 1989.— С. 113, 115.

[34] Тюленев И. В. Первая конная в боях за социалистическую Родину: Очерк боевых действий.— М., 1938.— С. 173—174.

[35] Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник.— К., 1987.— С. 324.

[36] Клюев Л. Первая конная красная армия на польском фронте в 1920 году.— М., 1932.— С. 117.

[37] Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн.— К., 1977.— Т. 5.— С. 500.

[38] Гамбург И. К., Хорошилов Р. Е., Савович Г. А., Струве М. Э., Брагилевский Г. А. М. В. Фрунзе. Жизнь и деятельность.— М., 1962.— С. 226—227.

[39] Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 51. — С. 315.

Виконуючи наказівку вождя, кінна армія 27 жовтня завершила перехід у район Берислав — Каховка, а наступного дня глибоко проникла в тил білогвардійців, вийшовши до Агаймана, Отради, Рождественська[40]. **Тут планувалося разом з 2-ю кінною армією оточити й знищити головні сили ворога. Але надійшов наказ від командування фронтом повернути на Салькове, щоб з ходу увірватися в Крим. Це було помилкове рішення. Врангель ще мав достатньо сил, якими і завдав контрударів І кінній, потіснивши 6-у та 11-у кавдивізії до Новоріпіївки, отримавши таким чином можливість для дальшого прориву на Чонгар.**

31 жовтня врангелівці змусили 4-у кавалерійську дивізію відійти від Геніческа, а 14-у кавалерійську дивізію та особливу кавалерійську бригаду, які перерізали шлях відступу ворога, залишити Рождественськ і Отраду[41]. **Під час відступу будьонівці не встигли зірвати міст через Геніческу протоку, що дало можливість значній частині кінноти і піхоти ворога використати його при відступі**[42]. **Ціною великих втрат врангелівцям вдалося вийти з оточення.**

5 листопада 1920 р. розпочався наступ на Крим. Головний удар завдавала 6-а армія на перекопському, допоміжний — 4-а армія на чонгарському напрямках. Перша і друга кінні армії вводилися в прорив з метою розвинути успіх та завершити розгром противника. Вночі 8 листопада розпочався героїчний штурм перекопських, а 11 листопада — чонгарських укріплень. Після запеклих боїв вони були прорвані. В Крим увійшла радянська кіннота. 13 листопада 2-а кінна армія визволила Сімферополь. Наступного дня сюди вступили будьонівці. 15 листопада частини І кінної зайняли Севастополь. У наказі командування Південного фронту особливо відзначилися успіхи І кінної армії, яка виконала своє завдання вдвічі швидше поставленого строку[43].

Успішно завершивши бойові операції в Криму, І кінна відправляється на Катеринославщину. 11-а і 14-а кавалерійські дивізії, очолювані В. В. Коробковим та О. Я. Пархомснком, взяли участь у ліквідації куркульського бандитизму на Україні, розгромі банд Н. Махна.

Особливо велику роботу в той час проводили політвідділи кінної армії. Вони підтримували тісні зв'язки з місцевими партійними і радянськими органами, робітниками й селянами. Газети «Червона правда» та «Українська правда», які виходили в армії українською мовою, роз'яснювали політику Радянської влади на Україні. Кінармійці допомагали селянам проводити посівну кампанію. Тільки в польових роботах 1921 р. брали участь 19 209 бійців і 30 530 коней. Було оброблено і засіяно більше 50 тис. гектарів землі, перевезено 320 тонн вантажів, відремонтовано 434 плуги, 135 борін, 59 возів, 55 сівалок тощо[44].

Весною 1921 р. І кінна армія переживала важке становище. Через нестачу фуражу та епідемію сапа почався масовий падіж коней. Реввійськрада вважала за необхідне передислокувати армію на Північний Кавказ. Після звернення М. В. Фрунзе, К. Є. Ворошилова і С. М. Будьонного до Політбюро ЦК РКП(б) воно 20 квітня 1921 р. прийняло постанову, яка зобов'язувала Реввійськраду Республіки і Реввійськраду І кінної терміново скоротити чисельність армії до двох дивізій, зберігши при цьому весь армійський апарат, та перевести її у район Манича[45].

---

[40] Кузьмин Н. Ф. Крушение последнего похода Антанты.— М., 1958.— С. 324—325

[41] Тюленев И. В. Советская кавалерия в боях за Родину.— М., 1957.— С. 230—231.

[42] Директивы командования фронтов Красной Армии (1917—1922 гг.) — М., 1974.— Т. 3 — С. 497—498.

[43] Фрунзе М. В. Избранные произведения.— М., 1957.— Т. 1.— С. 427; ЦДАРА, ф. 102, оп. 3, спр. 33, арк. 17.

[44] Первая конная в изображении ее бойцов и командиров.— М., 1930.— С. 198; ЦДАРА, ф. 245, оп. 2, спр. 79, арк. 51.

[45] Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника.— М., 1979.— Т. 10.— С. 308, 320, 330, 382; ЦДАРА, ф. 4, оп. 1, спр. 294, арк. 18.

11-а кавалерійська дивізія перекидалася в Білорусію, а влітку 1922 р. вона прибула в Туркестан, де разом з іншими частинами завершила розгром басмачів[46].

З прибуттям кінної армії на Кавказ її польовий штаб займався формуванням управління Північно-Кавказького військового округу, командуючим якого став К. Є. Ворошилов. С. М. Будьонного призначили членом Реввійськради округу. 11 жовтня 1923 р. І кінна армія була розформована. Її підрозділи увійшли до складу військових частин різних округів[47]. Так завершився бойовий шлях одного з прославлених з'єднань Радянських Збройних Сил.

Кінну армію справедливо називають школою мужності й бойової майстерності. З її лав вийшли відомі воєначальники А. А. Гречко, А. І. Єременко, К. О. Мерецков, К. С. Москаленко, П. С. Рибалко, Я. Н. Федоренко, І. Р. Апанасенко, А. С. Жадов, Д. Д. Лелюшенко, А. В. Хрульов та ін.

У І кінній армії пліч-о-пліч воювали представники багатьох національностей і народностей країни. 17,3% її особового складу становили українці, які добровільно вступили до війська[48]. Сміливими бійцями були чеські, словацькі, сербські, польські, угорські, китайські інтернаціоналісти.

На фронтах громадянської війни та в боях з бандитами смертю героїв загинули начальники 4-ї, 11-ї і 14-ї кавалерійських дивізій Ф. М. Літунов, Ф. М. Морозов, О. Я. Пархоменко, командири бригад Г. Г. Колпаков, С. М. Патолічев, А. А. Чеботарьов, воєнкоми П. В. Бахтуров і Г. Ф. Бєляков, начальник штабу 14-ї кавалерійської дивізії В. К. Мурзін та багато, багато інших відважних кінармійців. Український народ свято шанує їх імена.

Одержано 21.03.89.

Освещаются вопросы зарождения I конной армии, ее боевая деятельность на фронтах гражданской войны до расформирования в 1923 г.

[46] Буденный С. М. Пройденный путь.— М., 1973.— Кн. 3.— С. 374, 382, 383, 385.
[47] ЦДАРА, ф. 25896, оп. 3, спр. 583, арк. 19—20; спр. 786, арк. 305.
[48] Там же, ф. 245, оп. 2, спр. 193, арк. 180—181

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

П. С. Кориненко

Ідейно-воспитательная работа Компартии Украины в массах (1918-1920)

Львов: Вища шк., 1988.—145 с.

Основна мета ідейно-виховної роботи партії — залучити людину до складного процесу вдосконалення нашого суспільства, інакше кажучи, активізувати людський фактор. Про те, якими засобами, якою мірою розв'язували це завдання ідеологічні кадри партії в період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни, інформує монографія П. С. Кориненка.

Загальновідомо, що ідейно-виховна робота партії серед трудящих має відіграла значну роль у справі забезпечення перемоги країни Рад над силами зовнішньої та внутрішньої контрреволюції, у зміцненні та захисті завоювань Радянської влади. Однак, незважаючи на те, що в цілому ця проблема досить широко висвітлена в спеціальних працях історників, книга П. С. Кориненка є фактично першою працею, що має на меті дати комплексне дослідження всіх аспектів ідейно-виховної роботи Компартії України в масах у 1918-1920 рр. Вона також помітно доповнює наукові знання з даної проблеми. Зокрема, автор вводить до наукового обігу нові узагальнення, пов'язані з такими важливими напрямами діяльності Компартії України, як вдосконалення структури ідеологічного апарату, перебудова його роботи в умовах громадянської війни, підготовка і перепідготовка ідеологічних кадрів. Безумовне досягнення книги — достовірність фактів, переконлива аргументація. Всі положення, оцінки та висновки грунтуються на широкій базі джерел, що уважно вивчені автором.

Однак, звичайно, в цілому цікава й змістовна монографія П. С. Кориненка не позбавлена окремих недоліків. В першій главі автор замість висвітлення теоретичних основ ідейно-виховної роботи партії більше уваги приділяє практичним питанням діяльності В. І. Леніна, ЦК РКП(б). В зв'язку з цим важливо підкреслити, що процес партійного і радянського будівництва на території Радянської Росії був більш стійким, а в Московській та Петроградській організаціях — безперервним. Це дало можливість цим організаціям накопичити чималий досвід роботи в проведенні ідейно-виховної роботи у масах. Більшість з нових форм цієї роботи появилися саме в Москві та Петрограді і згодом розповсюджувалися по всій країні і, зокрема, на Україні. Однак ця важлива закономірність розвитку ідейно-виховної роботи партії у книзі відображена недостатньо.

У вступі (с. 5) правильно відзначається, що на Україні особливості політичного та соціального характеру обумовлювали особливу турботу КП(б)У по розгортанню ідейно-виховної роботи. Відомо, що понад 70% населення України складали селяни. Цей показник не викликає у дослідників сумнівів. Однак кількість середняків на Україні дослідниками досі остаточно не з'ясована. Автор поділяє думку тих авторів, які вважають, що середняків на Україні весною 1920 р. було 52%. На цій підставі він робить висновок про те, що позитивні зміни економічного становища селян, як наслідок аграрної політики партії, відповідних зусиль органів Радянської влади справляли позитивний вплив на зростання їх політичної активності (с. 108).

В монографії стисло розглядається ідеологічне забезпечення соціалістичної перебудови життя населення республіки, процес зміни його ставлення до пропаганди партією нових моральних цінностей. На нашу думку, бажано було б поглибити висвітлення тієї конкретно-історичної ситуації, на тлі якої розгорталась ідейно-виховна робота партійних організацій республіки на певних етапах історичного періоду, що досліджується. Адже ця робота здійснювалася в різних історичних умовах: і в періоди радянського будівництва, і в періоди підпільної діяльності.

Аналізуючи процес вдосконалення агітаційно-пропагандистської роботи серед окремих категорій населення, автор (с. 40) пише про створення органів по агітаційній роботі серед жінок у вересні 1919 р. Однак початок агітаційно-пропагандистської діяльності партійних комітетів України серед жінок-трудівниць прилаже на березень 1918 р., коли, скажімо, при Харківському комітеті партії була створена спеціальна ініціативна група. На жаль, в цілому в монографії ідеологічна робота серед жінок-трудівниць практично не показана. Також у ряді випадків автором формально і непереконливо наводяться статистичні дані. Так, на с. 46 стверджується, що в Катеринославському губпарткомі по відділу агітації на 9 засіданнях у жовтні 1920 р. обговорювалося 15 питань, а в листопаді — на 5 засіданнях 5 питань. Невідомо, багато це чи мало. На нашу думку, в даному випадку було б логічно дати глибокий аналіз роботи губпарткому, оцінити якість підготовки та рівень реалізації питань, що розглядалися по відділу пропаганди. Однак автор цього не зробив.

Книга добре відредагована, але читається важко через надмірну академічність викладу. На наш погляд, у працях, присвячених дослідженню ідеологічної роботи партії, бажано дотримуватися більш емо-

ISSN 0130—5247. Укр. іст. журн., 1989, № 11

ційного, публіцистичного стилю. Без цього важко передати по-справжньому духовну атмосферу суспільства, почуття й хвилювання людей.

Безперечно, що монографія П. С. Коринецка з її позитивними якостями й недоліками є ще одним кроком в плані дослідження ідеологічної роботи партії в 1918-1920 рр., корисною підмогою не лише для наукових працівників, викладачів, пропагандистів, а й для всіх тих, хто вивчає історію КПРС і радянської держави.

С. М. ДУДУКАЛОВ (Миколаїв)

Отечественная общественная мысль эпохи средневековья: Историко-философские очерки /Сб. науч. трудов

Киев: Наук. думка, 1988 —324 с

Нова книга, підготовлена Інститутом філософії АН УРСР, — помітне явище у вітчизняній літературі з проблем історико-філософської думки епохи середньовіччя. Розрахований не тільки на наукових працівників, а й на всіх, хто цікавиться історією розвитку культури, цей збірник наукових праць висвітлює ряд малодосліджених проблем методології та історіографії вітчизняної суспільної думки середньовіччя, містить аналіз філософських ідей в культурі Київської Русі та суспільної думки XIV—XVII ст. Серед авторів статей збірника — філософи та історики, археологи та мистецтвознавці з Києва, Мінська, Москви, Кишинева. Цікавий за задумом та вдало виконаний, цей збірник відбиває сучасний рівень розвитку нашої науки з її пошуками нових шляхів у розв'язанні давніх питань історико-філософського вивчення вітчизняної культури.

Назва книги дещо вужча від її змісту: до неї увійшли статті з історії суспільної думки не лише України, Білорусії і Московської держави, а й Молдавії. Хоча ні Молдавія, ні Польща (якій присвячена окрема стаття в збірнику) не входили у зазначений період до складу нашої держави. Редколегія книги трактує епоху середньовіччя дуже широко — аж до XVIII ст. Така точка зору мала й має нині місце у радянській історіографії. Проте існують й інші хронологічні межі середньовіччя, і редколегії слід було б про це сказати.

Збірник відкривається грунтовним і глибоким «Вступом». Його автори (і одночасно редактори книги) В. С. Горський та В. М. Нічик добре розкрили проблематику статей, вміло вказали на суперечливі та нерозв'язані проблеми, виділивши особливо період Київської Русі — колиски культур східнослов'янських народів—і відзначивши загальне наукове значення збірника. Автори приділили значну увагу питанням методології та історіографії досліджень вітчизняної середньовічної думки. 6 статей відповідного розділу торкаються таких важливих проблем, як становлення християнства до гуманізму, співвідношення християнської релігії з культурою Київської Русі; причини перемоги християнства на Русі та його роль в утвердженні феодалізму; співвідношення християнства і філософії; виділення філософського змісту в середньовічних російських текстах; синкретизм у давньоруській думці. Усі ці статті тією чи іншою мірою зачіпають питання релігії та ролі християнства у культурі Київської Русі. Ця тема одержала нове звучання в наші дні у зв'язку з святкуванням 1000-ліття прийняття християнства на Русі. На жаль, ми не знайдемо у цих статтях критики православно-ортодоксальної точки зору, хоча в «Журнале Московской патриархии» з'явилася достатня кількість публікацій, у яких надто апологетизується культуртрегерська роль православної церкви у долі Давньоруської держави. Можливо, треба було б нашим історикам й філософам спеціально звернутися до цієї теми? Адже наше визнання прогресивної ролі християнства у становленні давньоруського суспільства у перехідний період від військової демократії до феодалізму зовсім не означає відмови від наукового підходу до світоглядних проблем. А богословське уявлення про християнство як обов'язкове джерело та духовну основу історичного розвитку народів нашої країни потребує обґрунтованої та принципової критики.

З трьох інших статей, які також входять до даного розділу, лише статтю Л. В. Полякова можна вважати історіографічною. В ній дається кваліфікований аналіз сучасних концепцій давньоруської філософії. Автор ставить питання про власне філософські джерела у давньоруській писемності, заперечує існуючі погляди на філософію Київської Русі Г. Подскальського, А. Ф. Замалеєва, В. С. Горського та Б. С. Кримського і викладає своє розуміння давньоруської філософії як християнської, патріотично-практичної. Ця точка зору досить спірна, але редактори збірника зробили правильно, опублікувавши це своєрідне трактування складної і нерозв'язаної проблеми. Статті ж В. І. Пріленського та В. П. Козловського мають до вивчення суспільної думки Росії епохи середньовіччя неприме відношення і понад усе розкривають своєрідність поглядів Т. М. Грановського, П. Я. Чаадаєва, М. Г. Чернишевського і В. С. Соловйова на історію Росії XI—XVII ст. Більш цікава стаття В. П. Козловського про погляди В. Соловйова на антиномії середньовічного релігійного світогляду. Вона є ще одним доказом підвищеного інтересу сучасної публіцистики та науки до філософсь-

ко-релігійних поглядів цього російського містика.

Багатий і різноманітний за змістом другий розділ збірника, присвячений аналізу філософських ідей в культурі Київської Русі. Виділимо серед статей даного розділу насамперед ті, які цілком справедливо підкреслюють високий рівень культури Київської Русі до X ст., до прийняття християнства. Справа в тому, що в публіцистиці (та й в наукових статтях) останнього часу почала посилено пропагуватися теза про те, що й сама культура російського народу зародилася разом з прийняттям християнства. Тому дуже актуальними є статті збірника, у яких висвітлюється досить важлива у науковому відношенні проблема своєрідного компромісу і навіть симбіозу між християнством та язичтвом Багато нового містять також статті, у яких розповідається про значення античної культури для формування нової християнської культури Давньоруської держави. Досить цікавими є статті, в яких аналізуються літописи як пам'ятки давньоруської не лише історичної, а й ширше — суспільної думки. Ці праці особливо актуальні тому, що вони ставлять важливе питання про розширення джерельної бази історії суспільної думки. Відомо, що ця тема досить жваво обговорюється у наші дні як серед істориків, так й філософів. Нарешті, інші статті розділу дають новий та свіжий матеріал для характеристики соціально-політичних та морально-етичних поглядів і теорій, що мали поширення у Київській Русі. В цих працях порушуються нові складні питання, що вимагають дальшого вивчення, — культу богородиці на Русі, категорій святості та чуда, неоднозначності етично-оціночного підходу до насильства тощо. В цілому ж матеріал другого розділу слід визнати значним успіхом рецензованої книги, новим словом у сучасній історико-філософській літературі.

У «Вступі» до збірника редактора справедливо говорили про недостатній ступінь вивчення проблем історії вітчизняної суспільної думки XIII—XIV ст. Це ж саме засвідчують і матеріали заключного розділу збірника, у якому розглядаються переважно пам'ятки суспільної думки XV — XVII ст. Те ж саме явище ми своєстрігаємо і в історичній науці: суспільна думка часів ординського іга практично випала з поля зору істориків, хоча нерозв'язаних питань тут досить багато.

Переважна кількість статей останнього розділу збірника присвячена Україні, проте поряд з ними є у цьому й статті, що характеризують суспільну думку Білорусії, Молдавії і навіть Польщі.

Статті різноманітні за змістом та проблематикою. В них по-новому розглядаються, наприклад, питання волелюбності у той час, вводяться до наукового обігу нові або давно забуті джерела, розкривається велика просвітительська діяльність Києво-Могилянської академії, спеціально вивчається існування ідей гуманізму в Російській державі XVI—XVII ст. та відображення ідей ісіхазму (містичної течії) як ідеології у вітчизняній культурі.

Зрозуміло, що автори цього розділу не могли засвоїти всі (і навіть найважливіші) проблеми історії суспільної думки періоду становлення народностей та утворення держав у XV—XVIII ст. Вони спинялися лише на деяких з них. Зазначимо, що вибір їх є досить широким та різноманітним. Особливо привабливе читача критичний дух багатьох публікацій, різноманітність висловлених точок зору, професіоналізм аналізу та новизна порушених проблем.

Вдало знайдену форму тематичного збірника наукових статей з історії суспільної думки, безумовно, слід зберегти та продовжити. Найкращим розв'язанням цього питання було б перетворення подібного збірника на видання, що продовжується, нехай навіть неперіодичне, але обов'язково не таке, що матиме перспектива появи. За своїм значенням і типом рецензований збірник цілком відповідає широко відомим Працям відділу давньоруської літератури Інституту російської літератури (Пушкінський Дім) АН СРСР, тобто у своїй галузі ці видання рівнопінні.

Тому у плані побажань редколегії та авторам майбутніх таких збірників хотілося б вказати на деякі найбільш суттєві питання та проблеми, розв'язання яких допоможе просунути вперед роботу над створенням узагальнюючої праці з історії суспільної думки — завдання, яке вже давно стало першочерговим.

Із загальних методологічних проблем історії суспільної думки спірною та невирішеною залишається до цього часу дефініція, визначення самого феномена суспільної думки. Існує кілька таких визначень. У зв'язку з цим назріла необхідність для суспільствознавців дійти згоди у даному питанні.

Редколегія збірника підкреслила у «Вступі» складність та невирішеність проблеми періодизації історії суспільної думки. Напевно, бажано було б більш докладно дослідити це питання і подумати про підготовку статей про особливості такої періодизації на Україні, в Білорусії та Великоросії, зв'язавши її з формуванням трьох східнослов'янських народностей.

Одна з позитивних сторін рецензованого збірника — введення до наукового обігу нових джерел з історії суспільної думки. Гадаємо, що джерелознавчі питання з історії суспільної думки вимагають більш глибокого розгляду. Особливо важливо проаналізувати джерела, що розкривають систему поглядів та ідей експлуатованих мас. Треба сказати, що в рецензованому виданні ця проблема взагалі не порушена. Важливо також у теоретичному плані розв'язати питання про своєрідність образотворчих пам'яток як джерел з історії суспільної думки та у зв'язку з цим про специфіку джерелознавчих прийомів їх аналізу. Багато нового та цікавого для дослідників може дати вивчення пам'яток фольклору як джерела відтворення поглядів та ідей трудових мас Росії X — XVII ст. Тут прийнагідно слід згадати нову книгу одного з авторів збірника А. К. Бичка (Народная мудрость Руси: Анализ

ISSN 0130—5247. Укр. іст. журн., 1989, № 11

філософія. — Київ, 1988), яка розкриває світогляд давніх русичів у період становлення Давньоруської держави і яки торкається ідеологічно-світоглядних аспектів народної культури.

Нарешті, історіографія вивчення історії суспільної думки — тема майже не досліджена у теоретичному плані, а між тим вона належить до числа першочергових і досить важливих.

Редколегія збірника згадала ще про одне завдання — необхідність вивчення зв'язків суспільної думки Росії з європейським та світовим філософським процесом. До цього додамо ще й завдання вивчення взаємовпливів та взаємозв'язків у галузі суспільної думки між народами, які населяли у той час Російську державу. Не можна сказати, що ця тема зовсім не досліджується, проте вона, безумовно, вимагає до себе найпильнішої уваги та дальшого поглибленого вивчення, особливо тому, що все це набуває не тільки великого наукового, а й політичного звучання.

Л. М. ПУШКАРЬОВ (Москва)

Одержано 22.05.89

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1989 р.)

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 151. Справочный выпуск (1965—1988 гг.). Киев.

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 153. Актуальные проблемы историко-партийной науки. Киев. Калакура Я. С. Историко-партийная наука на путях перестройки и обновления. Волб Д. О природе и функциях историко-партийных историографических источников; Молочко В. К. Развитие ленинского положения о классовой сущности Коммунистической партии (60—80-е годы); Карабанов М. М. Укрепление партийных рядов и повышение авангардной роли коммунистов: проблемы исследования. Хижняк И. И. Об изучении проблемы научно-технического прогресса и деятельности партии по руководству его ускорением в 70-е — начале 80-х годов; Терес Н В. Некоторые проблемы изучения руководства КПСС подготовкой рабочих кадров; Парнов М. П. Партийное руководство прессой: проблемы исследования; Терещенко Г. И., Соколова Л. С., Терещенко И. Г. Изучение руководства КПСС интернационально-патриотическим воспитанием молодежи в 70—80-е годы; Малиновская В. В. Состояние и актуальные задачи научной разработки проблемы «Партийное руководство ЛКСМУ» Горбул А. Д. Об источниках изучения опыта совершенствования подбора, расстановки и воспитания партийных и советских кадров на Украине (1944—1971 гг.); Лукьянчук Л. Я. Актуальные вопросы освещения деятельности Коммунистической партии по мобилизации рабочего класса УССР на трудовые свершения в годы Великой Отечественной войны; Перехрест А. Г. Деятельность Коммунистической партии по упрочению союза рабочего класса и крестьянства в годы Великой Отечественной войны: некоторые итоги и задачи научной разработки проблемы. Гречнево В. А. Актуальные вопросы изучения борьбы партии против троцкизма в 20-е годы; Якушин В. К. Об исследовании деятельности КП(б)У по осуществлению плана. Сусоров В. Д. Проблемы изучения партийного руководства созданием и развитием союза рабочего класса и крестьянства на этапе буржуазно-демократической революции; Акимов Ф. И. Борьба большевиков Украины за армию в трех революциях: некоторые итоги и задачи анализа проблемы; Солдатенко В. Ф., Крижановский В. П. О состоянии и задачах изучения парламентской тактики большевиков в трех российских революциях; Черкинский В. И. Актуальные вопросы освещения роли большевистской печати в борьбе партии против оппортунизма (1907—1917 гг.); Черномаз И. Ш., Черный Д. Н. Организаторская деятельность В. И. Ленина в 1905 г.: некоторые вопросы историографии. Марчук Л. И., Марчук Л. А. Французская «советология» в поисках идеологических концепций; Брагин Ю. А. Несостоятельность буржуазных фальсификаций деятельности КПСС по повышению роли рабочего класса в управлении производством; Бондарчук О. А., Гончаров А. Н. Об основных направлениях буржуазных фальсификаций деятельности КПСС по решению жилищной проблемы.

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный

сборник. Вып. 154. Большевики во главе с В. И. Лениным в борьбе за идейное и организационное единство партии. Киев. **Рябцев В. П., Левенец Ю. А.** В. И. Ленин о некоторых вопросах генезиса оппортунизма; **Зарубин А. Г.** Критика В. И. Лениным меньшевизма по вопросу о пролетариате как главной движущей силе революции 1905—1907 гг.; **Тимошенко Л. В.** Разоблачение В. И. Лениным оппортунистических фальсификаций внутрипартийной борьбы в период реакции и нового революционного подъема; **Громов А. В.** В. И. Ленин о несостоятельности взглядов «левых коммунистов» по вопросу об использовании научно-технических достижений капиталистических стран; **Скрыпник Н. А.** Большевики Украины в борьбе за единство партийных рядов в период между II—III съездами РСДРП; **Осадчий Ю. Г.** О борьбе большевиков Украины за укрепление единства партии в процессе осуществления в 1905 г. ленинской тактики в профдвижении; **Товстуха П. В.** Большевистская печать в борьбе за единство действий пролетариата как важнейшее условие единства партии (1905—1907 гг.); **Некоз Н. Д.** Деятельность большевиков во главе с В. И. Лениным по идейно-организационному объединению партийной эмиграции (1908—1910 гг.); **Коваль В. С.** О преодолении меньшевистских объединительных тенденций в парторганизациях Донбасса (март — октябрь 1917 г.); **Резников А. В.** Из истории борьбы большевиков Украины за идейное и организационное единство партии в годы первой мировой войны; **Пискорская Г. А.** Журналы 20—30-х годов как источник изучения идейного и организационного сплочения большевиков Украины после победы Февральской революции; **Кинько В. И.** Работа большевистских организаций Украины по политическому образованию коммунистов в период иностранной военной интервенции и гражданской войны; **Дибров С. С.** Борьба КП(б)У против национал-уклонистской группы «федералистов»; **Божик Г. Н.** Некоторые вопросы борьбы КП(б)У против ревизии организационных принципов партии троцкистско-оппозиционным в 1923—1924 гг.; **Андрушко А. И., Семченков А. Д.** Парторганизации Украины в борьбе против троцкизма в 1923—1924 гг.; **Демочко В. К., Коцур В. П.** Газеты Украины — важный источник изучения идейно-организационного укрепления КП(б)У в 1921—1925 гг.; **Гречко В. А.** Партийно-советская пресса Украины в борьбе против троцкизма по вопросам социалистической индустриализации (1926—1927 гг.); **Киридон А. Н.** Историография борьбы КП(б)У за единство своих рядов против троцкизма (конец 1920—1921 гг.); **Курченко Т. Е.** Женотделы партийных комитетов Украины в борьбе за идейно-организационное сплочение работниц вокруг партии (1921—1925 гг.); **Семененко В. И.** Критика современных буржуазных и ревизионистских фальсификаций борьбы за единство партийных рядов в период социалистического строительства (Историографический обзор).

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 155. Против буржуазно-националистических фальсификаций истории и политики КПСС. Киев. **Курас И. Ф.** О новых задачах научной критики буржуазных концепций истории и политики КПСС; **Романовский Н. В.** Некоторые новые методологические проблемы критики буржуазных фальсификаций истории СССР и КПСС; **Орлова Т. В.** О буржуазных фальсификациях марксистско-ленинской идеологии и механизма ее внедрения в массы; **Олейниченко А. Н.** Критический анализ буржуазных трактовок ленинских основ организации партии нового типа; **Оставшко А. И.** Французская «советология» о руководящей роли КПСС в системе социалистической демократии; **Кондрашова В. М.** Как французская «советология» изображает роль КПСС в развитии социалистического самоуправления народа; **Тарасов К. П., Миносян А. С.** Социальная политика КПСС в тенденциозной трактовке «советологов»; **Семко О. М.** О некоторых особенностях современной буржуазной «экономической советологии»; **Тимошенков И. В.** Совершенствование материального стимулирования социалистического труда и его трактовка «советологами»; **Исакова Н. П.** Несостоятельность буржуазных фальсификаций Продовольственной программы СССР; **Цыбульник В. В.** Против буржуазных концепций коммунистического воспитания советской молодежи; **Миронова З. Н.** Критика буржуазных фальсификаций идейно-политического воспитания студенческой молодежи в СССР; **Кикалов Г. Т., Бунько А. А.** О фальсификациях внешнеполитического курса КПСС и Советского государства в отношении развивающихся стран социалистической ориентации; **Семененко В. И.** Буржуазные фальсификации борьбы В. И. Ленина против троцкистской теории «перманентной революции»; **Тимошенко Л. В.** Об опыте борьбы В. И. Ленина против меньшевистско-ликвидаторских и троцкистских фальсификаций VI (Пражской) конференции РСДРП; **Белоусов Л. В., Чирко Б. В., Мельничук А. П.** Некоторые вопросы критики буржуазных и буржуазно-националистических фальсификаций агитационно-пропагандистской работы большевиков Украины (март — июль 1917 г.); **Чарская И. Ю.** Разоблачение современных буржуазных фальсификаций партийного руководства массовыми организациями трудящихся на Украине в 1921—1937 гг.; **Якушевский А. С.** Основные направления современных буржуазных фальсификаций истории Великой Отечественной войны

Вопросы новой и новейшей истории: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 34. Киев. **Яровой В. И.** Некоторые особенности участия массовых общественных и демократических организаций развитых капиталистических стран в антивоенном движении (конец 70-х — 80-е

ISSN 0130—5247 Укр. іст. журн. 1989. № 11

годы); Джеджула Г. А. К вопросу о взаимоотношениях Коминтерна с профсоюзным движением в период борьбы за создание Профинтерна; Черний В. А. Интернациональное социалистическое соревнование рабочего класса СССР и НРБ (70-е — первая половина 80-х годов), Конылов С. А. Развитие интернациональных связей между ВЛКСМ и Рабочим молодежным союзом Болгарии (9 сент 1944—1947 гг.); Самойленко Н. И. Советско-болгарское сотрудничество в области театрального искусства (1956—1969 гг.); Моторук С. Н. Участие молодежи Чехословакии в социалистическом строительстве (1981—1985 гг.); Матвеев Н. П. Научно-техническое сотрудничество Югославии с развивающимися странами (70—80-е годы); Качура Ю. Б. Югославия и Международный валютный фонд (1960—1986 гг.); Маркина Н. Н. Трудящиеся США в борьбе за мир и безопасность в период «холодной войны»; Гончар Б. М. Фактор империалистических союзников в американской стратегии «неоглобализма»; Громов А. В. Программные документы Коммунистической партии Канады о национальных проблемах канадской конфедерации (70-е — начало 80-х годов); Литвиненко Ю. Г., Чупило А. А. Индийский национальный конгресс и калистатистское движение; Толстов С. В. Северная Ирландия: национально-религиозный аспект олстерского кризиса; Мартыненко Б. А. «Пятая колонна» в стратегии и тактике германского фашизма; Нашадовская Н. Д. Англо-американская буржуазная историография о позиции германской социал-демократии в колониальном вопросе.

Проблемы слов'янознавства: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 38. Історія зарубіжних слов'янських народів. Львів. Лось Ю. Д. Формування історичного мислення в аспекті сучасної (екологічної боротьби (на матеріалах газети «Трибуна люду»); Мухіна Н. В. Творчі контакти колективів художньої самодіяльності СРСР і НРБ у другій половині 70-х років; Стронський Г. Й. Допомога Радянського Союзу європейським соціалістичним країнам у підготовці кадрів для історичної науки (1944—1958); Іващук С. О. Інтернаціональна співдружність українців і полків у боротьбі проти гітлерівських окупантів у західних областях Української РСР; Канистратенко М. М. Болгарська робітнича преса 1925—1934 рр. про культурне будівництво в СРСР; Макарова Л. М. Творча інтелігенція Болгарії і утворення єдиного антифашистського фронту; Трофимович В. В. З історії інтернаціональних зв'язків російських і польських студентів на початку XX ст.; Чорній В. П., Полещук Т. С. Національно-визвольна боротьба болгарського народу у 60—70-х роках XIX ст. і західноукраїнська громадськість; Александрович В. С. Українсько-польські контакти у сфері живопису в останній третині XVII ст.; Головко О. Б. Внутрішньополітична боротьба в Польщі та її вплив на міжнародні відносини у другій половині 20-х — першій половині 30-х років XI ст.; Чорній В. А. Роль побратимських відносин в інтернаціональному співробітництві робітничого класу СРСР і НРБ (70-ті — перша половина 80-х років); Борисова О. В. Діяльність БКП (т. с.) по залученню прогресивної болгарської інтелігенції до протесту проти реакції і фашизму наприкінці 20-х — на початку 30-х років; Гравчак Н. П. Українсько-чехословацькі зв'язки в галузі освіти (остання третина XIX — початок XX ст.); Задорожний В. Є. Торговельні відносини західноукраїнських земель із слов'янськими країнами в період кризи феодалізму; Лісовий І. А. Історіографія ЧССР про етнічний і політичний розвиток території Чехословаччини в римський період; Зашкільняк Л. О. Розвиток польської історіографії в період підсилення національно-визвольної боротьби в XIX ст. (до 1863 р.); Мовчан С. П. Зародження югославської марксистської історичної думки, Шуст Р. М. Питання грошового обігу Речі Посполитої XVI — першої половини XVII ст. у працях польських буржуазних істориків.

Історичні дослідження: Вітчизняна історія. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 14. Київ. Кондуфор Ю. Ю. Ленінська теоретична спадщина — ідейна основа наукової розробки буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. у Росії; Сарай В. Г. В. І. Ленін про пролетарську спрямованість першої російської революції; Дятлов В. О., Коваленко О. Б. Історичний досвід ранніх буржуазних революцій XVI—XVIII ст. і ленінська концепція революції 1905—1907 рр. у Росії; Киш Г. М. В. І. Ленін про уроки політичного досвіду діяльності більшовиків по залученню молоді у революційну боротьбу в 1905 р.; Гребенников В. М. В. І. Ленін, більшовики про політику царизму та буржуазії в робітничому питанні в період першої російської революції 1905—1907 рр.; Рамазанов С. П., Черних Г. Г. В. І. Ленін про еволюцію буржуазної історичної думки в Росії кінця XIX — початку XX ст.; Касаров Г. Г. Ленінська методологія критики дрібнобуржуазних концепцій революції 1905—1907 рр. у Росії; Бородін Є. І. Виступи В. І. Леніна перед російськими політемігрантами в 1905 р.; Черченко А. М., Поляков С. І. Роль закордонної операційної бази в організаційному будівництві більшовицької партії напередодні та в період першої російської революції; Караєв С. Зв'язки більшовиків Азербайджану й України напередодні та в період революції 1905—1907 рр.; Панасюк Г. І. Публічні виступи В. І. Леніна в листопаді — грудні 1905 р. та їх роль у підготовці партійних кадрів; Замковий В. П. Згуртування партійних кадрів у боротьбі за скликання III з'їзду РСДРП; Домбровська Л. Ф. Діяльність більшовиків України по залученню жінок-робітниць до революційного руху напередодні та в роки першої російської революції (1903—1907 рр.); Осадчий Ю. Г. Боротьба більшовиків проти дрібнобуржуаз-

них партій за профспілки України в період першої російської революції; Розіна О. В. Більшовики на чолі руху безробітних Петербурга й Москви в роки першої російської революції; Горякіна В. С. Першотравневі свята на Україні як форма утвердження і розвитку пролетарського інтернаціоналізму (1890—1907 рр.); Хвостова Л. Г. До питання про роль Р. С. Землячки в скликанні III з'їзду РСДРП. Шумрикова Л. П. Діяльність О. М. Коллонтай напередодні та в роки буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр.; Модестов В. В. Про діяльність професіонального революціонера-більшовика С. В. Модестова в період першої російської революції і в роки реакції; Коломоєць Ю. І., Мороко В. М. Діяльність більшовицького центру в Женеві по відправці партійних робітників у Росію в 1905 р.; Демченко М. В. Більшовицька преса України 1907—1910 рр. про уроки першої російської революції; Кізченко В. І. Питання народної освіти в листівках більшовиків України періоду першої російської революції; Демешина О. І. Листівки Донського комітету РСДРП на початку XX ст.; Гаврилов Д. В. Листівки РСДРП на Уралі напередодні першої російської революції; Новиков П. О. Листівки більшовицьких комітетів Сибіру на Поділлі в роки першої російської революції; Ковальова О. В. Більшовицька преса 1905 р. про підготовку до збройного повстання; Світленко С. І. Діяльність підпільних друкарень більшовиків України в період революції 1905—1907 рр., Ольхова Л. В. Більшовицькі листівки на Уралі в 1905—1907 рр.; Бичков Г. І. Листівки московських більшовиків у період першої російської революції; Бовикін В. І., Кир'янов Ю. І., Промахіна І. М. Аналіз помісячних даних про страйки в Росії в період революції 1905—1907 рр. (Досвід застосування кількісних методів на ЕОМ для вивчення динаміки страйкової боротьби у різних галузях промисловості по губерніях); Прийменко О. Й. Боротьба робітників Росії за соціальне страхування в 1905—1907 рр.; Афанасьєв К. Л. Роль профспілкових організацій у створенні та зміцненні озброєних загонів пролетаріату в період першої російської революції; Шустов С. Г. Склад і стан робітників Уралу напередодні та в роки першої російської революції; Біч М. О. Динаміка робітничого руху в Білорусії в період революції 1905—1907 рр. (За щомісячними статистичними даними); Нестерцова С. М. Участь залізничників України у Всеросійському жовтневому політичному страйку 1905 р.; Діденко Т. Б. Революційний дух гірничопромислового пролетаріату Катеринославської губернії напередодні першої російської революції 1905—1907 рр.; Берзіньш Я. П. Страйковий рух фабрично-заводських робітників Риги в період відступу буржуазно-демократичної революції в Росії (січень 1906 — червень 1907 рр.); Любаров П. Ю. Участь торгових робітників та службовців Одеси в революційному русі 1905 р.; Ямковий А. А. Участь робітників Алчевська в Горлівському збройному повстанні; Лях Р. Д., Кобиляков М. М. Збройний виступ в Авдіївці в грудні 1905 р.; Розенталь І. С. Про деякі особливості соціального складу профспілок Росії в 1905—1907 рр.; Бондаренко В. П. Ленінські ідеї про союз робітничого класу і селянства; Зарубін О. Г. Боротьба В. І. Леніна проти меншовиків з питань союзу пролетаріату і селянства в революції 1905—1907 рр. Кругляк Б. А. Проблеми дослідження економічних передумов першої російської революції; Рева І. М. Чисельність сільськогосподарського пролетаріату України в кінці XIX — на початку XX ст.; Крестовська Н. М. Боротьба робітників України проти чорносотенної реакції в період відступу першої російської революції; Янименко М. А. Вплив переселенської політики царизму на формування революційних настроїв серед трудящого селянства напередодні та в роки революції 1905—1907 рр.; Герасименко Г. А. Протидія селян столипінській аграрній політиці на першому етапі її проведення; Варфоломеєв А. Ф. Боротьба більшовиків Луганщини за становлення і розвиток союзу робітничого класу і селянства в 1905—1907 рр.; Михайлюк О. Г. Участь сільської інтелігенції України в революційних подіях на селі в 1905—1907 рр.; Журавський Ю. Й., Мігаль Б. К. Студентський рух на Україні в 1905 р.; Шульга І. Г. Учнівська молодь в революції 1905—1907 рр. (На матеріалах Поділля); Шандько Г. К. Наукова та культурно-освітня діяльність В. І. Пічети в Катеринославі (1903—1905 рр.); Каплін О. Д. Використання бойового досвіду першої російської революції в боротьбі за перемогу Великого Жовтня (До історіографії проблеми); Мейерович М. Г. Джерелознавство статистики страйків періоду революції 1905—1907 рр. (До історіографії питання); Єфремцев Г. П. Період вищого піднесення першої російської революції у висвітленні найновішою радянською літературою з історії фабрик і заводів Центрального промислового району Росії. Мельник Л. Г. Критика буржуазно-націоналістичних фальсифікацій революційних подій 1905—1907 рр. на Україні; Машкін О. М. «Рассказы о жизни» К. Є. Ворошилова як джерело з історії першої російської революції; Тронько П. Т. Увічнення подій першої російської революції в пам'ятках історії та культури Української РСР.

Архіви України, № 4. Республіканська науково-практична конференція «Основні напрями перебудови та поліпшення роботи архівних установ», присвячена 70-річчю ленінського декрету з архівної справи; Рекомендації республіканської науково-практичної конференції «Основні напрями перебудови та поліпшення роботи архівних установ»; Мітюков О. Г. Ленінські принципи організації архівної справи та їх значення в перебудові роботи архівних установ; Про підсумки соціалістичного змагання працівників архівних установ на честь 70-річчя ленінського декрету з архів-

ної справи; Демчешко Л. Я. Документи про історію спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому в м. Києві; Боплан, Гійом Левассер де. Описание Украины (продовження); Сахно О. Г. Нові документи до біографії В. П. Затонського у фондах ЦДІА УРСР у м. Києві; Сергійчук В. І. Маловідомий документ про одного з перших київських полковників; Використання та публікація документів Державного архівного фонду СРСР; Науково-практичні конференції, присвячені 70-річчю ленінського декрету з архівної справи, в ЦДА УРСР, областях республіки; Харченко О. Д. Літературні читання в Плютах.

Архіви України, № 5. Яковлева Л. В. До питання про відновлення втраченої під час Великої Вітчизняної війни частини фонду Ради Народних Комісарів УРСР; Баран В. П. Нові документи про революційну діяльність Е. Й. Квірінга в роки першої світової війни (До 100-річчя з дня народження); Лошицький О. А., Табачник Д. В. Кінодокументи ЦДАКФФД УРСР про бойове братерство народів СРСР у період визволення України від німецько-фашистських загарбників; Тропешко В. С. Архівні джерела про громадську діяльність жінок республіки у повоєнні роки; Мацюк Ю. А., Степанков В. С. Огляд колекції документів ЦДІА УРСР у м. Києві з історії Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією; Крячок М. І. Документи архітектора В. Г. Заболотного у ЦДАМЛМ УРСР (До 90-річчя з дня народження); Барштейн Ю. А. Настільні пам'ятні медалі, присвячені 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції; Волковинський В. М. Цікавий документ до біографії героя громадянської війни К. О. Авксентьєвського; Рожко В. Є., Миць М. Я. Нові документи Держархіву Волинської області про родину Косачів; Бородій М. К. Нововиявлені документи про Д. М. Велланського; Використання та публікація документів Державного архівного фонду СРСР.

Архіви України, № 6. Мітюков О. Г. XI Міжнародний конгрес архівів у Парижі; Міжнародна рада архівів; Портнова Л. Ю. Документи ЦДАКФФД УРСР з історії комсомолу; Крячок М. І. Листи Бориса Грінченка у фондах ЦДАМЛМ УРСР; Коваленко О. М. Відображення в кінодокументах ЦДАКФФД УРСР зв'язків дітей з культурою з трудовими колективами республіки (1945—1985 рр.); Юрій М. Ф. Документи Південно-Західного комітету Всеросійського земського союзу як джерело до вивчення історії першої світової війни; Калінцев Ю. О. А. А. Бураевченков. В ногу с революцией. Демократическое офицерство в Великой Октябрьской революции; Виставка у ЦДАМЛМ УРСР.

Одержано 03.04 89

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?
Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Д. Б. Яневський (Київ)

З приводу виступу Р. О. Медведєва

Читачі журналу «Юность» (1989, № 5) мали змогу ознайомитися з черговим розділом книги історика і публіциста, народного депутата СРСР Р. О. Медведєва «Вони оточували Сталіна: Доля сталінського наркома Лазаря Кагановича». Природним у контексті цього оповідання є і розділ «На чолі України», в якому йдеться про діяльність сталінського опричника на посаді генерального («першого» за Р. О. Медведєвим) секретаря ЦК КП(б) України у січні 1925 — липні 1928 рр.

Мабуть, і читачі «Українського історичного журналу» виявлять у зв'язку з цим певний інтерес до одного досить цікавого документа, що зберігся в архівах. Він має назву «Персональна справа № 16/240 Особистий лісток відповідального робітника»*, який генсек КП(б)У заповнив 11 вересня 1925 р. як член президії ВУЦВКу.

В справі, що являє собою розмножений на гектографі запитальник з 25 пунктів, містяться власноручні відповіді Л. М. Кагановича. На нашу думку, вони настільки промовисті, що не потребують особливих коментарів. Наведемо їх повністю, починаючи з п'ятого запитання, оскільки відповіді на перші чотири — про місце, де заповнювалася анкета (в даному випадку — Харків), прізвище, ім'я та по батькові, рік народження і національність — очевидні.

Отже, на запитання про рідну мову Каганович відповів: «російська», про володіння іншими мовами написано: «трохе єврейською». У графі, «які місцевості УСРР знаєте по роботі», стоїть прочерк. Про соціальне походження та основну професію — відповідно «міщанин незаможний» і «чорнороб». (Зауважимо, що і в Р. О. Медведєва, і в біографічній довідці про Кагановича, вміщеній у першому виданні «Большой Советской Энциклопедии» зазначається, що він був шевцем). Висвітлено сімейний стан: «одружений, дитина». Свою освіту Каганович охарактеризував як «домашню» (пізніша версія, яку він висунув під час запису до Державної бібліотеки ім. В. І. Леніна, — «освіта вища»). Дванадцятий пункт, про службу в армії, містить такі відомості: «У 1917 році 92 піхот. полку 4 місяці». Про партійність, у свою чергу, читаємо: «з 1911 чл. РСДРП(б), а потім РКП(б)»; про членство в інших партіях зазначено коротко: «ні».

Про революційну діяльність до 1917 р. Каганович повідомляє, справді, із «сталінською ясністю». Цитуємо: «У подпольї прокламації», «до революції заарештовувався на 5—8—10 днів і жив нелегально». По-сталінськи «скромно» й «повно» Каганович відповідає і на запитання про фізичні вади (виявляється був і такий пункт!). Сподвижник «кращого друга фізкультурників» страждав «поширенням серця та катаром горла» (нагадаємо що Р. О. Медведєв відзначав «міцне здоров'я» Кагановича). Майбутній «Перший Магніт Метробуду» вказував і на «2 книжки по сов. строіт.», які вийшли з-під його пера (запитання 22 — «наявність праць з питань...»). І, нарешті, з останнього пункту анкети випливає, коли, звичайно, вірити запису «шевця-революціонера», що в 1919—1920 рр., перебуваючи у Воронежі, він займав відповідальні посади «чл. правління союза та чл. губпрофсовета».

У справі є також відмітки, зроблені технічним працівником апарату ВУЦВКу про те, що член його президії, генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. М. Каганович був присутнім на засіданнях вищого законодавчого органу влади України усього 9 разів протягом двох років, а саме 16, 18, 23 жовтня 1925 р., 20—24 та 31 травня 1926 р. Яким заняттям була присвячена решта часу першого сталінського прораба, ми здогадуємось з повними на те підставами..

Одержано 02 06 89.

* Тут і далі збережено орфографію оригіналу

В Археографічній комісії АН УРСР

Я. Р. Дашкевич (Львів)

Східні джерела з історії України: проблеми видання

Відбулося засідання розширеного бюро Археографічної комісії АН УРСР. На ньому, зокрема, було затверджено програму видань східних джерел з історії України, представлену керівником секції Я. Р. Дашкевичем. Намічені до друку публікації мають стати першим кроком на шляху відродження українського сходознавства, ліквідації «білих плям» в українській історичній медієвістиці. Нижче публікується текст доповіді Я. Р. Дашкевича.

Минулорічна груднева республіканська нарада «Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку», організована Археографічною комісією АН УРСР, виявила багато слабких місць у сучасному українському джерелознавстві. Серед них не останнє займає вивчення і публікація східних джерел з історії України.

Справді, на цій ділянці склалася парадоксальна ситуація. Якщо дотримуватися думки про існування так званого Великого кордону — межі між європейськими та неєвропейськими цивілізаціями, що проходить по цілій земній кулі, змінюючи конфігурацію у різні епохи, - то на українських землях знаходимо чималий відрізок саме такої границі. На Україні він фактично втілився у степовому кордоні, який не зникав протягом багатьох віків, відмежовуючи світ Європи від Азії. У період середньовіччя його довжина досягала 800—1200 км. З усіх західних і південних європейських країн, по території яких проходив Великий кордон (Іспанія, Італія, Балкани, Угорщина, Румунія), степовий на Україні — найдовший. Цілком зрозуміло, що про держави й народи, котрі проживали з обох боків межі, розповідали — вони збереглися і досі — джерела (як західними, так і східними мовами). Ось тут і виникає незрозуміла ситуація: країна, на землях якої був зосереджений довжелезний відрізок Великого кордону, дуже рідко використовує матеріали, написані східними мовами, при вивченні своєї рідної, української історії. Справжня безпорадність нашої історіографії у такому випадку виявляється дуже рельєфно у порівнянні з досягненнями східного джерелознавства й археографії тих держав, по території яких навіть відносно недовгий час пролягали короткі ділянки цього кордону. Здобуткам югославського, болгарського, угорського, румунського сходознавства у справі публікації такого роду джерел можна позаздрити.

Ніякі вони — в ім належить важливе місце у джерельній базі історії України — використовуються зрідка, переважно на підставі застарілих перекладів XIX ст. і, майже як правило, без урахування оригінальних текстів. Не можна сказати, що така недооцінка та незвичайне нехтування ними завжди були характерні для вітчизняної історичної науки. На Україні неодноразово робилися спроби активізувати вивчення східних мов та відповідних джерел. Свого часу діяла Всеукраїнська наукова асоціація сходознавців, яка у 1926—1931 рр. в Харкові видавала власні періодичні видання («Бюлетень», журнали «Східний світ», «Червоний Схід»). Там існував і Український науково-дослідний інститут сходознавства (1930—1931 рр.). В Києві у складі Академії наук працювали такі комісії. Тюркологічна (мала власні видання 1930 р.), Близького Сходу та Єврейська історико-археографічна (у 1928—1929 рр. друкувала «Збірник праць»). У Всенародній бібліотеці України (нинішня ЦНБ) при Академії наук був відділ Orientalia—Hebraica. У вузах та на спеціальних курсах вивчали східні мови. У 1928 р. в Анкарі було підписано українсько-турецьку конвенцію про спільне використання турецьких архівів турецькими й українськими дослідниками для вивлення матеріалів з історії України. Деякі наукові установи Києва й Харкова планували підготувати до друку ряд східних джерел. Але коли справа доходила до фінансування цих досліджень науковцям відмовляли в асигнуваннях. Мовляв, тематика не актуальна. Конвенція не дала практичних наслідків. У 1931—1932 рр. наукові пошуки в галузі сходознавства взагалі припинились. Більшість членів Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців було репресовано. У Львові до 1939 р. працювала сходознавча комісія Наукового товариства ім. Шевченка. У складі Львівського університету діяв Інститут сходознавства з дев'ятьма кафедрами (тоді там викладали 35 східних мов). Ці наукові центри зникли також безслідно. Довоєнний період існування українського сходознавства майже символічно завершується трагічною загибеллю у 1941 р. од-

ного з найвидатніших радянських знавців цієї проблеми акад. А. Ю. Кримського.

Прагнення відновити орієнталістику у післявоєнні роки не дало результатів. У 1956 р. побачило світ останнє на Україні наукове видання східних джерел — книга ібн-Фадлана про подорож на Волгу в 921—922 рр., яку підготував А. П. Ковалівський. З ним, відомим представником «класичної школи» у сходознавстві, велися переговори про створення центру у складі Академії наук в Києві, але їх було зведено нанівець. У середині 60-х років проведено галасливу кампанію обміну студентами із східними республіками, в «Українському історичному журналі» (1965, № 6) надруковано, здавалося б, програмну статтю І. М. Бондаренка про стан і перспективи розвитку сходознавства в УРСР. Студенти, що повернулися на Україну, не змогли влаштуватися працювати за фахом, а перспективи лишилися як такі на папері. 1970 р. в Інституті історії АН УРСР було створено спеціальний структурний відділ історії зарубіжних країн Сходу, співробітники якого мали займатися й дослідженням проблем джерелознавства. Він проіснував недовго. У 1988 р. було відкрито львівську філію Російського палестинського товариства, що має немір, між іншим, вивчати східні джерела. Що з цього вийде поки що невідомо. Нечисленні сходознавці (арабісти, іраністи, тюркологи, вірменісти), що працюють на Україні, публікують підготовлені ними матеріали переважно за межами республіки або навіть за кордоном. В УРСР іноколи друкуються «журнальні варіанти» окремих перекладів джерел (наукова вартість їх обмежена). Ніхто не займається підготовкою кадрів, спеціалістів. Видання матеріалів з історії України давно вже перемістилося до Москви, Ленінграда, Еревана, Казані. Ще більша їх кількість публікується у Варшаві, Будапешті, Бухаресті, Парижі, Стамбулі, Кембріджі (США). Співробітники цих центрів добилися помітних успіхів у справі опрацювання турецьких джерел XV—XVIII ст., зокрема з історії турецько-кримськотатарсько-українських взаємовідносин. Чимало публікацій європейських (А. Беннігсен, Ш. Лемерсье-Келькеже, Н. Бельдічяну, І. Бельдічяну-Штейнгерр, Д. Десеї, Ж. Вейнштейн, М. Казаку та ін.) та американських (Т. Іналджик, А. Фішер, В. Остапчук, А. Рідьлмаєр та ін.) учених з інтересом зустрінули спеціалісти. Необхідно, зокрема, згадати два важливі збірники документів та їх регестів, а саме, підготовлене А. Беннігсеном, П.-Н. Боратавом, Д. Десеєм та Ш. Лемерсье-Келькеже видання «Кримське ханство в архіві Музею палацу Топкапи» (Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topcapi) — Париж; Гавга, 1978, 457 с., з документами 1453—1750 рр.) та опрацьований М. Беріндеї та Ж. Вейнштейном том «Османська імперія і румунські країни 1544—1545 рр. Дослідження й документи» / L'Empire Ottoman et les pays roumains 1544—1545. Etude et documents — Париж; Кембріджі (Масс.), 1987.—367 с.). Останній збірник започаткував серію «Дослідження османських документів про Україну та чорноморські країни» (Studies in Ottoman Documents Pertaining to the Ukraine and the Black Sea Countries), що виходить під редакцією відомого історика та сходознавця О. Пріцака та егідою Інституту українознавства при Гарвардському університеті. Згідно з планом, відносинам між Молдавією й Волощиною, з одного боку, та причорноморським степом і Кримом, з іншого, у XVI ст. буде присвячений ще 2-й т., а українсько-турецьким стосункам у другій половині XVI ст. (виникнення Запорізької Січі та діяльність Дмитра Вишневецького) —3—4-й томи. Наступним виданням серії має бути публікація митної книги Кафи за 1486—1490 рр., яку підготував до друку Г. Інальджик.

Важко навіть приблизно визначити коло і обсяг джерел східними мовами, котрі повинні потрапити у поле зору істориків України. За абсолютно поверхневою оцінкою збереглося не менш як 900 матеріалів IX—XVIII ст. наративного типу (хроніки, історико-географічні трактати, подорожні мемуари, пам'ятні записи рукописів), які повністю або фрагментарно стосуються історії Київської Русі й України. До них треба додати понад 700 діловодних (судових, адміністративних, фінансових, метричних) книг, десятки тисяч документів і листів, близько 1000 пам'яток епіграфіки, десятки карт, в яких відбилося минуле України, її зв'язки з країнами Сходу. Поступове опанування всього цього джерельного багатства значно змінить наші уявлення про важливі події, економічні й культурні контакти України зі Сходом. За походженням джерела (групо) можна поділити на три групи: 1) давньоруська й українська тематика в них із них, що виникли за межами України та стосуються її зв'язків із Сходом; 2) писемні пам'ятки, складені на Україні в колоніях східних народів (передусім вірменів, євреїв, караїмів); 3) джерела з історії Кримського ханства, турецьких володінь у північно-західному Причорномор'ї, на Поділлі, Буковині. У мовному відношенні ці матеріали надзвичайно строкаті. Тут й індоєвропейські (вірменська, перська), тюркські (тюркі, кримськотатарська, турецька, вірменсько-кипчацька), семітські (арабська, старосвєрейська) та інші мови.

Міркування про необхідність активізації досліджень, які мають особливу вагу для підготовки до видання східних джерел з історії України, були прихильно сприйняті учасниками археографічної наради, котра відбулася 6—8 грудня 1988 р. 20 січня 1989 р. на засіданні бюро Археографічної комісії АН УРСР під головуванням чл.-кор. АН УРСР П. С. Соханя було розглянуто конкретний план видання таких збірників, які нині вже підготовлені до друку або можуть бути опрацьовані у недалекому майбутньому. Протягом 1989—1994 рр. передбачається передати до академічного видавництва серію із 7 збірників:

«Джерела до Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Єврейські хроніки». Переклад, передмова, примітки С. Я. Борового (Москва). 22 авт. арк.

ISSN 0130—5247. Укр. іст. журн., 1989, № 11

«Хроніки вірменських громад Львова та Кам'янця-Подільського (XVI—XVII ст.)». Передмова, переклад з вірменської та вірмено-кипчацької мов, примітки Я. Р. Дашкевича (Львів), Е. Трияpського (Варшава). 30 авт. арк.

«Написи караїмських кладовищ Криму, зібрані А. С. Фірковичем». Переклад Д. М. Гумуша (Севастополь). До видання підготував Я. Р. Дашкевич (Львів). 40 авт. арк.

«Документи вірменської громади Кам'янця-Подільського кінця XVI — початку XVII ст. кипчацькою мовою». Підготував до видання І. А. Абдуллін (Казань). 40 авт. арк.

«Павло Халебський. Подорож патріарха Макарія по Україні (1654—1656 рр.)». Передмова, переклад з арабської та коментарі Я. Є. Полотнюка (Львів). 40 авт. арк.

«Ярлики ханств Східної Європи XIV—XVI ст.» Підготовка текстів, переклад і дослідження М. А. Усманова (Казань). 30 авт. арк.

«Арабські джерела з історії Київської Русі IX—XII ст.» Передмова, переклад примітки В. М. Бейліса, В. Г. Крюкова (Ворошиловград). 30 авт. арк.

Заголовки пропонованих видань говорять про актуальність їх тематики. Поруч з текстами, які вже друкувалися мовою оригіналу, в інколи й у перекладах (переважно надто застарілих, часто з неправильною інтерпретацією подій, географічних об'єктів), є джерела, котрі ніколи не публікувалися в перекладах (наприклад, частина вірменських та вірмено-кипчацьких хронік, написи караїмських кладовищ Криму) або взагалі невідомих науці (документи вірменської громади Кам'янця-Подільського, деякі ярлики ханств Східної Європи). П'ять томів друкуватимуться українською мовою, два (збірники, підготовлені тюркологами Казані) — російською. Довкола деяких джерел, готових до видання, десятиріччями точилася дискусія — про їх автентичність, джерельну вартість і т. п. Часто вона (приміром, навколо караїмських написів) скочувалася на позначкові рейки, особливо тоді, коли її намагалися вести без знання або при поганому розумінні оригінальних текстів. Треба сподіватися, що публікація наукових перекладів допоможе прояснити не одне спірне питання. Є всі підстави вважати, що підібраний склад авторів-фахівців забезпечить потрібний рівень видань. Їм мають подати активну допомогу сходознавці Москви, Ленінграда, Єревана, які виступатимуть у ролі наукових редакторів та рецензентів. Йдеться, очевидно, не лише про співпрацю окремих спеціалістів, а й про підтримку таких наукових установ, як Інститут сходознавства АН СРСР у Москві, його відділення у Ленінграді, Інститут історії АН СРСР, Інститут давніх рукописів Матенадаран у Єревані та інші.

Перспектива продовження серії «Східні джерела з історії України» безпосередньо залежить від підготовки кадрів. Нині цілком ясно, що дослідники нашої республіки мусять вивчати історію середньовічного Криму*. На порядку денному створення при Київському або Сімферопольському університетах тюркологічного центру, в якому вивчали б не лише сучасну кримськотатарську мову, а й ті різновиди мов тюркських, котрі вживалися в минулому як у Криму, на Степовій Україні, так і на українських землях, що входили до складу Османської імперії (чи у тюркомовних колоніях українських середньовічних міст). Йдеться про вивчення тюркі, кримськотатарської мови різних історичних періодів, туредької — так званої османської — літературної та ділової мов з характерними для неї значними вкрапленнями арабських та перських елементів, вірмено-кипчацької, а також караїмської. Є надія, що з виникненням такого навчально-наукового центру кардинально поліпшиться і стан підготовки істориків-тюркологів.

На найближче (після 1994 р.) запланована ряд серйозних видань. До перспективного плану публікацій можна буде внести книгу вірменського суду у Львові за 1463—1564 рр., перський географічний трактат «Межі світу зі Сходу на Захід» з X ст., збірник регестів документів до історії вірменських колоній на Україні XIV—XVIII ст. Необхідно практикувати формування збірників вибраних найважливіших джерел типу «Україна в турецьких хроніках», «Кримськотатарські джерела з історії України». Скоординації повинні взяти участь у підготовці двох фундаментальних археографічних видань «Українсько-татарські взаємовідносини XIII—XVIII ст.» та «Українсько-єврейські взаємовідносини», необхідність видання яких диктується не лише науковими, а й політичними вимогами. Бажано поступово активізувати процес опрацювання довідкових видань, зведеного каталогу східних рукописів і документів, що зберігаються в бібліотеках, архівах, музеях УРСР, та східних джерел до історії України, котрі є у сховищах інших республік СРСР, бібліографічного покажчика опублікованої літератури про них. Необхідно підготувати посібник, в якому було б розглянуто східні джерела з історії України. Доцільно створити фонд їх мікрокопій. Дуже хотілося б, щоб такі джерела видавалися в основному у нас, а не за кордоном (у Франції, США та інших країнах). Але для того, щоб зламати зарубіжну монополію, треба докласти ще чимало зусиль. (Зрозуміло, не лише одних учасників програми видань «Східних джерел з історії України»).

Методика друкування східних джерел відрізняється від публікацій матеріалів слов'янськими чи західноєвропейськими мовами — вона складніша. Готуючи editio princeps, бажано дотримуватись оптимального варіанту: текст давати у факсиміле, з розшифрованою графікою оригіналу (вірменською, арабською, єврейською) або у транслітерації та в перекладі. Але й в інших випадках, коли йтиметься не про edi-

* Так, як античний Крим, котрий уже давно привернув увагу українських археологів.

tio princeps, поряд з перекладами вміщуватимуться оригінальні тексти (факсиміле або транслітерації). Такий спосіб видання дасть змогу перевірити правильність перекладу або запропонувати власний варіант. Серію праць зможуть користуватися як історики, так і мовознавці. Кожний том матиме повноцінний науковий апарат: джерелознавчо-історіографічно-текстологічну передмову, реальні та мовні примітки, допоміжні покажчики, бібліографію, іншомовні резюме.

Не применшуючи труднощів та складностей, які стоять зараз і стоятимуть згодом на шляху здійснення проекту «Східні джерела з історії України», треба сказати, що найбільшу перешкоду, здається, вже подолано. Її сутність полягала у десятиріччями пропагованому стереотипі, що історію України можна писати і без східних джерел.

* * *

В. А. Котигоренко (Київ), Л. Я. Лук'янчук (Київ)

Актуальні проблеми викладання суспільних наук

В ІПК при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка 27—29 червня 1989 р. відбулась Всесоюзна науково-практична конференція «Перебудова системи підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук вищих навчальних закладів».

Конференцію відкрили начальник управління викладання суспільних наук Мінвузу УРСР В. І. Даниленко. Доповідь зробив начальник Головного управління викладання суспільних наук Держкомітету СРСР по народній освіті В. І. Купцов. Він наголосив на зростаючому значенні інститутів підвищення кваліфікації у перепідготовці вчительських фахівців з історії КПРС, політичної економії, філософії, наукового комунізму. Але рівень їхньої роботи повинен відповідати покликанню — нести студентській молоді знання з марксистсько-ленінської методології аналізу й оцінки суспільних процесів. Політизація громадського життя, зростання соціальної самосвідомості і загальної освіти та поінформованості людей обумовлюють необхідність утвердження педагогіки співробітництва тих, хто вчить і тих, хто навчається. Тому, підкреслив доповідач, в сучасній концепції викладання суспільних наук, розробка якої завершується, провідною є ідея широких прав і взаємної відповідальності студентів і педагогів, забезпечення такої варіативності в організації навчання, яка б дозволяла щонайповніше враховувати особливості республіки, регіону, вузу. Інтелектуалізація й інтенсифікація освіти на цьому шляху має сприяти формуванню у студентства системи знань соціально-політичної історії своєї країни і світу в цілому, політекономічного, філософського бачення суспільних процесів. З урахуванням запитів студентів вузи самостійно визначатимуть тематику суспільствознавчих спецкурсів, форми навчання, складання іспитів та ін. В орієнтації викладачів суспільних наук на перебудову й оновлення змісту і організації навчального процесу певного досвіду набув ІПК при Київському державному університеті. Тому й викликав підвищений інтерес учасників конференції виступ директора Інституту — проректора КДУ Б. І. Корольова.

Про здобутки і проблеми суспільствознавців Німецької Демократичної Республіки розповів директор Інституту ім. Ф. Мерінга при Лейпцизькому університеті Х. Ріхтер. Він, зокрема підкреслив, що рівень методики безпосередньо визначається рівнем розвитку наукової дисципліни, а її освітня та виховна дієвість не може бути достатньою без здатності викладача обстоювати світоглядні позиції робітничого класу у контексті загальнолюдських інтересів.

У дискусії на пленарному засіданні виступили також керівники кафедрами ІПК з Алма-Ати, Києва, Ленінграда, Мінська, Москви, Новосибірська, Ростова-на-Дону, Свердловська, Ташкента.

Було висловлено чимало критичних зауважень на адресу Держкомітету СРСР по народній освіті за зволікання у розробці концепції викладання суспільних наук, зміцненні матеріально-технічної бази вищих навчальних закладів, особливо ІПК, які покликані показувати приклад організації навчального процесу на рівні сучасних вимог. Наголошувалося на необхідності розширити права вузів у виданні і перевиданні навчально-методичної та наукової літератури національними мовами, піднести категорійність Інститутів підвищення кваліфікації до рівня університетів, при яких вони створені. ІПК повинні поступово перетворюватись у регіональні науково-методичні центри, які б співробітничали з опорними кафедрами вузівських регіонів у виробленні і утвердженні сучасної моделі навчального процесу по суспільних наукам, посиленні міждисциплінарної підготовки слухачів, узагальненні і розповсюдженні передового досвіду, в тому числі шляхом створення соціологічних служб.

Активно обговорювалися навчальні пла-

ISSN 0130—5247. Укр. іст. журн., 1989, № 11

ни кафедр ІПК та проекти програм вузівських курсів «Історія КПРС», «Філософія», «Політекономія», «Науковий соціалізм», створені за принципом відкритості і варіативності, а саме: нормативна частина курсу має займати близько половини навчального часу, а зміст іншої будуть визначати самі кафедри. Так, наприклад історія КПРС вивчатиметься у контексті політичної історії радянського суспільства і міжнародного робітничого руху на більш повній і широкій джерельній базі.

Учасники конференції розглянули проект положення про ІПК, прийняли практичні рекомендації по вдосконаленню навчального процесу і наукової роботи в інститутах підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук, визнали доцільним щорічне проведення таких зустрічей.

С. М. Асатуров (Київ)

IV суспільно-політичні читання «Молодь і актуальні проблеми історичної науки»

7—9 червня 1989 р. у Чернівцях відбулися чергові традиційні щорічні суспільно-політичні читання «Молодь і актуальні проблеми історичної науки», присвячені 70-річчю комсомолу України.

Читання, що проводяться з 1986 р. з ініціативи ради молодих учених та комітету комсомолу Інституту історії АН УРСР з метою більш активного залучення молоді у процес перебудови історичної науки на Україні, цілком себе виправдали як форма спілкування молодих дослідників та спеціалістів, стали хорошою школою їх наукового зростання. Слід відзначити, що коло учасників читань значно розширилося. Цього разу на них була присутня наукова молодь з 34 міст України, з Москви та Свердловська. Читання проводилися під егідою і при активній участі ЦК ЛКСМУ та Радянської асоціації молодих істориків. Вперше до відкриття читань вийшов з друку збірник тез виступів їх учасників. У 154 матеріалах збірника висвітлено широкий спектр проблем вітчизняної історії с найдавніших часів до наших днів, історичного розвитку зарубіжних країн, деякі аспекти співробітництва соціалістичних держав. Значну увагу приділено питанням партійного керівництва комсомолом в умовах перебудови, участі молоді у соціалістичному будівництві. Ряд публікацій містить історіографічний аналіз. Чимале місце у збірнику зайняли актуальні й в основному малодосліджені сторінки історії України. У цілому опубліковані матеріали відображають інтерес й напрями наукового пошуку молодих істориків, допомагають певною мірою скласти уявлення про тематичну палітру історичних досліджень у республіці недалекого майбутнього.

Читання проходили в Будинку політичної освіти Чернівецького обкому Компартії України. 7 червня пленарне засідання відкрив зав. сектором масово-політичної роботи ЦК ЛКСМУ, канд. іст. наук С. М. Ходаковський, який коротко ознайомив присутніх з історією проведення читань, їх цілями і завданнями. Відповідно до програми він запропонував учасникам обговорити питання про доцільність створення та перспективи роботи Української асоціації молодих істориків.

З вітальним словом до молоді звернулася зааст. директора Ін-ту історії АН УРСР, зав. відділом історії міжнародних зв'язків України, голова Археографічної комісії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР, проф. П. С. Сохань, який докладно спинився на основних завданнях і головних напрямах роботи Археографічної комісії АН УРСР, можливостях молодих дослідників зробити свій внесок в її успішну роботу. Він підтримав ідею створення Української асоціації молодих істориків, яка, на його думку, сприятиме більш повному задоволенню соціальних потреб в історичних знаннях на сучасному етапі розвитку радянського суспільства

Потім виступив зааст. зав. відділом ідейно-політичної роботи ЦК ЛКСМУ В. І. Теремко, який підкреслив роль комсомолу в пропаганді історичних знань, підвищенні якості досліджень, у тому числі з історії комсомолу. Він наголосив на доцільності опублікування нарисів історії Республіканської комсомольської організації і підтримав думку про створення Української асоціації молодих істориків, висловився за створення спеціального друковзного історичного видання для молоді.

Декан історичного факультету Чернівецького держуніверситету канд. іст. наук, проф. Ю. І. Макар оголосив привітання учасникам читань від ректора Чернівецького держуніверситету, дра біолог. наук, проф. С. С. Костишина. Ю. І. Макар відзначив багаті традиції факультету у проведенні різних симпозіумів, конференцій, семінарів та інших форумів істориків, поінформував про проведення в травні 1990 р. двох конференцій, одна з яких буде присвячена 50-річчю входження Північної Буковини до складу Радянського Союзу, а друга — «Причини та характер трудової української еміграції у Канаді». Виступаючий висловився за створення Української асоціації молодих істориків.

На пленарному засіданні з доповіддю «Нові підходи до вивчення історії України» виступив ст. наук. співроб. Ін-ту історії АН УРСР, канд. іст. наук В. Ф. Вер-

стюк, який охарактеризував причини і наслідки історичних процесів, накреслив ряд найбільш актуальних, на його думку, проблем і напрямів вивчення історії нашої республіки.

Учасники читань відвідали м. Хотин Чернівецької області, де ознайомилися з історією заснування фортеці XIII—XVIII ст. та Кам'янець-Подільський. Тут вони побували в історичному музеї-заповіднику, який засновано ще у березні 1890 р. тодішнє Подільське єпархіальне історико-археологічне товариство, відвідали фортецю XIII—XVIII ст., в одній з веж якої, зокрема, був ув'язнений У. Кармалюк, міські укріплення, вежі, фортечні стіни, армійські редути, турецький бастіон. У приміщенні фортеці оглянули експозицію, що висвітлює історію Поділля з найдавніших часів до наших днів. Побували також у колишньому римсько-католицькому кафедральному костьолі XIV—XIX ст., де нині розміщується експозиція відділу атеїзму й історико-архітектурних пам'яток міста.

Далі робота продовжувалася в чотирьох секціях: «Історія КПРС і ВЛКСМ» (керівник — доц. Ін-ту підвищення кваліфікації комсомольських працівників при ЦК ВЛКСМ, канд. іст. наук Т. В. Фінікова); «Історія країни дожовтневого періоду» (керівник — ст. наук. співроб. Ін-ту історії АН УРСР, канд. іст. наук Ф. М. Шабульдо); «Історія СРСР з 1917 р. до наших днів» (керівник — ст. наук. співроб Ін-ту історії АН УРСР, канд. іст. наук В. Ф. Верстюк); «Загальна історія» (керівник — ст. наук. співроб. Чернівецького відділу Ін-ту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, канд. іст. наук І. Г. Буркут). Крім того, працювали групи з проблем історіографії й історії релігії та церковних організацій.

На заключному пленарному засіданні керівники секцій підбили підсумки проведеної роботи. Вони відзначили широке коло порушених питань, різноманітність тематики та значний хронологічний діапазон виступів. Обмін думками сприяв появленню нових міркувань з тих чи інших проблем розвитку республіки. Проте, на жаль, мало було виступів по сучасності, наприклад, з проблем історії української діаспори, яка фактично не розробляється. Був зроблений висновок про те, що сьогодні необхідно не тільки заповнити так звані «білі плями», а й грунтовно переосмислити історію як дореволюційного періоду, так й історію країни після 1917 р., якої фактично ми не маємо.

Всього за три дні з повідомленнями виступили 40 чол. і 49 чол. взяли участь у загальній дискусії.

У заключний день відбулося обговорення принципів організації, цілей і завдань, основних напрямів роботи, а також проекту статуту Української асоціації молодих істориків, який було подано ініціативною групою. Після тривалого обговорення учасники читань одностайно проголосували за створення Української асоціації молодих істориків. Виступаючі висловили думку про необхідність створення друкованого органу Асоціації — одного з найважливіших засобів успішного вирішення завдань, що стоять перед нею.

Із заключним словом виступив заст. директора Ін-ту історії АН УРСР, зав. відділом історії міжнародних зв'язків України, голова Археографічної комісії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР професор П. С. Сохань, який висловив упевненість, що традиція проведення щорічних суспільно-політичних читань молодих істориків буде продовжена, і побажав успіхів у роботі щойно створеної Асоціації.

Одержано 05.08.89.

Т. М. Попова (Одеса), Ф. О. Самойлов (Одеса)

Одеська обласна науково-практична конференція з історичного краєзнавства

27—28 червня 1989 р. в Одесі було проведено першу обласну науково-практичну конференцію з історичного краєзнавства, присвячену 200-річчю заснування міста-героя. Конференцію організували Одеський обком Компартії України, Одеський держуніверситет ім. І. І. Мечникова, обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, обласна організація товариства «Знання». У місті країни, переважно південного регіону республіки, представляли учасники конференції (160 чол.). Серед них було 8 докторів і близько 60 кандидатів наук, а також викладачі, аспіранти і студенти вузів, учителі середніх шкіл, партійні й радянські працівники, співробітники музеїв, бібліотек, краєзнавці-аматори. Попередньо опубліковані тези їхніх доповідей та повідомлень склали збірник обсягом близько 11 друк. аркушів.

Відкриваючи конференцію, голова її оргкомітету секретар Одеського обкому Компартії України Р. Б. Боделан відзначив, що її учасники покликані обговорити питання розвитку теорії і методики історико-краєзнавчих досліджень, організації й координації цієї роботи в Одеській області, підкреслив важливу роль історичного краєзнавства в патріотичному та інтернаціональному вихованні. Нові горизонти, що відкриваються перед історичним баченням у період перебудови, потребують посилення уваги до методологічних аспектів істо-

ISSN 0130—5247. Укр. іст. журн., 1989, № 11

ричного краєзнавства, насамперед на основі оновленого підходу до ленінської ідейної спадщини — таким був лейтмотив доповіді д-ра іст. наук проф. ОДУ М. Ю. Раковського. На пленарному засіданні виступили також д-р іст. наук проф. З. В. Першина, яка присвятила свою доповідь традиціям сучасного краєзнавства, їх наступності; доцент ОДУ А. Д. Бачинський основну увагу приділив проблемі виявлення, збереження і схоронності документальних пам'яток; зав. відділом Інституту історії АН УРСР, д-р іст. наук, проф. В. Г. Сарбей спинився на значенні більшовицьких публікацій у місцевій довоєнній періодичній пресі для вивчення історії краю.

Робота конференції продовжувалася в семи секціях. На першій з них обговорювалися питання методології, методики, історіографії і джерелознавства історичного краєзнавства; на другій — історії населених пунктів, промислових і сільськогосподарських підприємств, закладів науки та культури; на третій — проблеми діяльності наукових установ і культурних та освітніх закладів у справі розвитку історичного краєзнавства. Виявлення, охорона і використання пам'яток історії та культури були предметом обговорення на четвертій секції; п'ята — розглядала питання розвитку археологічного краєзнавства в Одеській області; шоста — проблеми міжнародних зв'язків і міжнаціональних відносин на Одещині, сьома — питання, пов'язані з вивченням пам'яток культури й архітектури краю.

Роль краєзнавчої діяльності музеїв на громадських засадах при закладах народної освіти розглянула М. М. Жданова (Одеса). На аналізі форм і методів залучення школярів до вивчення історії рідного краю спинився В. М. Кожокару (Рені). Висвітленню історії молодіжних ініціатив 20-х років на сторінках газети «Молода гвардія» присвятив свій виступ В. С. Михайлюк (Одеса). М. В. Вітюк (Одеса) звернувся до історії одеського відділення Російського технічного товариства. Про історико-краєзнавчу діяльність Одеської державної наукової бібліотеки ім. О. М. Горького йшлося у спільній доповіді Л. М. Смичок та Л. Д. Забенькіної (обидві — Одеса). Про труднощі, на які наштовхувалися революціонери, транспортуючи ленінську «Искру» з Берна в Одесу, розповів Ф. М. Мароченкін (Одеса). К. В. Чечкіна (Одеса) висвітлила роль Будинку піонерів і школярів Ленінського району міста і клубу «Одессика» у залученні молоді до краєзнавчих пошуків. Т. М. Попова на прикладі діяльності Є. П. Трифільєва розповіла про організацію історико-краєзнавчих досліджень в Одесі у 20-х роках. Історії конкретних культурно-освітніх і навчальних закладів були присвячені виступи І. С. Гребцової (Одеса), К. К. Васильєва (Тернопіль), М. Р. Бельського (Одеса). Про питання визвольного руху в Одесі у довоєнний період йшлося у повідомленнях Н. М. Крестовської (Одеса), М. Ф. Димирова (Ізмаїл), В. А. Савченка (Одеса), Р. А. Шувалова (Одеса). О. В. Гонтар (Одеса) приверну увагу слухачів до питання про роль Одеської міськради у відбудові, експлуатації і розвитку житлового господарства в 20-ті роки. А. М. Тростогон (Вінниця) на матеріалах Одещини розкрила характер шефської роботи на селі в 1923—1929 рр. Використанню краєзнавчого матеріалу у вивченні історії Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945 рр. присвятили свої виступи А. Д. Бачинський (Одеса), В. П. Кондрашов (Миколаїв), М. К. Салабаш (Рені). Про удосконалення використання архівних матеріалів в історико-краєзнавчих дослідженнях йшлося у виступах В. М. Мальченка, О. В. Коновалова, С. Д. Міссержі (всі — Одеса). Досвідом створення історико-краєзнавчого музею Подунав'я поділилася Р. П. Шишкіна (Ізмаїл). З новими документами про григоріївський заколот, а також з маловідомими сторінками життя М. Кангуна ознайомили учасників конференції І. К. Калмакан та М. А. Панасенко (обидва — Одеса). Про невідомі номери «Журналу д'Одесса» розповів О. І. Губар (Одеса). Матеріали з історії заснування Одеси у фондах наукової бібліотеки Одеського держуніверситету охарактеризував П. М. Бондаренко (Одеса). Перспективи дослідження й використання підводної історико-культурної спадщини Одещини було проаналізовано у спільному виступі Ю. А. Горохович, О. І. Губаря, С. В. Трубчанінова (всі — Одеса). З повідомленнями, що стосувалися цих чи інших аспектів археологічного краєзнавства, виступили В. М. Станко, А. Г. Загинайло, А. С. Островерхов, В. Г. Кушнір, А. І. Мартиненко, Е. І. Діамант та ін. (всі — Одеса). Виступи багатьох учасників конференції присвячувалися вивченню досвіду міжнаціонального спілкування в Одесі та області як регіоні взаємодії, взаємозбагачення і співробітництва представників багатьох народів протягом майже двох століть. І. П. Серов (Одеса) виступив з доповіддю «Міжнаціональні відносини в діяльності партійних організацій Одещини: історичний досвід і сучасна практика». У виступі С. Ф. Аппатова (Одеса) йшлося про конкретні заходи по вдосконаленню міжнаціональних відносин в Одесі та області. Ролі краєзнавства в інтернаціональному вихованні трудящих присвятила свій виступ Н. І. Калюжко (Одеса). На питаннях історичної демографії спинився О. С. Овечкін (Одеса). Значення інтернаціоналістських принципів у справі ліквідації неписьменності на Одещині в 1921—1925 рр. висвітлила у своєму повідомленні А. В. Дізамона (Ізмаїл). Про Благоєвський болгарський національний район Одеського округу в 20-ті роки розповів К. С. Димов (Одеська обл.). О. Б. Дьомін (Одеса) проаналізував діяльність В. І. Григоровича в справі розвитку освіти в болгарських колоніях півдня Росії у 60-х роках XIX ст. Про участь англійських купців в одеській торгівлі у 20—30-х роках

XIX ст. йшлося у виступі М. А. Поліщук (Одеса).

Ряд повідомлень був присвячений життю і діяльності видатних поетів, письменників, художників, архітекторів, які залишили помітний слід в культурному житті краю. О. В. Богдановнч (Одеса) розповіла про архітектуру Ю. М. Богдановича; А. Р. Дагілайський (Одеса) проаналізував одеський період творчості художника Л. О. Пастернака. Про увіковічнення пам'яті О. С. Пушкіна на Одещині йшлося у виступі Н. К. Островської (Одеса). Діяльності літературно-музичних салонів Одеси присвятили свої виступи С. З. Лущик, І. І. Лісовська, Т. В. Мороз (всі — Одеса). Різноманітні аспекти розвитку музичної культури в Одесі і на півдні Росії в цілому дістали відображення у виступах Р. М. Розенберга, Е. Р. Дагілайської, С. А. Таранця, А. В. Джамагорцяна і Т. Г. Захарчук (всі — Одеса). М. Г. Полторацький (Одеса) порушив проблему збереження й реставрації культових споруд в Одесі й Одеській області. Р. А. Гроденчик спинилася на ролі художніх виставок в процесі виховання дітей.

Названі й багато інших виступів дали досить повне уявлення про стан історичного краєзнавства на Одещині, його досягнення й слабкі місця, нерозв'язані проблеми.

Учасники конференції прийняли ряд рекомендацій. Було запропоновано систематично (раз на два роки) проводити обласні конференції з історичного краєзнавства; створити при Держархіві Одеської області консультативно-методичний центр аркеографічної роботи в області; розширити викладання історичного краєзнавства у вузах, школах, технікумах та ПТУ; підготувати навчальний посібник краєзнавчого характеру для вчителів історії; посилити роль засобів масової інформації у пропаганді історико-краєзнавчих знань, розвивати міжнародні зв'язки вчених і викладачів Одещини із зарубіжними науковими й академічними центрами; підготувати і здійснити читання циклів лекцій з історико-краєзнавчої тематики, присвячених 200-річчю заснування Одеси; в газеті «Вечерняя Одесса» відкрити спеціальну рубрику для матеріалів, присвячених ювілею міста; почати видання історико-краєзнавчого збірника «Одесскна»; провести підготовчу роботу по перевиданню «Нарисів історії Одеської обласної партійної організації» та «Історії міста-героя Одеси»; нагромаджувати досвід у справі складання й видання бібліографічних покажчиків праць з історії міста і краю.

Для вдосконалення обліку, охорони й пропаганди пам'яток історії та культури вирішено рекомендувати Радам, відділенням Українського товариства охорони пам'яток історії і культури помітити пам'ятними знаками по всій території області місця поховань страчених царськими властями революціонерів; продовжити роботу по увічненню подій Великого Жовтня і Великої Вітчизняної війни, по виявленню масових поховань радянських громадян — жертв сталінських репресій; підтримати клопотання громадськості м. Ізмаїла про створення музейного комплексу історії і природи Подунав'я; просити радянські органи посилити контроль за виконанням закону про охорону пам'яток історії і культури, зокрема, щодо збереження цілісності й недоторканності архівних фондів; істотно поліпшити матеріально-технічну базу Одеського краєзнавчого музею, обласного держархіву, обласної наукової бібліотеки; об'єднати зусилля істориків і музикантів у справі комплексного дослідження фольклору й етнографії Одеської області. З метою удосконалення міжнаціональних відносин в Одесі й області пропонувалося: створити дослідницький центр вивчення міжнаціональних відносин, організувати спеціальні відділи з цих питань в рамках партійної структури, комісії по міжнаціональних відносинах у Радах народних депутатів, дотримуватися ленінського принципу представництва комуністів і представників окремих національностей на штатних посадах у місцевих партійних і радянських органах, заохочувати самодіяльність організацій трудящих у питаннях розвитку національної культури й мови з метою послідовного втілення в життя ідей інтернаціоналізму й радянського патріотизму. Конференція прийняла рішення ознайомити радянські й партійні органи, державні установи й громадські організації області з цими рекомендаціями

Одержано 21.07.89

Н. О. Терентьєва (Київ)

III колоквіум істориків СРСР і Греції

24—27 травня 1989 р. у Греції відбувся III колоквіум істориків СРСР та Греції на тему «Відносини народів Росії та Греції. Кінець XVIII — початок XX ст.».

З радянської сторони його організатором був Інститут слов'янознавства і балканістики АН СРСР (за участю Національного комітету істориків Радянського Союзу). До складу нашої делегації ввійшли вчені Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР, Інституту історії АН УРСР, Історико-дипломатичного управління МЗС СРСР.

З грецької сторони колоквіум готував Інститут балканських досліджень м. Салоніки. Делегація країни була представле-

на науковцями цього інституту, Салонікського та Афінського університетів. У роботі цього симпозіуму взяли участь і представники МЗС Греції.

24 травня у м. Салоніки відбулося відкриття колоквіуму. Присутніх привітали директор Інституту балканських досліджень проф. Костас Свольопулос, генеральний секретар адміністративної ради інституту проф. Ф. Кулумбіс, її віцепрезидент, президент Товариства слов'янських досліджень проф. Антоніс Таxіоас, проректор Салонікського університету ім. Арістотеля проф. К. Демерис, заступник міської мерії Антоніс Пантолеон, генеральний секретар міністерства культури Північної Греції Євтоліс Коросіс та директор Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР д-р іст. наук, проф. В. К. Волков, які у своїх виступах говорили про актуальність проблем історичних зв'язків народів СРСР та Греції, взаємовпливів їх культур тощо.

На засіданнях, котрі тривали чотири дні, виступили 16 чол. Значний інтерес викликали доповіді радянських учених д-ра іст. наук, проф. В. М. Виноградова «Греція в документах XVI тому «Зовнішня політика Росії. XIX — початок XX ст.» та В. Г. Філатова «Греція в 1827 — 1831 рр. за матеріалами 16-го тому «Зовнішня політика Росії. XIX — початок XX ст.»

Грецькі історики Георгій Тусіміс, Спірос Лукатос і Чараламбос Папастасіс розглянули широкий спектр російсько-грецьких суспільно-політичних зв'язків у XIX ст., навели нові цікаві дані про життя першого президента Греції І. Каподістрії, оцінили об'єктивну позитивну роль Росії у становленні й розвитку грецької державності, проаналізували наслідки дипломатичних переговорів між обома країнами.

Доповідь д-ра іст. наук, проф. Г. Л. Арша (СРСР) була присвячена діяльності Каподістрії у 1819 р. Е. Куку (Греція) розповів про листи останнього до О. Стурдзе, в яких містилися нові матеріали про грецьку революцію. У ряді виступів грецьких учених були висвітлені позитивні й негативні результати європейської політики І. Каподістрії у грецькому питанні 1814—1821 рр. (проф. Павлос Петрідіс), російська кампанія на Балканах у 1915 р. (Г. Іоміді-Бітсіаду) та проблеми еміграції кавказьких греків до Македонії (проф. Ап. Вакалопулос).

Про важливі, але недостатньо використані джерела з історії російсько-грецьких культурних зв'язків йшлося у доповідях К. Папулідіса (Греція) «Антонія Капустія (1817—1894 рр.). Нові біографічні дані» та канд. іст. наук Н. О. Терентьєвої (СРСР) «З історії українсько-грецьких культурних зв'язків. XIX ст.» В. П. Меншиков (СРСР) розглянув російсько-грецькі економічні відносини 90-х років XIX ст., використавши матеріали радянських архівів.

Значний інтерес учасників колоквіуму викликали доповіді радянських істориків, присвячені історії радянсько-грецьких стосунків у період між двома світовими війнами. Канд. іст. наук О. В. Соколовська дала оцінку позиціям Росії та Греції у питанні про Константинополь та протоки, які вони займали у лютому — жовтні 1917 р. Д-р іст. наук, проф. В. К. Волков у доповіді «З історії радянсько-грецьких відносин на початку 30-х років XX ст. (Підготовка балканського пакту і радянська дипломатія)» висвітлив живі контакти радянських, грецьких і турецьких дипломатів.

Підбиваючи підсумки роботи, керівники радянської делегації В. К. Волков та грецької — К. Свольопулос підкреслили, що колоквіум сприяв дальшому розширенню масштабів співробітництва вчених обох країн.

Наступний симпозіум на тему «А. Еспелаті та його епоха» та «Російсько-грецькі та радянсько-грецькі відносини з першої половини XX ст. до II світової війни» намічено провести в 1992 р. у нашій країні.

В. С. Шиловцева (Київ)

Захист докторської дисертації А. О. Буравченковим

22 травня 1989 р. на засіданні спеціалізованої ради по захисту дисертацій при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доц. кафедри історії СРСР А. О. Буравченковим на тему: «Демократичне офіцерство в революційному русі в армії та його роль в організації захисту Великого Жовтня (березень 1917 — травень 1918 рр.)»

Офіційні опоненти — доктори іст. наук, проф. Ю. М. Гамрецький (Інститут історії АН УРСР), ст. наук. співроб. В. І. Петров (Інститут історії СРСР АН СРСР), проф. Я. М. Серіщев (Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка) визначили наукову і політичну актуальність, високий науково-теоретичний рівень дисертаційного дослідження.

У відзивах на дисертацію та автореферат, надісланих Ленінградським державним університетом, Центром радянських досліджень Бомбейського університету (Індія), ведучою організацією — Харківським державним університетом ім. О. М. Горького підкреслено, що автор спромігся відмовитися від попередніх стереотипів і

створив дослідження, яке без суб'єктивізму і догматизму відтворює історичну дійсність.

В дисертації простежено зміну соціального складу офіцерського корпусу за роки світової війни, що дало можливість автору відмовитися від традиційної характеристики його як «дворянського» або «буржуазно-поміщицького», відзначено, що поряд із соціальним розшаруванням у ньому йшов процес політичної диференціації. Автор висунув і обґрунтував тезу про те, що зміна соціального складу офіцерського корпусу та його ставлення до визвольного руху визначили новий підхід революційних класів, більшовицької партії до офіцерства. В дисертації досліджено форми і методи роботи більшовиків як серед командного складу, так і серед вихованців военно-учбових закладів.

Спеціалізована рада одноголосно ухвалила порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження А. О. Буравченкову вченого ступеня доктора історичних наук.

Одержано 25.07.89.

До уваги читачів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Рыбалка И. К. *(Харьков)*. Сталинщина и раскрестьянивание страны . . 3

СООБЩЕНИЯ

Из истории Великой Октябрьской социалистической революции

Раковский М. Е. *(Одесса)*, Трубчанинов С. В. *(Каменец-Подольский)*. Лагерь контрреволюции на юге Украины в период интервенции Антанты 13
Реент А. П. Крах кирстовщины 25

Малоизвестные страницы истории

Ленченко В. А. С. И. Мышецкий — автор «Истории казаков запорожских» 36
Забарко Б. М. Первый международный антифашистский конгресс . . . 40

Из истории церкви на Украине

Гамрецкий Ю. М. Православная церковь на Украине на рубеже эпох (1917—1918 гг.) 47

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Камничук Н. С. Участие интеллигенции УССР в работе международных научно-технических организаций (1976—1985 гг.) 60

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Кульчицкий С. В. Сплошная коллективизация на Украине 70

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Голод на Украине (1931—1933 гг.) *(продолжение)* 78

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

Волковинский В. Н. Нестор Махно: извилистые тропы политического авантюриста *(продолжение)* 91

СТАТЬИ И ВЫСТУПЛЕНИЯ ПАРТИЙНЫХ И ГОСУДАРСТВЕННЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ УССР 20—30-х ГОДОВ

Скрыпник Н. А. Перестроечными путями (Проблема культурного строительства национальностей Украины) *(продолжение)* 99

ПОИСКИ И НАХОДКИ

Андрухив И. А. *(Ивано-Франковск)*. Неизвестная страница революционной борьбы 109

ОБСУЖДАЕМ, ДИСКУТИРУЕМ

Межений Н. М. *(Ворошиловград)*. О новых подходах к периодизации истории Компартии Украины 112

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Костомаров Н. И. Мазепа *(продолжение)* 117

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Кичий Н. В. *(Луцк)*. 70-летие 1 конной армии 132

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Дудукалов С. Н. *(Николаев)*. П. С. Кориненко. Идейно-воспитательная работа Компартии Украины в массах (1918—1920 гг.) 140
Пушкарев Л. Н. *(Москва)*. Отечественная общественная мысль эпохи средневековья 141

* * *

Основные материалы республиканских межведомственных научных сборников и журналов исторического профиля (1989 г.) 143

ПИСЬМА В РЕДАКЦИЮ

Яневский Д. Б. По поводу выступления Р. А. Медведева 148

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

В Археографической комиссии АН УССР
Дашкевич Я. Р. *(Львов)*. Восточные источники по истории Украины: проблемы издания 149

* * *

Котигоренко В. А., Лукьянчук Л. Я. Актуальные проблемы преподавания общественных наук 152
Асатуров С. К. IV общественно-политические чтения «Молодежь и актуальные проблемы исторической науки» 153
Попова Т. Н. *(Одесса)*. Самойлов Ф. А. *(Одесса)*. Одесская областная научно-практическая конференция по историческому краеведению . . 154
Терентьева Н. А. III коллоквиум историков СССР и Греции 156
Шиловцева В. С. Защита докторской диссертации А. А. Буравченковым 157

У 1989 РОЦІ У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ КНИГА

УКРАЇНСЬКА НАРОДНІСТЬ: НАРИСИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ І ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

/ Під редакцією академіка АН УРСР Ю. Ю. Кондуфора.— 45 арк.— 9 крб. 40 к.

У книзі всебічно досліджується багатовіковий процес формування й консолідації української народності. Розглядаються питання становлення економічної, територіальної, культурної спільності та розвитку етнічної самосвідомості і мовної єдності південно-західної гілки східних слов'ян.

Для вчених-суспільствознавців, викладачів вузів та студентів, всіх, хто цікавиться історичним минулим українського народу.

Адреса: 252001 Київ 1, вул. Кірова, 4, книжковий магазин «Наукова думка».

Анонс!

Протягом 1990 р. «Український історичний журнал» планує друкувати:

— розділи з нового видання «Нарисів історії Компартії України»;
— документальні нариси про діяльність перших секретарів ЦК Компартії України (Мануїльський, Кон, Каганович, Молотов, Підгорний, Кириченко та ін.);
— дискусійні матеріали з історії Компартії України;
— методичні поради для вчителів середньої школи з курсу «Історія Української РСР (радянський період)»;
— демографічні дані про втрати України у часи сталінщини;
— статті, що проливають нове світло на історію колективізації сільського господарства на Україні;
— розповідь про репресії щодо керівників комсомолу України 30-х років;
— нові документальні свідчення про так званий процес «СВУ»;
— архівні документи про міжнаціональні відносини в УРСР (грудень 1917—1934 рр.);
— добірка документів ЦАМО СРСР про трагічні події 1941—1942 рр. на Україні;
— щоденник коменданта Полтавської фортеці Келіна;
— нарис про «Державне Політичне Управління» (ДПУ);
— нове документальне свідчення про вбивство Л. Пятакова;
— публіцистичні нариси «Антигерої вітчизняної історії» (С. Петлюра, С. Бандера, Н. Махно, Г. Григор'єв та ін.);
— спогади про Й. Е. Якіра;
— портрети істориків минулого — М. Яворського, В. Пічети, М. Аркаса, В. Ляскоронського, Д. Бантиш-Каменського, М. Драгоманова, Ю. Гуци-Венеліна, С. Мишецького та ін.;
— Україна XVII ст. очима ірландського вченого Б. О'Коннора;
— історико-політичний трактат XVII ст. «Пересторога Україні»;
— наукові розвідки: «Радянсько-польська війна 1920 р.», «Оборонна готовність промисловості СРСР у переддень Великої Вітчизняної війни», «Радянсько-фінляндська війна», «Радянське військове мистецтво напередодні Великої Вітчизняної війни» та ін.;
— унікальну слідчу справу гайдука С. Гаркуші (XVIII ст.);
— твори М. І. Костомарова «Мазепа» та «Руїна»;
— інші оригінальні документальні та наукові матеріали.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»!